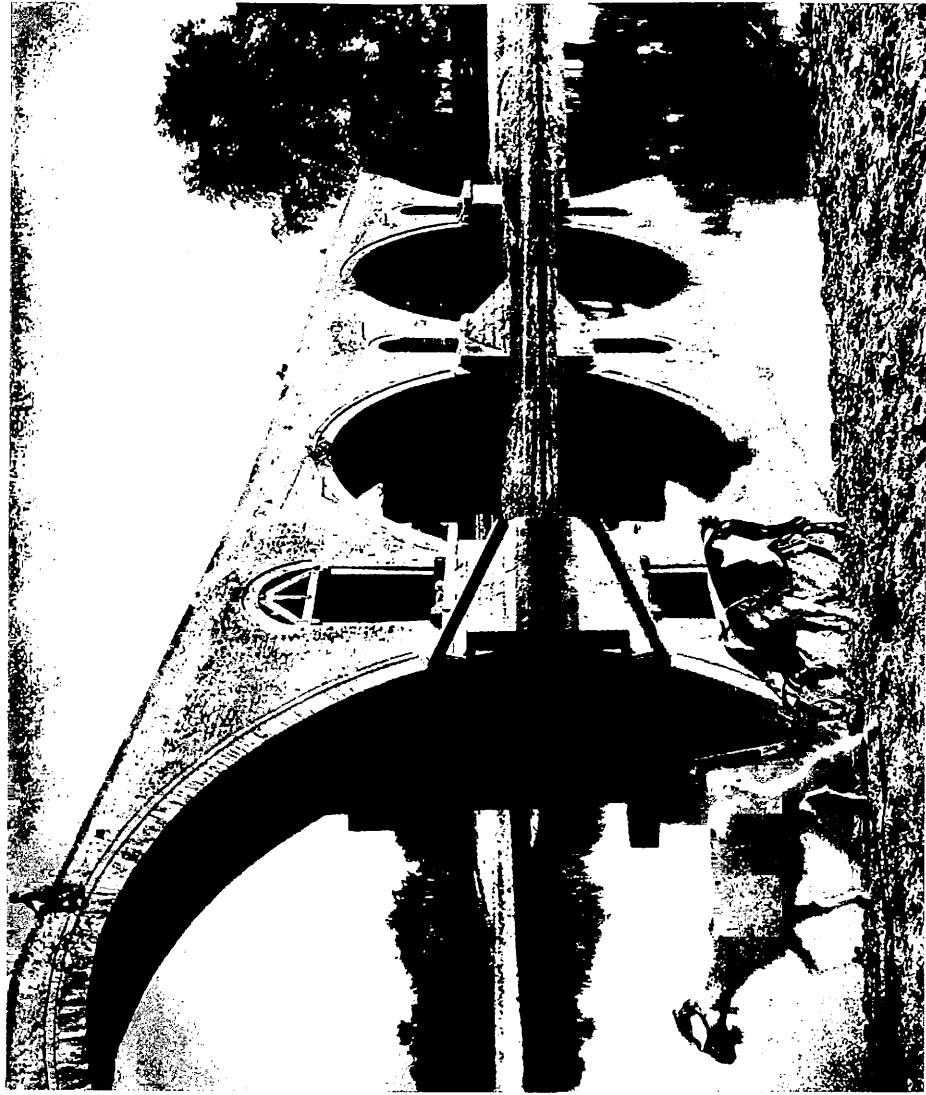

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ:		σελ.
ΠΑΝ. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ:	Ἡ ναοδομία στήν περιοχή τῆς Ἄρτας κατά τόν 13ο αἰ.	2 4
Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ:	Ἱστορία καί πολιτική ἰδεολογία τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου	15
ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΔΗ:	Ἡ θεσηκεντρική πολιτική τοῦ Πύρρου	27
ΕΥΣΤΡ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ:	Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἄρτας.	38
ΦΑΝΗ ΜΑΑΚΙΑΔΗ:	Τσιφλίκια καί ἀγροτική κοινωνία στήν περιοχή τῆς Ἄρτας τό 1881	56
ΕΛΕΥΘ. Α. ΒΕΤΣΙΟΥ:	Τό ἐμπόριο στήν περιοχή τῆς Ἄρτας κατά τόν 18ο αἰ.	66
ΝΙΚ. ΚΑΡΑΒΑΣΙΑΔΗ:	Στ' ὄνειρο καί ἡ χίμαιρα	76
Α. ΑΠ. ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ:	Παρότρηση Ἀπ. Παύλου σέ πάλη	83
Π. ΣΠ. ΣΚΟΥΤΕΛΑ:	Οἱ λούστροι καί τό λουστράκι	86
Δ. Ι. ΠΑΥΛΙΑΔΗ:	Ὁ ποιητής Σωτ. Ζυγούρης	88
ΩΤ. ΖΥΓΟΥΡΗ:	Δοξαστικό (ποίησις).	92
» »:	Μικρογραφίες	93
Α. ΤΟΛΗ-ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ:	Στή μνήμη τοῦ ἀγαπητοῦ Γιάννη Τόλη	94
» »:	Στόν ἀγαπημένο Πέτρο	94
ΠΕΤΡΟΥ ΔΡΥΜΩΝΑΡΗ:	Ἐξομολόγησις	95
ΝΙΚΗΤΑ ΕΛΑΤΟΥ:	Χριστούγεννα 2000	96
» »:	Πληρωμή	96
ΚΩΣΤΑ ΜΠΑΡΩΝΟΥ:	Ἡ μάνα	97
ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΛΠΟΥΖΟΥ:	Ἡ δύναμη τοῦ ἔρωτα	98
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΣΚΟΥΦΑΣ»		99

Γεφύρι τῆς Ἄστρας. Φωτογραφία τοῦ Anton Economides, Suisse 1955

ΣΚΟΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΕΤΟΣ ΜΣΤ' | ΤΟΜΟΣ ΙΒ' | ΑΡΤΑ 2001 | ΤΕΥΧΟΣ 93

Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πρώτος έρευνητής πού ασχολήθηκε συστηματικά μέ τήν μελέτη τής μεσαιωνικής άρχιτεκτονικής στήν περιοχή τής Άρτας είναι ο καλκέντερος άκαδημαϊκός Άναστάσιος Όρλάνδος (1887-1979), τό όνομα του όποιου δικαίως έδωσε ο Δήμος Άρταίων σέ κεντρικό δρόμο τής πόλεως. Τό 1919 δημοσίευσε έκτενές άρθρο για τό σημαντικότερο σωζόμενο μνημείο του «Δεσποτάτου» τής Ήπειρου, τήν Παρηγορήτισσα, καί μετά τήν εκτέλεση σημαντικών έργασιών στό μνημείο υπό τήν επίβλεψη του τής αφιέρωσε μονογραφία τό 1963¹. Τό 1922 έδωσε συνοπτικές πληροφορίες για τρεις ναούς τής περιοχής, τούς όποιους περιέλαβε καί στήν συνολική διαπραγμάτευση τής μεσαιωνικής τέχνης τής Άρτας (πλήν τής Παρηγορήτισσας) στόν Β' τόμο του Άρχείου τών Βυζαντινών Μνημείων τής Έλλάδος², ένω τήν ίδια περίπου εποχή δημοσίευσε τήν Κόκκινη Έκκλησιά κοντά στό Βουλγαρέλλι³. Νέα ώθηση στήν μελέτη τής ναοδομίας στήν περιοχή έδωσε ή μονογραφία του γράφοντος για τήν εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στήν Δυτική Στερεά Έλλάδα καί τήν Ήπειρο, όπου αναθεωρούνται πολλά από τά συμπεράσματα του Όρλάνδου⁴. Από τό 1972 άρχισε νά άνασκάπεται ένα από τά σημαντικότερα μνημεία τής περιοχής: τό καθολικό τής Μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος⁵. Πρίν από δώδεκα περίπου χρόνια δύο έρευνητές, οί Γ. Βελένης καί L. Theiss, έπεσήμαναν ανεξάρτητα ο ένας από τόν άλλο τήν ύπαρξη τής παλαιότερης φάσεως στήν Παρηγορήτισσα. Η Theiss έγραψε για τό θέμα αυτό διδακτορική διατριβή πού ύποστηρίχθηκε στό Πανεπιστήμιο τής Βόννης⁶.

1. Ά. Κ. Όρλάνδου, «Η Παρηγορήτισσα τής Άρτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 5, 1919, σ. 1-82. Του ίδιου, *Η Παρηγορήτισσα τής Άρτης*, Άθήναι 1963.

2. Ά. Κ. Όρλάνδου, «Τρεις ανέκδοτοι βυζαντινοί ναοί τών περικώρων τής Άρτης», *Δελτίον τής Ιστορικής καί Έθνολογικής Έταιρείας*, 8, 1922, σ. 312-332. Άρχείον τών Βυζαντινών Μνημείων τής Έλλάδος (έφ' έξης ΑΒΜΕ), Β', 1936.

3. Ά. Κ. Όρλάνδου, «Μνημεία του Δεσποτάτου τής Ήπειρου. Η Παναγία Βελλάς», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 2, 1927, σ. 153-169.

4. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεάν Έλλάδα καί τήν Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας», Θεσσαλονίκη 1975. Δευτέρα έκδοσις: Θεσσαλονίκη 1992.

5. Εκθέσεις του άνασκαφέως Π. Λ. Βοκοτοπούλου έχου δημοσιευθεί στα περιοδικά *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα* έξ Άθηνών, V (1972), VI (1973) καί X (1977), καί *Πρακτικά τής έν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας*, 1977 καί 1987 κ.έ.

6. L. Theiss, *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta/Epirus*, Amsterdam 1991.

Ὁ Βελένης ἐξήτασε διάφορα προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν τῆς Ἱερᾶς στήν διατριβή του γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ διάκοσμο στήν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ σὲ ἀνακοίνωσή του γιὰ τὶς ἀπαραχῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου⁷. Πρὸ δεκαετίας ὁ Κ. Τσουρῆς πραγματεύθηκε τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς στήν διδακτορικὴ του διατριβή⁸. Παρὰ τὰ σημαντικὰ αὐτὰ πρόσφατα δημοσιεύματα, παραμένουν ἀρκετὰ κενὰ στίς γνώσεις μας γιὰ πολλὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς – ἰδίως γι' αὐτὰ πού δὲν ἀπασχόλησαν τὴν ἔρευνα μετὰ τὶς προπολεμικὲς καὶ ἀναγκαστικὰ ξεπερασμένες σὲ μερικὰ σημεῖα δημοσιεύσεις τοῦ Ὁρλάνδου⁹.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο ἡ περιοχὴ τῆς Ἱερᾶς ἐπισκοπάζεται τελείως ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Νικόπολη, πού ἦταν τὸ διοικητικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο τῆς Ἡπείρου. Οἱ λίγοι ναοὶ πού μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν στοὺς ταραγμένους χρόνους πού ἀκολούθησαν –ὁ Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη στοὺς Κωστακίους, ὁ Ἅγιος Βασίλειος δυτικῶς τῆς Γέφυρας τῆς Ἱερᾶς, ἡ βασιλική, μέρος τῆς ὁποίας ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸν σημερινὸ ναὸ τῆς Βλαχέρνας– εἶναι κτισμένοι μὲ χοντροπελεκημένους λίθους μέσα σὲ ἄφθονο κόνιαμα, μὲ ὀριζοντιῶς τοποθετημένα τοῦβλα στοὺς ἀρμούς. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες εἶναι ἀδιάρθρωτες, οἱ ἀναλογίες βαρεῖς. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἀπαντοῦν στήν προελλαδικὴ σχολή, πού κυριαρχεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στήν Νότιο Ἑλλάδα¹⁰. Ἐλάχιστη οἰκοδομικὴ δραστηριότης διαπιστώνεται τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., ὅταν στήν Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο ἀκμάζει ἡ λαμπρὴ ἑλλαδικὴ σχολή¹¹. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἀνυγέρθησαν ἡ ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου –ἡ σημερινὴ Ἁγία Θεοδώρα– στήν Ἱερὰ καὶ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Δράκου στὰ Ἀμπέλια, μετὰ τὴν Ἱερὰ καὶ Φιλιπιάδος, ὅπου συνδυάζονται χαρακτηριστικὰ τῆς προελλαδικῆς καὶ τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς.

Μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1204, τὸ μέχρι τότε ἀσήμαντο θέμα Νικοπόλεως, πού περιελάμβανε τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἀναδεικνύεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δυναμικότερα τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού, μὲ κέντρο τὴν Ἱερὰ, ἐπεξετάθη μέχρι τὸ Δυρράχιο καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ γιὰ λίγο διάστημα ἀπέληξε τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἀκμὴ αὐτὴ ἀντανακλάται καὶ στήν ναοδομία. Ἀναπτύχθηκε τότε μία τοπικὴ σχολή, πού εἶχε τὶς καταβολές της στήν ἑλλαδικὴ σχολή καὶ τὴν ντόπια παράδοση καὶ δέχθηκε ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ κυριώτερα μνημεῖα τῆς σχολῆς αὐτῆς σώζονται στήν Ἱερὰ καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ της.

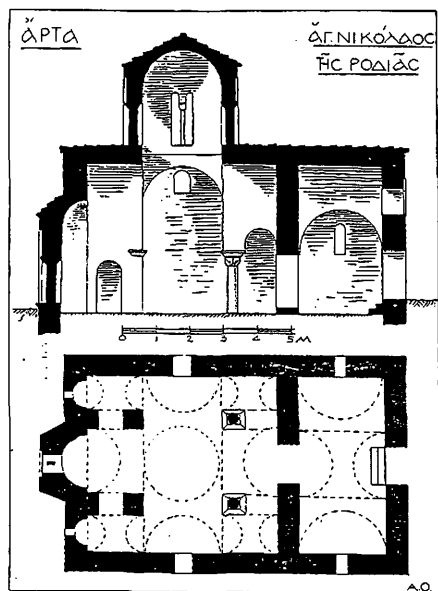
7. Γ. Βελένη, *Ἐρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 1984. G. Velenis, *Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus. The Origins of the School*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, σ. 279-285.

8. Κ. Τσουρῆ, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλλα 1988.

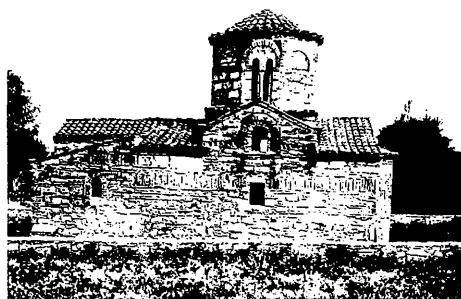
9. Πρόχειρο καὶ ἐνημερωμένο βοήθημα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἀποτελεῖ τὸ σχετικὸ κείμενο στὸν συλλογικὸ τόμο τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν Ἡπείρου, Ἀθήνα 1997, σ. 224-229 (Π. Λ. Βοκοτόπουλος). Ἐκτεταμένη ἀναγραφὴ τῆς μέχρι τὸ 1988 βιβλιογραφίας βλ. στίς σ. 316-333 τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Τσουρῆ (σημ. 8).

10. Γιὰ τὴν προελλαδικὴ σχολή βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (σημ. 4), σ. 199-208.

11. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916. H. Megaw, «The Chronology of some Middle-Byzantine Churches», *Annual of the British School at Athens*, XXXII, 1931-32, σ. 90-130.

Εικ. 1. Κιρκιζάτες, "Αγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς. Κάτοψη καὶ τομή κατά μήκος.

Εικ. 2. Κιρκιζάτες, "Αγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς. Νότια ὄψη.

Κατά τό πρῶτο τρίτο τοῦ 13ου αἰ., περίοδο συγκροτήσεως τοῦ κράτους τῶν Κομνηνοδοικαδῶν καί ταχείας ἐπεκτάσεώς του, ἡ οἰκοδομική δραστηριότης ἦταν περιορισμένη. Στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. τοποθετεῖται συνήθως ὁ "Άγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς, στούς Κιρκιζάτες, ΝΔ τῆς Ἄρτας (εἰκ. 1, 2). Εἶναι σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναός, δηλ. ὀρθογώνιο κτήριο, πού διαρθρώνεται γύρω ἀπό ἕναν κεντρικό κῶρο, πού καλύπτεται μέ τροῦλλο. Τρία εἶναι τά κύρια στοιχεῖα του: 1) Ὁ κεντρικός κῶρος. 2) Δύο διασταυρούμενες καμάρες οἱ ὁποῖες ἐγγράφονται στό ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως, καί στήν διασταύρωση τῶν ὁποίων ὑψώνεται ὁ τροῦλλος. 3) Τά τέσσερα διαμερίσματα στίς γωνίες τοῦ ὀρθογωνίου, ὅπου ἐγγράφεται ὁ σταυρός. Ἐξωτερικά ὁ σταυρός, πού καλύπτεται ἀπό δικλινεῖς στέγες, ἐξάιρεται πάνω ἀπό τίς χαμηλότερες στέγες τῶν πλάγιων διαμερισμάτων. Ὁ τροῦλλος, πού ἐπιστέφει τό οἰκοδόμημα, τονίζει τόν κεντρικό κατακόρυφο ἄξονα. Στά δυτικά εἶναι προσηπτημένοι νάρθηκας, σύγχρονος μέ τόν κυρίως ναό. Ἡ ἐλλαδική ἐπίδραση εἶναι ἐμφανῆς στήν παραλλαγή τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου πού ἐφαρμόσθηκε ἐδῶ, ἡ ὁποία ἐπιχωριάζει στήν Νότιο Ἑλλάδα: Τό ἀνατολικό σκέλος τοῦ σταυροῦ καί τά ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα, πού χωρίζονται ἀπό τοίχους πού διατρυπῶνται ἀπό στενά ἀνοίγματα, χρησιμεύουν ὡς Ἱερό Βῆμα, καί ὁ τροῦλλος στήριζεται στούς τοίχους αὐτούς καί σέ δύο κίονες. Σέ ἐπίδραση τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς ὀφείλεται καί ἡ πλινθοπερίβλητη τοικοποιία, ξένη πρὸς τήν ντόπια παράδοση. Κάποια ἀμέλεια στήν τοικοδομία καί ἡ κοινή στέγαση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καί τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων προσδίδουν ἕναν ἐπαρχιακό χαρακτῆρα στόν "Άγιο Νικόλαο, πού θ' ἀπο-

Εικ. 3. Βλαχέρνα. Άνατολική όψη.

Εικ. 4. Νιοχωράκι. Παναγία του Μπρωώνη. Άποψη από τά ΒΔ.

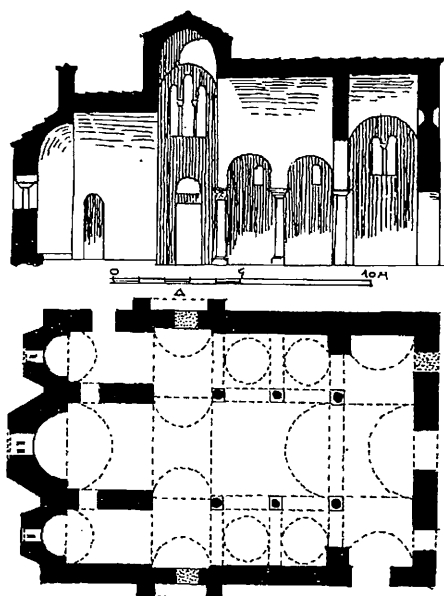
κτίσει άλλη όψη όταν κάποτε απομακρυνθούν οι επιχώσεις που αλλοιώνουν τις αναλογίες του¹².

Τό καθολικό της Μονής Βλαχερνών, βορείως της Άρτας, από την άλλη μεριά του Άράχθου, είναι μία τρίκλιτη θολωτή βασιλική, στο νότιο τμήμα της οποίας έχει ενσωματωθεί τό Ίερό Βήμα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του 10ου αι. (εικ. 3). Ό σημερινός ναός ανηγέρθη πιθανώς την τρίτη δεκαετία του 10ου αι., ενώ στά μέσα του αιώνα προσετέθησαν τρεις τρουλλοί -ένας σε κάθε κλίτος- και αετώματα στις μακρές πλευρές¹³.

Κατά την μακρά περίοδο της ήγεμονίας του Μιχαήλ Β' (περ. 1230-1268) ανεκόπη ή επέκταση του κράτους της Ήπειρου και άρχισε ή σταδιακή συρρίκνωσή του. Στόν τομέα όμως της αρχιτεκτονικής πρόκειται για δημιουργική περίοδο, κατά την οποία ανηγέρθησαν σημαντικά κτίσματα. Ό μόνος ακριβώς χρονολογημένος ναός είναι ή Παναγία του Μπρωώνη στό Νιοχωράκι· πλίνθινη επιγραφή αναφέρει ότι αγιάστηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό, που ξέρομε ότι έπεσκέφθη τό 1238 την Ήπειρο. Τό μνημείο έρειπώθηκε μερικώς κατά την ελληνική επανάσταση και έπισκευάστηκε ριζικά τό τρίτο τέταρτο του 19ου αι., όποτε μετετράπη σε τρίκλιτη θολωτή βασιλική με τρουλλο (εικ. 4). Αρχικά φαίνεται ότι ανήκε στην κατηγορία των τρικλίτων σταυρεπιστέγων με ένα ζεύγος κιώνων. Οι σταυρεπίστεγοι είναι θολοσκεπείς ναοί, όπου ή κατά μήκος καμάρα διακόπτεται από άλλη καμάρα, εγκάρσια, της οποίας ή γένεση βρίσκεται ψηλότερα από τό κλειδί της κατά μήκος καμάρας. Η εγκάρσια καμάρα κυριαρχεί στην σύνθεση. Οι διασταυρούμενες στέγες διαγράφουν έξωτερικά τό σχήμα του σταυρού. Οι σταυρεπίστεγοι ναοί εμφανίσθηκαν τον 13 αι. και είχαν περιορισμένη εξάπλωση. Άπαντούν σχεδόν αποκλειστικά στην Στερεά Έλλάδα, την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και μερικά νησιά του Αιγαίου. Οι περισσότεροι σταυρεπίστεγοι ναοί είναι μονόκλιτοι, άπαντούν όμως και τρίκλιτοι, από τους

12. Ά. Κ. Όρλάνδου, Ό Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς, ΑΒΜΕ, Β', 1936, σ. 131-147.

13. Ά. Κ. Όρλάνδου, Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών, ΑΒΜΕ, Β', 1936, σ. 3-50. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (σημ. 4), σ. 10-28.

Εικ. 6. Ἄρτα. Κάτω Παναγιά.
Ἄποψη ἀπό ΝΑ.

Εικ. 5. Ἄρτα. Κάτω Παναγιά. Κάτοψη
καί τομή κατά μῆκος.

ὁποίους ἀρχαιότερος ἀκριβῶς χρονολογημένος φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ Παναγία τοῦ Μπρωῶνι. Ὅπως καί στους δικιονίους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς, ἡ ἐγκάρσια καμάρα στηρίζεται ἀνατολικά στους τοίχους πού χωρίζουν τό κυρίως Ἱερό Βῆμα ἀπό τήν πρόθεση καί τό διακονικό, καί δυτικά σέ δύο κίονες. Ἡ Παναγία τοῦ Μπρωῶνι εἶναι μικρή σχετικά ἐκκλησία μέ πλούσιο πλίνθινο διάκοσμο, πού ὑστερεῖ στήν ἀκρίβεια τῆς κατασκευῆς καί στήν σαφήνεια τῶν θεμάτων¹⁴.

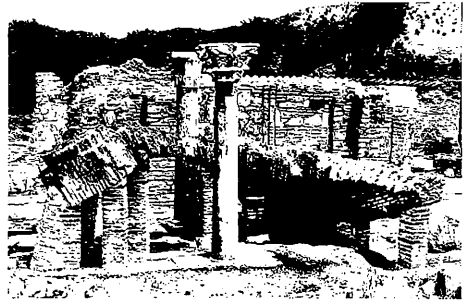
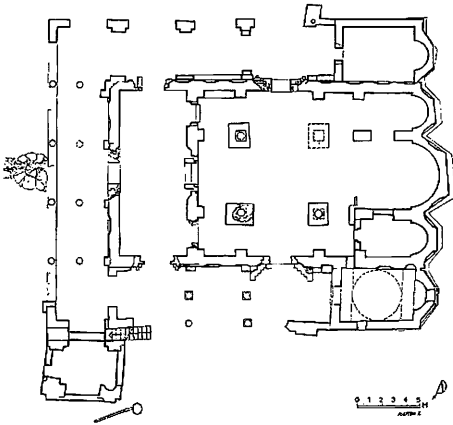
Ἐξαιρετικά φροντισμένη εἶναι τουναντίον ἡ κατασκευή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κάτω Παναγιάς στήν Ἄρτα, πού ἀνήκει κι αὐτό στήν κατηγορία τῶν τρικλίτων σταυροειδέων ναῶν, μέ τήν διαφορά ὅτι ἐδῶ υπάρχουν τρία ζεύγη κίωνων καί ὅτι τό μεσαῖο τμήμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας εἶναι ὑπερυψωμένο (εἰκ. 5-6). Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ καλοπελεκημένους λίθους, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους εἶναι σιλήματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἀμβρακία, καί σώζει πλουσιώτατο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Πλίνθινο συμπλήρωμα, πού σώζεται στήν νότια πλευρά καί διαβάζεται Μιχαήλ Δούκας, τοποθετεῖ τήν ἀνέγερση τοῦ μνημείου στήν βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Β'¹⁵.

Σύμφωνα μέ τόν Βίο τῆς ἁγίας Θεοδώρας, ὁ σύζυγός της Μιχαήλ Β' ἀνήγειρε σέ ἔνδειξη μετανοίας γιά τήν πρόσκαιρο ἀποπομπή της δύο μονές ἀφιερωμένες στήν

14. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Παναγία τοῦ Μπρωῶνι*, ΑΒΜΕ, Β', 1936, σ. 51-56. Π. Α. Βοκοποπούλου, «Παρατηρήσεις ἐπί τῆς Παναγίας τοῦ Μπρωῶνι», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, 28, 1973, Α', σ. 159-168. G. Velenis, ἔ.ά. (σημ. 7), σ. 279-280.

15. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μονή τῆς Κάτω Παναγιάς*, ΑΒΜΕ, Β', 1936, σ. 70-87.

Εικ. 8. Παντάνασσα Φιλιπιάδος.
Ἡ νότια στοά.

Εικ. 7. Παντάνασσα Φιλιπιάδος. Κάτοψη.

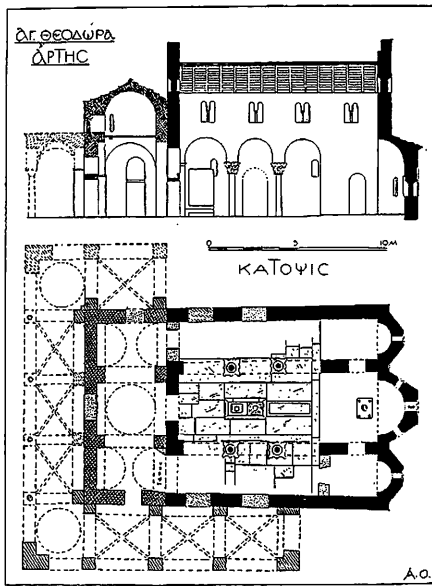
Παντάνασσα καί τήν Παναγία. Τό καθολικό τῆς πρώτης βρίσκεται κοντά στό ὁμόνυμο χωριό, πέντε χιλιόμετρα βορείως τῆς Φιλιπιάδος. Εἶναι ἐρειπωμένο καί σώζεται μόνο μέχρις ὕψους 2,50 μ. (εἰκ. 7-8). Ἀνήκει στόν σπάνιο γιά τήν περιοχή τύπο τοῦ συνθέτου τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, καί εἶναι ὁ μόνος κτισμένος, κατά κωνσταντινουπολιτική πιθανότητα ἐπίδραση, μέ ἐναλλαγή στρώσεων λίθων καί πλίνθων. Στούς συνθέτους τετρακιονίους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς τέσσερις κίονες βασιάζουν τόν τρούλλο, καί δέν χρησιμεύει ὡς ἱερό τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ βασικοῦ ὀρθογωνίου, ἀλλά τρία διαμερίσματα πού προστίθενται στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ βασικοῦ ὀρθογωνίου. Ἡ παραλλαγή αὐτή κυριαρχεῖ στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν ἐνδοχώρα της, ἀλλά ἀπαντᾷ καί σέ ἄλλες περιοχές, ὅπως στήν Μικρά Ἀσία καί τήν Νότιο Ἑλλάδα. Ἐπίδραση τῆς Βασιλεύουσας φανερώνουν καί τά ἀψιδώματα πού διαρθρώνουν τίς ὄψεις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Τόν πλοῦτο τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ κτίσματος δείχνουν καί τά ἴχνη ἐπιχρυσώσεως πού ἔχουν βρεθεῖ στά κιονόκρανά του¹⁶.

Ὅπως σημειώσαμε προηγουμένως, διαπιστώθηκε προσφάτως ὅτι ὁ σημερινός ἐπιβλητικός ναός τῆς Παρηγορήτισσας ἐνσωμάτωσε τά κατώτερα τμήματα παλαιότερου ναοῦ, τῆς κατηγορίας πιθανότατα τῶν συνθέτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων¹⁷. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι αὐτός εἶναι ὁ δεύτερος ναός πού οἰκοδόμησε μετά τήν συμφιλίωση μέ τήν σύζυγό του ὁ Μιχαήλ ὁ Β΄, καί ὄχι ἡ Κάτω Παναγιά, ὅπως νομιζόταν παλιότερα.

Ἐκτός ἀπό τήν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνέγερση νέων ἐκκλησιῶν, ἔγιναν κατά τήν βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Β΄ καί προσθήκες σέ ὑφιστάμενα κτίσματα. Στήν Μονή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου -τήν σημερινή Ἁγία Θεοδώρα- ἀνακατασκευάσθηκαν τά αἰετώματα καί

16. Βλ. σημ. 5.

17. L. Theiss, ἔ.ά. (σημ. 6). Ἡ Theiss πιστεύει ὅτι ὁ ἀρχικός ναός ἦταν ὀκταγωνικός, πιθανότερη ὁμως εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ G. Velenis, ἔ.ά. (σημ. 7), σ. 280-281, ὅτι ἐπρόκειτο γιά σύνθετο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο.

Εικ. 9. Άρτα. Άγ. Θεοδώρα.
Κάτοψη καί τομή κατά μήκος.

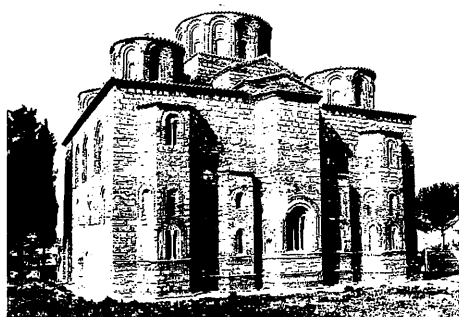
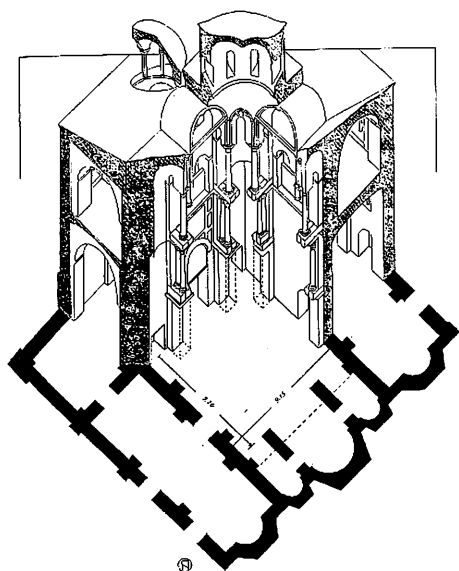
Εικ. 10. Άρτα. Άγ. Θεοδώρα.
Τό ανατολικό άέτωμα.

προσετέθη νάρθηξ, τό κεντρικό τμήμα του οποίου καλύπτεται μέ τρουλλίμσκο (είκ. 9-10)¹⁸.

Τό σημαντικώτερο μνημείο της βασιλείας του Νικηφόρου, διαδόχου του Μιχαήλ Β', είναι ή Παρηγορήτισσα στην σημερινή της μορφή, πού σύμφωνα μέ τον D. Nicol χρονολογείται στα έτη 1294-1296¹⁹. Τό κτήριο αυτό, μέ την βαρεία εξωτερική εμφάνιση πού θυμίζει παλάτια της ιταλικής Άναγεννήσεως, άποτελεί ως προς την διάρθρωση του έσωτερικού του υπicum στην βυζαντινή αρχιτεκτονική (είκ. 11-12). Ό κεντρικός χώρος πού χαρακτηρίζεται από άνάταση -τό ύψος του είναι μεγαλύτερο από τό πλάτος- περιβάλλεται από περίστωο σέ σχήμα Π, πού άπολήγει σέ διώροφα παρεκκλήσια, ένδ στην ανατολική πλευρά είναι προσητημένο τό τριμερές Ίερό Βήμα. Τρεις επάλληλες σειρές κιόνων, πού στηρίζονται σέ κιλλίβαντες πού έξέχουν όλο καί περισσότερο βασάζουν τέσσερις καμάρες, στην διασταύρωση των οποίων ύψώνεται τρουλλος διαμέτρου 5,80 μέτρων. Η διάμετρος του τρουλλου θά εφθανε τά 9 μέτρα αν δέν είχε περιορισθεί ή πλευρά του κεντρικού χώρου μέ τά στηρίγματα πού έξέχουν περισσότερο στο άνωτερο τμήμα του. Ξύλινη στοά περιέβαλλε τό κτήριο άλλοτε από τρεις πλευρές, μέ άποτέλεσμα νά μήν φαίνεται τόσο βαρύ ή στοά αυτή

18. Ά. Κ. Όρλάνδου, *Η Άγία Θεοδώρα της Άρτης*, ABME, Β', 1936, σ. 101-103. Κ. Τσουρή, *Ό κεραμοπλαστικός διάκοσμος* (σημ. 8), σ. 189-191.

19. D. Nicol, «Thomas Despot of Epiros and the Foundation Date of the Paregoritissa at Arta», *Βυζαντινά*, 13, 1985, σ. 753-758. Για την Παρηγορήτισσα βλ. σημ. 1 καί 6.

Εικ. 12. Ἄρτα. Παρηγορήτισσα.
Ἄποψη ἀπὸ ΝΑ.

Εικ. 11. Ἄρτα. Παρηγορήτισσα.
Ἴσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

ἔκρυβε τὸ κατώτερο τμήμα τῆς τοικοποιίας, πού κτίσθηκε γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μὲ ἀλάξευτες πέτρες, ἐνῶ ψηλότερα καί στὴν ἀνατολική πλευρά χρησιμοποιήθηκε τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

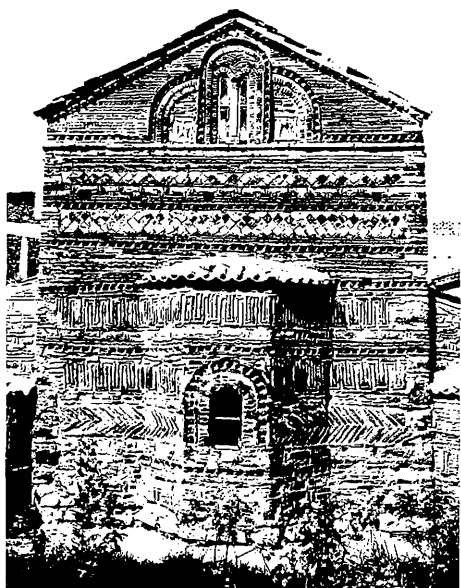
Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητές ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτας, ξυλοστεγν αἶθουσα, στὴν βόρεια καί νότια πλευρά τῆς ὁποίας προσετέθησαν λίγο ἀργότερα ἐπιμήκεις χώροι (εἰκ. 13). Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ζωερὴ πολυχρωμία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, παραφορτωμένης μὲ κεραμοπλαστικό διάκοσμο²⁰.

Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. –στό 1280/1 ἢ, σύμφωνα μὲ νεώτερη ἄποψη, στό 1295/6– χρονολογεῖται ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία κοντὰ στό Βουλγαρέλλι, στὶς νότιες ὑπώρειες τῶν Τζουμέρκων (εἰκ. 14). Οἱ κτίτορες κατεῖχαν ἀνώτερα ἀξιώματα στό Δεσποτάτο. Ὁ ναός εἶναι δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μὲ νάρθηκα καί μία μόνο ἀψίδα. Ἡ ἐντύπωση πού δίνει τὸ μνημεῖο ἔχει ἀλλοιωθεῖ λόγῳ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ τρούλλου, πού κατέρρευσε, μὲ χαμηλὴ δικλινῆ στέγη²¹.

Μετά τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. προσετέθησαν περίστωα σέ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴν περιοχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Στὴν

20. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτας, ABME, Β', 1936, σ. 115-130. Κ. Τσουρῆ, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος (σημ. 8), σ. 191-193.

21. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παναγία Βελλᾶς (βλ. σημ. 3). Η. Hallensleben, Die architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid, Musée Archéologique de Macédoine, Recueil des Travaux, 6-8, 1967-1974 (Mélanges Dimce Koco), σ. 304-316.

Εικ. 13. Άρτα. Άγ. Βασίλειος.
Άνατολική όψη τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

Εικ. 14. Βουλγαρέλλι. Κόκκινη Ἐκκλησιά.
Άποψη από τά ΒΑ.

ἴδια τήν Άρτα προσετέθη στήν Ἁγία Θεοδώρα περίστωο πού στεγάζεται μέ σταυροθόλια μέ νευρώσεις (εἰκ. 9)²². Ὁ μεγαλοπρεπής ναός τῆς Παντανάσσης περικλείσθηκε στίς τρεῖς πλευρές ἐκτός τῆς ἀνατολικῆς ἀπό στοές πού ἀπολήγουν σέ δύο τρουλλαῖα παρεκκλήσια (εἰκ. 7). Ἡ νότια καί ἡ δυτική στοά εἶναι δίκλιτες καί κιονοστήρικτες, ἐνῶ ἡ βόρεια εἶναι ἐνιαία καί στηρίζεται σέ πεσσούς. Ἡ δυτική στοά καλυπτόταν ἀπό σταυροθόλια μέ ἐξέχουσες πώρινες νευρώσεις²³.

Ἡ τοικοποιία στούς ναούς τοῦ 13ου αἰ. στήν Άρτα ἀποτελεῖται ἀπό χοντροπελεκημένες πέτρες σέ κανονικές σειρές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μεσολαβοῦν μονές σειρές πλίνθων στούς ὀριζόντιους ἀρμούς καί ὀριζοντίως τοποθετημένα τοῦβλα στούς καθέτους (Ἁγιος Νικόλαος Ροδιᾶς, Βλαχέρνα, Κάτω Παναγιά) ἢ εἶναι πλινθοπερικλειστη (νάρθηξ Ἁγίας Θεοδώρας, Παρηγορήσση, Κόκκινη Ἐκκλησιά). Ἡ ραβδωτή τοικοποιία τῆς Παντανάσσης ἀποτελεῖ ἐξάιρεση. Σπανίως ἀνοίγονται στό πάχος τῶν τοίκων ἀβαθῆ ἀψιδώματα, ὅπως στήν Παντανάσση. Πλούσιος πλίνθινος διάκοσμος ἀπλώνεται στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες. Τά παράθυρα εἶναι συχνά δίλοβα καί περιβάλλονται ἀπό ἐνιαῖο πλίνθινο τοξωτό πλαίσιο, ἀριστερά καί δεξιά τοῦ ὁποῖου διαμορφώνονται πολλές φορές, κατὰ ἑλλαδική ἐπίδραση, ἀβαθῆ ἀψιδώματα πού

22. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἁρτης*, ABME, Β', 1936, σ. 103-104. Κ. Τσουρῆ, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος* (σημ. 8), σ. 191.

23. Βλ. σημ. 5.

απολήγουν σέ τεταρτοκύκλιο (εικ. 13, 14). Τά ἀετώματα εἶναι κατὰ κανόνα εὐθύγραμμα· σπανίως ἀπαντοῦν καμπύλα, ὅπως στήν Κόκκινη Ἐκκλησιά (εικ. 14).

Τούς ναούς τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτας χαρακτηρίζει ἡ ποικιλία τῶν τύπων. Οἱ τρίκλιτοι σταυρεπίστεγοι ἐπικωριάζουν στήν Ἥπειρο. Ἡ Κάτω Παναγιά καί ἡ μεταγενέστερη Πόρτα Παναγιά κοντά στά Τρίκαλα εἶναι οἱ μόνοι ὅπου τά κλίτη χωρίζονται ἀπό τρεῖς κίονες. Περισσότερα εἶναι τά παραδείγματα μέ ἕνα μόνο ζεῦγος κίωνων, κι ἀνάμεσά τους ἀρχαιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο ἢ ἀλλοιωμένη τόν 19ο αἰ. Παναγιά τοῦ Μπρωῶν. Ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος συναντᾶται στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιάς καί τήν Κόκκινη Ἐκκλησιά στό Βουλγαρέλλι, ἐνῶ ὁ τυπικός τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης σύνθετος τετρακιόνιος στήν Παντάνασσα καί στήν ἀρχική Παρηγορήτισσα. Στά μεγαλύτερα καί ὑψηλῶν προθέσεων μνημεῖα ἐπιδιώκονται συχνά πρωτότυποι συνδυασμοί, ὅπως στήν Βλαχέρνα (προσθήκη τρούλλων σέ θολωτή βασιλική) καί στήν Παρηγορήτισσα (ὑπέρθευση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου πάνω σέ ὀκταγωνικό, πού περικλείεται ἀπό διώροφο περίστω).

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου εἶναι ἐμφανῆς σέ μνημεῖα γειτονικῶν περιοχῶν. Ἡ Περιβλεπτος τῆς Ἀχρίδος ἔχει ἀποδοθεῖ στό ἴδιο συνεργεῖο πού ἔκτισε τήν Κόκκινη Ἐκκλησιά, ἡ Πόρτα Παναγιά τῆς Θεσσαλίας μιμεῖται ἐμφανῶς στόν τύπο καί τά μορφολογικά στοιχεῖα στήν Κάτω Παναγιά, ἐνῶ οἱ λιγοστοί σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας καί τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχρίδος πρέπει ν' ἀποδοθοῦν σέ ἐπίδραση τῆς ἠπειρωτικῆς ναοδομίας.

Ἡ ραγδαία παρακμή τοῦ κράτους τῶν Κομνηνοδουκάδων εἶχε σάν ἐπακόλουθο ἀντίστοιχη κάμψη στήν οἰκοδομική δραστηριότητα. Τά λίγα κτίσματα πού μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν στόν 14ο αἰ. δέν θυμίζουν σέ τίποτε τά λαμπρά μνημεῖο τοῦ 13ου, μέ τίς ἐπιβλητικές διαστάσεις, τίς τολμηρές στατικές λύσεις, τόν πλούσιο ἐξωτερικό διάκοσμο. Ἡ λαμπρή ἀρχιτεκτονική σχολή πού ἄνθησε στό Δεσποτάτο καί κυρίως στήν περιοχή τῆς Ἄρτας τόν 13ο αἰ. ἔσβησε πολύ γρήγορα, μόλις ἔπαυσαν νά ὑπάρχουν οἱ εὐνοϊκές πολιτικές καί οἰκονομικές συνθηκές, τῶν ὁποίων ἦταν ἐπακόλουθο.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Ο έορτασμός για τα έκατό χρόνια ζωής του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου “Ο Σκουφάς”, που φέρει το όνομα ενός από τους τρεις πρωτεργάτες και ιδρυτές της Φιλικής Έταιρείας, που αφύπνισε το πατριωτικό φρόνημα των υπόδουλων Έλλήνων και ενίσχυσε τον αγώνα τους για την έλευθερία, μάς δίνει την ευκαιρία να ανατρέξουμε σέ μιά από τις πιο ένδοξες σελίδες της μεσαιωνικής ιστορίας της Ηπείρου, όπου μέσα από τα συντρίμια της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναδύθηκε ή έλπίδα, στην δυτική έσχατιά της ελληνικής γής. Όταν ή “Αρτα αναδείχθηκε πρωτεύουσα του κράτους που είναι γνωστό ως Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Ήταν τον Άπρίλιο του 1204, όταν ή Βασιλεύουσα πόλις, τό «καύχημα της οίκουμένης», έπεφτε στα χέρια των Φράγκων Σταυροφόρων. Ή Πόλη, που άντεξε πολιορκίες άλλοθρησκων βαρβάρων, που για αιώνες ύπηρεξε τό προπύργιο της χριστιανικής Άνατολής, έπεσε βορά στην άπληστία των χριστιανικών κρατών της Δύσης αλλά και θύμα των δυναστικών συγκρούσεων και της έγκληματικής πολιτικής των κυβερνώντων. Ή άλωση του 1204 ήταν τό άποτέλεσμα μιάς βαθιάς έσωτερικής κρίσης που έκδηλώθηκε στή βυζαντινή αυτοκρατορία ήδη από τον 11ο αί., κορυφώθηκε τον 12ο και σέ συνδυασμό με την επέκταση των φεουδαρχικών κρατών της Δύσης προς την πλούσια Άνατολή και την εξάπλωση των Τουρκικών φύλων στην Μικρασία οδήγησε στην συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, στην παρακμή των οικονομικών δραστηριοτήτων, στην διάβρωση των διοικητικών θεσμών, στην σύνθλιψη των αγροτικών πληθυσμών, στον μαρασμό των επαρχιακών πόλεων.

Ή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, που τά τείχη της έκλειναν τά 2/3 του πλούτου όλης της γής, λεηλατήθηκε θάναυσα και παραδόθηκε στις φλόγες. Άμύθητοι θησαυροί και έργα τέχνης φορτώθηκαν στα καράδια, για να κοσμήσουν τά παλάτια και τους ναούς, τίς πλατείες και τίς όδους της Βενετίας, της Γένουας και των άλλων κέντρων της Δύσης. Ή Πόλη δέν μπόρεσε ποτέ πιά ν’ ανακτήσει την παλαιά της αίγλη. Ή άλωση της πρωτεύουσας οδήγησε στην διάλυση της αυτοκρατορίας, καθώς Φράγκοι και Βενετοί μοίρασαν μεταξύ τους τά εδάφη της. «Και συνέδη την των Ρωμαίων ήγεμονίαν καθάπερ όλκάδα μεγάλην, άνέμοις άγρίοις και κύμασι θαλαττίοις συνειλημμένην, κατά τεμάχια και μέρη πλείστα διαρεθηναι», έγραφε αργότερα ο ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς¹. Μέσα από τά συντρίμια αναδύθηκαν διάφο-

1. Νικηφόρος Γρηγοράς Ι.13.9 κε. (έκδ. Βόννης).

ρα φραγκικά κράτη, ή Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης με Φράγκο αυτοκράτορα και Βενετό Πατριάρχη, τό Λομβαρδικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, αλλά και έλληνικά, στόν μακρινό Πόντο λίγο πρίν από τήν άλωση ή αυτοκρατορία τής Τραπεζούντας, στή Βιθυνία ή αυτοκρατορία τής Νίκαιας και στόν έλλαδικό χώρο τό κράτος τής Ήπειρου. Τά κράτη αυτά θά άποτελέσουν κέντρα αντίστασης κατά τής εξάπλωσης τών Λατίνων και ένοσρκώνουν τά όράματα και τίς προσδοκίες για τήν ανάκτηση τής Πόλης. Τούς άγώνες αυτούς για τήν επιβίωση και τήν πραγμάτωση τών όνειρων για τήν ανασύσταση τής αυτοκρατορίας αλλά και τό ιδεολογικό τους πλαίσιο θά προσπαθήσουμε νά διαγράψουμε στα πλαίσια αυτής τής όμιλίας.

Ήδη από τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. τό κλίμα στή βυζαντινή αυτοκρατορία ἦταν βαρύ. Ανατροπές αυτοκρατόρων, άδιαφορία για τήν τύχη τών έπαρχιών πού στέναζαν από τή βαριά φορολογία και τίς επιδρομές τών Τουρκομάνων ληστών ή τών Νορμανδών πειρατών, ή επανάσταση τών Βουλγάρων και ή ίδρυση τοῦ δεύτερου βουλγαρικού κράτους (1185), ή αύξηση τής δύναμης τών Σέρβων, οί Σταυροφορίες συνθέτουν μία εικόνα άβεσδιότητας και παρακμής. Ήδη από τό 1203 ο αυτοκράτορας Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος εἶχε εγκαταλείψει τήν πρωτεύουσα παίρνοντας μαζί του και τό κρατικό θησαυροφυλάκειο. Τόν άκολουθήσε ο Πατριάρχης αλλά και πολλοί εύγενείς πού αναζήτησαν και βρήκαν καταφύγιο στίς έπαρχίες, παίρνοντας μαζί τους ό,τι πολύτιμο είχαν. Μετά τήν άλωση οί περισσότερες πολεις, μεταξύ τών όποιων και ή Θεσσαλονίκη, άνοίγουν τίς πύλες τους στοῦς Φράγκους κατακτητές, για ν' άποφύγουν τούς έξανδραποδισμούς και τήν καταστροφή. Ἄλλες πάλι, όπως ή Ἀδριανούπολη στή Θράκη, θά ζητήσουν τή βοήθεια τών Βουλγάρων, πού θά εκμεταλλευτοῦν τίς περιστάσεις και θά επιδοθοῦν και αυτοί στήν κατάληψη βυζαντινῶν εδαφῶν και θά σκορπίσουν τόν όλεθρο στή Μακεδονία και τή Θράκη.

Μέσα σ' αυτή τή γενική σύγχυση και τήν ταραχή ο γαμπρός τοῦ αυτοκράτορα, ο δεσπότης Θεόδωρος Λάσκαρης θά περάσει στή μικρασιατική άκτή, θά καταφύγει στή Νίκαια τής Βιθυνίας και θά επιδοθεί στήν ανασυγκρότηση τών βυζαντινῶν δυνάμεων. Πρῶτο του μέλημα ή αντιμετώπιση τών Φράγκων πού εισέβαλαν στή Μικρασία, για νά καταλάβουν τά εδάφη πού τούς είχαν επιδικαστεῖ μέ τή Συμφωνία πού ύπογράφηκε μεταξύ Φράγκων και Βενετῶν για τή Διανομή τής αυτοκρατορίας – τήν *Partitio Romaniae*. Γρήγορα όμως οί Φράγκοι άναγκάστηκαν νά άποσυρθοῦν, καθώς ή κατάσταση γι' αυτούς ἦταν επικίνδυνη στή Θράκη. Βυζαντινοί και Βούλγαροι είχαν συμπράξει έναντίον τών Λατίνων. Η ἦττα τών Φράγκων στή μάχη τής Ἀδριανούπολης τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1205 έδωσε μία άνάσα ζωής στόν έλληνισμό τής Μικρασίας. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης άπερίσπαστος επιδόθηκε στήν ένοποίηση τών βυζαντινῶν δυνάμεων. Τήν άνοιξη τοῦ 1206 άναγορεύεται και ύστερα από ένα χρόνο στέφεται «βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαιοῶν». Ίδρύεται έτσι μία νέα αυτοκρατορία, μία αυτοκρατορία «έν έξορία»². Σ' αυτήν προσβλέπουν

2. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία τοῦ Βασιλείου τής Νίκαιας και τοῦ Δεσποτάτου τής Ήπειρου (1204-1261)*, Ἀθήνα 1898. – Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, London 1912, άνατ. Amsterdam 1964. – M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea 1204-1261*, Oxford 1975. – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ίδεολογική άντιπαράθεση στήν προσπάθειά τους νά άνακτήσουν τήν αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990, 49 κε.

οί Βυζαντινοί, «σάν ἄλλη κιβωτό πού θά διασώσει τά σπέρματα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας»³, σ' αὐτήν θά καταφύγουν ἐξόριστοι συγκλητικοί καί εὐγενεῖς, σάν σέ γαλήνιο λιμάνι. Ὁ Θεόδωρος «τὴν βασιλείαν πεσοῦσαν ἤγειρε καί ἐκλελοιπύϊαν ἀνεκτίησато καί νεκρὰν σχεδὸν οὖσαν ἐξινοποίησε τοῖς ἀγῶσιν αὐτοῦ»⁴. Τά ἐπιτεύγματα τοῦ θά ἐκμεταλλευθεῖ ἀργότερα ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Γ' Βατάτζης πού θά ἐπεκτείνει τά σύνορα τοῦ κράτους του καί θά τό ὀργανώσει ὑποδειγματικά.

Στόν ἑλλαδικό χῶρο, στίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς ἄλλοτε κραταιᾶς αὐτοκρατορίας, ἰδρύεται μετὰ τὴν ἄλωση τό Λομβαρδικό βασίλειο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλά καί μικρές ἡγεμονίες στή Στερεὰ Ἑλλάδα καί Πελοπόννησο σέ πόλεις-κάστρα πού περιέρονται σέ Φράγκους καί Λομβαρδούς ἱππότες. Σθεναρὴ ἀντίσταση κατὰ τῆς ἐπέκτασης τῶν Λατίνων πρὸς τὰ Νότια ἀντέταξε ὁ ἄρχοντας τοῦ Ναυπλίου Λέων Σγουρός, πού πέρασε τὸν Ἰσθμό, πολιορκήσε χωρὶς ἐπιτυχία τὴν Ἀθήνα, ἔφθασε ὡς τὴ Λάρισα, νυμφεύθηκε τὴν κόρη τοῦ ἐκπτωτοῦ αὐτοκράτορα καί ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ «δεσπότη». Εἶχε ὅμως τραγικὴ τύχη. Μπρὸς τὸν κίνδυνο νά συλληφθεῖ, γκρεμίστηκε μέ τ' ἄλογο του ἀπὸ τὸν Ἀκροκόρινθο. Μετὰ τὸν θάνατό του οἱ Φράγκοι ἐδραιώνουν τὴν κυριαρχία τους καί στὴν Πελοπόννησο.

Ἕνας ἄλλος ὅμως συγγενὴς τοῦ αὐτοκράτορα θά ἀναδειχθεῖ σέ ἡγετικὴ μορφή καί θά ὀργανώσει μεθοδικά καί δραστήρια μιὰ νέα ἡγεμονία καί θά ἐπιδοθεῖ στὴν ἀνάκτηση τῶν χαμένων ἐδαφῶν. Ἦταν ὁ Μιχαὴλ Δούκας Κομνηνός, φυσικὸς γιὸς τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰωάννη καί ἐξάδελφος τῶν αὐτοκρατόρων Ἰσαακίου Β' καί Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου. Λίγα πράγματα εἶναι γνωστά γιὰ τὸν βίο καί τὴ σταδιοδρομία του. Ἀνώτερος πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὑπηρετήσε γιὰ λίγο διάστημα μετὰ τὴν ἄλωση στὴν αὐλὴ τοῦ Λομβαρδοῦ βασιλέα τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιου τοῦ Μομφερατικοῦ καί μετὰ πέρασε στὴν Ἄρτα, ὅπου πιθανότατα νυμφεύθηκε τὴ θυγατέρα τοῦ διοικητῆ τοῦ θέματος Νικοπόλεως καί ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς περιοχῆς αὐτῆς, πού περιλάμβανε τὴν παλαιὰ Ἠπειρο (Epirus veggia τῶν Ρωμαίων) μαζί μέ τὴν Αἰτωλία καί Ἀκαρνανία. «Μιχαὴλ τότε μέροςι τινος τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου κρατήσας καὶ πολλὰ τοῖς πρὸς τὰ ἐκεῖσε μέρη ἀφιγμένοις Ἰταλοῖς παρέχων πράγματα. Καὶ ἦν οὗτος δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας Ἰωαννίνων γαρ ἦρχε καὶ Ἄρτης καὶ μέχρι Ναυπάκτου» μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς Γεώργιος Ἀκροπολίτης⁵.

Ἡ Ἠπειρος λοιπὸν καθὼς ἀπὸ τὰ δυτικά καί τὰ νότια βρέχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα καί ἀπὸ τὰ ἀνατολικά περικλείεται ἀπὸ τὸν ὄρεινὸ ὄγκο τῆς Πίνδου, ἦταν ἀπομονωμένη καί στάθηκε δυνατὸ νά μείνει ἔξω ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση, νά μείνει ἀνεξάρτητη καί χάρη στίς διοικητικές, διπλωματικές καί στρατιωτικὲς ικανότητες τοῦ Μιχαὴλ νά ὀργανωθεῖ καί νά ἀνδρωθεῖ σέ ἀνεξάρτητο κράτος, στηριγμένη στίς δικές της δυνάμεις. Εἶναι ἀλήθεια βέβαια πὼς ὅλη ἡ Ἠπειρος εἶχε ἐγκωρηθεῖ στοὺς Βενετούς πού μέ τὰ πλοῖα τους εἶχαν διαπεραιώσει τοὺς Σταυροφόρους

3. Μιχαὴλ. Χωνιάτης, ἐπιστ. 136 (ἐκδ. Σπ. Λάμπρου): Π.276.24-277.1 καὶ ἐπιστ. 94: Π.150.29-151.1.

4. Βίος Ἰωάννου Βατάτζη 208.24 κ.ε. (ἐκδ. Α. Heisenberg, *Byzant. Zeitschrift* 14 (1905) 160-233).

5. Γεώργ. Ἀκροπολίτης 14.3-4 (ἐκδ. Α. Heisenberg) - Νικητῆς Χωνιάτης 638.43-45 (ἐκδ. J. van Dieten) - Ἰωὸ Μοναχοῦ Βίος Ἀγ. Θεοδώρας, *PG* 127.904-905. - Γιὰ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Μιχαὴλ βλ. R.-J. Loenertz, «Aux origines du Despotat d'Épire et de la Principauté d'Achaïe», *Byzantion* 43 (1973) 360-394. - Μ.Σ. Κορδῶση, «Σχέσεις τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου μέ τὴν Πελοπόννησο», *Ἠπειρ. Χρον.* 22 (1980) 49-57.

καί τούς εἶχαν συνδράμει χρηματικά. Ἡ Βενετία πού εἶχε ἀναδειχθεῖ σέ μεγάλη ἐμπορική ναυτική δύναμη ἐνδιαφέρθηκε γιά τόν ἔλεγχο τῶν λιμανιῶν τῆς Ἀδριατικῆς καί τοῦ Ἴονιου, τῆς Πελοποννήσου καί τοῦ Αἰγαίου καί ὄχι γιά τήν κατάκτηση τῆς ἐνδοχώρας. Τό 1205 οἱ Βενετοί κατέλαβαν τό Δυρράχιο καί τό 1207 τήν Κέρκυρα, ἐνῶ ἡ Κεφαλλονιά, ἡ Ζάκυνθος καί ἡ Ἰθάκη βρισκόνταν στά χέρια τοῦ Ἰταλοῦ Maio Orsini πρὶν ἀκόμη ἀπό τό 1204.

Παλαιότερα εἶχε θεωρηθεῖ πῶς ὁ Μιχαήλ ἔφερε τόν τίτλο τοῦ «δεσπότη» – τίτλο πού ἀπένεμε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας καί μάλιστα σέ συγγενικά του πρόσωπα, ἐπίδοξους διαδόχους τοῦ θρόνου– καί ὅτι τό κράτος πού ἴδρυσε ὁ Μιχαήλ θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου. Ἐτσι ἐξάλλου τιτοφόρησε καί τό διδύλιο του ὁ κατεξοχὴν μελετητής του, ὁ καθηγητής Donald Nicol⁶. Ἡ νεότερη ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ Μιχαήλ δέν ἔλαβε ποτέ αὐτόν τόν τίτλο καί ποτέ δέν τόν προσφώνησαν ὡς δεσπότη⁷. Ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῦσε ἀπλῶς τά ὀνόματα Δούκας ἢ Κομνηνός Δούκας, τονίζοντας ἔτσι τή συγγένεια μέ τίς μεγάλες οἰκογένειες τῶν Δουκάδων καί τῶν Κομνηνῶν. Μόνον οἱ ἐχθρικοί καί κυρίως μεταγενέστεροι βυζαντινοί συγγραφεῖς τόν ἀποκαλοῦν Ἄγγελο, γιά νά τόν συνδέσουν μέ τήν οἰκογένεια πού ὀδήγησε τό Βυζάντιο στήν παρακμή.

Τό 1209 ὁ Μιχαήλ ὑπέγραψε συνθήκη μέ τόν Λατῖνο αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης Ἐρρίκο καί τό 1210 συμφωνία μέ τούς Βενετούς, μέ τήν ὁποία ἀναγνωριζόταν γι' αὐτόν καί τούς ἀπογόνους του ἡ κυριαρχία στήν περιοχή νοτίως τοῦ δουκάτου τοῦ Δυρραχίου ὡς τῆ Ναύπακτο μέ τήν ὑποχρέωση νά παρέχει ἐμπορικές διευκολύνσεις καί ἀσφάλεια στούς Βενετούς καί Δυρραχηνοὺς ἐμπόρους. Γρήγορα ὅμως ὁ Μιχαήλ ἀθέτησε τίς συμφωνίες καί ἔχοντας δημιουργήσει ἰσχυρό στρατό κατέλαβε τό Δυρράχιο καί τήν Κέρκυρα καί λίγο ἀργότερα τήν Λάρισα καί ἄλλες θεσσαλικές πόλεις. Στά χρόνια τοῦ Μιχαήλ ἀναπτύχθηκαν τά Ἰωάννινα, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν πρόσφυγες ἀπό τίς λατινοκρατούμενες περιοχές. Τή νικηφόρα πορεία τοῦ Μιχαήλ ἐναντίον Βενετῶν καί Φράγκων ἀνέκοψε ἡ δολοφονία του ἀπό ἕναν ὑπηρέτη τό 1214/15. Τό ἔργο του συνέχισε ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος Δούκας, πού εἶχε πολεμήσει δίπλα στόν Θεόδωρο Λάσκαρη καί εἶχε λάβει μέρος στούς ἀγῶνες τῶν Πελοποννησίων ἐναντίον τῶν Φράγκων μαζί μέ τόν ἀδελφό του Μιχαήλ.

Ἀπό τό 1215 καί μέσα σέ λίγα χρόνια ὁ Θεόδωρος Δούκας ἔχοντας ὡς ὀρμητήριο τήν Ἄρτα ἀνέκτησε ἀπό τούς Βουλγάρους τήν Ἀχρίδα, τόν Πρίλαπο, τόν Πρόσακο, ὄχυρό κάστρο στόν Ἀξιό, τά Σκόπια, τή Στρούμιτσα καί ἀπό τούς Λατίνους τίς Νέες Πάτρες (Υπάτη), Λαμία, Γρεβενά, Καστοριά, Βέροια, Πλαταμόνα, Σέρβια, τίς Σέρρες καί τή Χριστούπολη (Καβάλα). Θεαματική ὅμως ὑπῆρξε ἡ νίκη του ἐναντίον τοῦ νέου αὐτοκράτορα Pierre de Courtena, πού εἶχε στεφθεῖ στή Ρώμη καί μέ βενετικά πλοῖα πέρασε στά παράλια τῆς Ἀλβανίας, γιά νά καταλάβει τό Δυρράχιο καί νά τό παραδώσει στούς Βενετούς. Οἱ Δυρραχηνοί πρόβαλαν σθεναρή ἀντίσταση καί ὁ Λατίνος αὐτοκράτορας μέ τά στρατεύματά του καθ' ὁδόν πρὸς τήν

6. D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

7. L. Stüemon, «Les origines du despotat d'Épire. À propos d'un livre récent», *Rev. Ét. Byz.* 17 (1959) 20-126. - D. M. Nicol, «Πρόσοψτες ἔρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρ. Χρον.* 22, (1980) 39-48.

Κωνσταντινούπολη παγιδεύτηκε στά κακοτράχαλα βουνά τῆς Ἠπείρου καί ἔπεσε στά χέρια τοῦ Θεόδωρου Δούκα. Οἱ στρατιωτικές αὐτές ἐπιτυχίες χαϊρετίσθηκαν ἀπό τοὺς συγχρόνους τοῦ Θεόδωρου Δούκα ὡς προάγγελος τῆς ἀνάκτησης τῆς Θεσσαλονίκης, «καί τὴν ἐντὸς τῆς γειτονουμένης μεγαλοπόλεως εἰσέλευσίν σου προγράφουσιν»- τοῦ ἔγραφε ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος⁸. Στά τέλη τοῦ 1224 ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη πολιορκία ἡ Θεσσαλονίκη, «πόλις πρὸς πλάτος ἐξηπλωμένη, καθάπου δὴ καὶ ἡ θάλασσα, πόλις εὐγενῆς εὐγενεὶ πρέπουσα, πόλις Θετταλίας κολωνία»⁹ ἔπεφτε στά χέρια τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου. Οἱ ἀγῶνες του ὅμως συνεχίστηκαν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ πολλές πόλεις τῆς Θράκης ἀνέκτησαν τὴν ἐλευθερία τους.

Ἡ σταυροφορία πού εἶχε ὀργανώσει ὁ Πάπας ἀρχικά γιὰ τὴ διάσωση καὶ μετὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ καλοκαίρι τοῦ 1225 ἀπέτυχε οἰκτρὰ. Τὰ στρατεύματα τῶν Σταυροφόρων πού ἀποβιδάστηκαν στὸν Πτελεό ἀποδεκατίσθηκαν ἀπὸ δυσεντερία στὴ θεσσαλικὴ πεδιάδα καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τους ἐπέστρεψαν ἀπρακτοὶ στὴ Δύση.

Τέλη τοῦ 1225 ἢ τὸ 1226 ὁ Θεόδωρος Δούκας ἀναγορεύεται καὶ τὸ 1227 στέφεται ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Δημήτριο Χωματηνὸ «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων» στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ βασιλεία ἔρχεται ὡς ἀριστεῖον, θραβεῖο γιὰ τοὺς μακρόχρονους ἀγῶνες του ἐναντίον τῶν Λατίνων. Μὲ τὴν ἀναγόρευση καὶ στέψη ξεκαθαρίζουν οἱ στόχοι του. Τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου μετασηματίζεται σὲ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ φθάνει στὴ μεγαλύτερή του ἀκμὴ καὶ ἔκταση. Ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τοῦ Ἰονίου ὡς τὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὸν Ἔβρο, ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ ὡς τὸ Δυρράχιο καὶ τὰ Σκόπια. Ἐπόμενος καὶ τελικὸς στόχος ἡ Κωνσταντινούπολη. «Καὶ εὐχόμεσθε νὰ συντρίψεις κάθε ἐχθρὸ καὶ νὰ πατήσεις τὴ γῆ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν ἐκεῖ βασιλικὴ αὐλή. Καὶ θ' ἀκολουθήσει ἡ ἐνθρόνισή σου στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο καὶ ὅλα ὅσα προβλέπει αὐτὴ» ἔγραφε στὸν Θεόδωρο Δούκα ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγόρευση¹⁰. Τὸ 1228, ὁ Θεόδωρος Δούκας φθάνει ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Πόλης, οἱ Λατῖνοι βαρόνοι ὅμως πέτυχαν μίαν ἀνακαυχὴ ἐνὸς ἔτους.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1230 ὁ Θεόδωρος ξεκινᾷ γιὰ τὴν τελευταία ἐπιχείρηση. Φθάνοντας ὅμως στὸν Ἔβρο στρέφεται πρὸς τὰ Βόρεια καὶ προχωρεῖ ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας, προφανῶς γιὰ νὰ συντρίψει τὸν Βούλγαρο τσάρο Ἰβάν Β' Ἀσέν, πού καὶ αὐτὸς εἶχε βλέψεις στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ νῶτα του. Ἐξοργισμένος ὁ τσάρος μὲ τὴν παρασπονδία τοῦ πρώην συμμάχου του καὶ κατηγο-

8. Ἰω. Ἀπόκαυκος, ἐπιστ. 4, ἐκδ. V. Vasiljevskij, «Epirotica saeculi XIII», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 247.21.

9. Ἰω. Ἀπόκαυκος στὴν ἴδια ἐπιστολὴ 247.35. - Γιὰ τὴ χρονολόγηση στὸ 1224: J. Longnon, «La reprise de Salonique par les Grecs en 1224», *Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byzant.* 1, Paris 1950, 141-146.

10. Ἰω. Ἀπόκαυκος, ἐπιστ. 25: Epirotica σ. 288.11 κε. - Γιὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Θεόδωρου Δούκα βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεόδωρου Δούκα», *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη* 1988, 39-62. - Γιὰ τὴ στέψη καὶ τίς προταθεῖσες χρονολογίες βλ. Ἐλένη Βέη-Σεφερλή, «Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεόδωρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *BNJ* 21 (1971/76) 272-279, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. - F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessalonike (1224-1242)*, Διδ. διατρ. Johannesburg 1983, 153-154. - Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἠπειρος* 70-71.

ρώντας τον ως επίορκο κατεβαίνει προς Νότον μέ 1.000 Κουμάνους. Στή μάχη κοντά στό χωριό Κολοκοτινίτσα στόν Έβρο ό μέχρι τότε άήττητος Θεόδωρος Δούκας ήττάται κατά κράτος και συλλαμβάνεται αιχμάλωτος μαζί μέ άλλους άξιωματούχους. Θριαμβευτής ό Βούλγαρος τσάρος θά καταλάβει πολλές πόλεις-κάστρα στή Μακεδονία και Θράκη. Στήν Κολοκοτινίτσα θάφτηκαν οι έλπίδες των ήγεμόνων τής Ήπειρου νά καταλάβουν τήν Κωνσταντινούπολη¹¹.

Ή έσωτερική οργάνωση και ή πολιτική ιδεολογία του κράτους τής Ήπειρου κατά τήν πρώτη περίοδο πού περιγράψαμε διαφωτίζονται σημαντικά από τίς πληροφορίες πού παρέχουν συνοδικές αποφάσεις, γνωμοδοτήσεις και έπιστολές από τά άρχεΐα του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ίωάννη Αποκαύκου -πού ύπήρξε ήγετική μορφή τής Έκκλησίας τής Ήπειρου- και του αρχιεπισκόπου Αχιλίδος Δημητρίου Χωματηνού, έξέχοντος νομομαθούς και κανονολόγου, αλλά και από έγγραφα και έπιστολές του Θεοδώρου Δούκα και άλλων προσωπικοτήτων.

Ή διοικητική οργάνωση ακολουθεί τή διοικητική διάρθρωση του βυζαντινού κράτους, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στά χρόνια των Κομνηνών τον 12ο αϊ. Βασική διοικητική-οικονομική περιφέρεια ήταν τό θέμα και μικρότερες ύποδιαρέσεις οι άρχοντίες και οι δροϋγγοι (= κλεισουρες). Όπου ύπήρχαν κτήματα πού άνήκαν στήν αυτοκρατορική οικογένεια, αυτά χαρακτηρίζονταν ως «έπισκέψεις» και αποτελούσαν ιδιαίτερες φορολογικές ένότητες¹².

Αύξημένες άρμοδιότητες είχαν οι κατά τόπους έπίσκοποι και μητροπολίτες. Παράλληλα προς τά πολιτικά λειτουργούσαν και τά εκκλησιαστικά δικαστήρια ύπό τήν προεδρία του έπισκόπου ή του μητροπολίτη, πού εκδίκαζαν θέματα διαζυγίων, περιουσιακών διαφορών, κληρονομιών, και μετείχαν σ' αυτά και άρχοντες του τόπου. Σέ μιά μάλιστα συνοδική άπόφαση μας είναι γνωστοί Άρτηνοί άρχοντες μέ τό όνομά τους: Κωνσταντίνος Μαρκόπουλος, Ίωάννης Πασχάλης, Νικηφόρος Γοστινόπουλος¹³.

Έκκλησιαστικά ή περιοχή τής παλαιάς Ήπειρου πού αποτέλεσε τον πυρήνα του κράτους άνήκε στή μητρόπολη Ναυπάκτου, στήν όποία υπάγονταν οι έπισκοπές Βονδίτζης, Άετου, Άχελώου, Δραγαμίστου (ή Άστακού), Άρτας, Ίωαννίνων, Βελλās, Δρυΐνουπόλεως, Βοθρωτού και Χιμάρας. Πρωτεύουσα όμως του κράτους ως τό 1224 -όπως και παλαιότερα του θέματος Νικοπόλεως- ήταν ή Άρτα και έδω συγκαλούνταν ή σύνοδος των άρχιερέων τής Ήπειρου και μάλιστα πολλές φορές παρουσία και του ήγεμόνα και μετέπειτα αυτοκράτορα, στή Μονή τής Περιβλέπτου. Ή πόλη θά διατηρήσει τή σπουδαιότητά της άκόμη και μετά τήν άνάκτηση

11. Για τά γεγονότα 1204-1230 βλ. Α. Μηλιαράκη, *Ιστορία του Βασιλείου τής Νικαίας και του Δεσποτάτου τής Ήπειρου (1204-1261)*, Άθήναι 1898· D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, 28 κε. - Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος* 60 κε., όπου οι σχετικές πηγές και ή βιβλιογραφία.

12. Για τή διοικητική οργάνωση του κράτους τής Ήπειρου επί Μιχαήλ και Θεόδωρου Δούκα βλ. G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas», *Ήπειρ. Χρον.* 24 (1982) 73-120 και 25 (1983) 37-112.

13. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία τής Ήπειρου στό κράτος του Θεοδώρου Δούκα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για τό Δεσποτάτο τής Ήπειρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης "Ο Σκουφάς", Άθήνα 1992, 313-333, κυρίως α. 318.

τῆς Θεσσαλονίκης καί γιά λόγους γεωφυσικούς, καθώς ὁ ὀρεινός ὄγκος τῆς Πίνδου ἀπέκοπτε τήν Ἠπειρο ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἐπαρχίες τοῦ κράτους.

Οἱ ἡγεμόνες τῆς Ἠπείρου ἀκολουθοῦν ἀνεξάρτητη ἐκκλησιαστική πολιτική. Τόσο ὁ Μιχαήλ Α΄ ὅσο καί ὁ Θεόδωρος Δούκας σέ κάθε πόλη πού ἀνακαταλάμβαναν ἀπό τοὺς Λατίνους ἢ τοὺς Βουλγάρους ἐπανέφεραν τοὺς ἱεράρχες πού εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἢ προέβαιναν στήν ἐκλογή νέων χωρὶς τήν ἐγκριση τοῦ Πατριάρχη. Ἦδη τό 1212 ἐκλέχτηκαν νέος μητροπολίτης Λαρίσης καί τό 1213 νέος μητροπολίτης Δυρραχίου, τό 1217 ἐκλέχτηκε ὁ Δημήτριος Χωματηνός γιά τήν Ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος καί τό 1219 ὁ Γεώργιος Βαρδάνης γιά τήν μητρόπολη Κερκύρας, γιά ν' ἀναφεροῦμε στίς πιό σημαντικές. Ἡ πολιτική αὐτή προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ Πατριάρχη πού ἔδρευε στήν Νίκαια καί θεώρησε τίς χειροτονίες ἀντικανονικές. Τελικά ὅμως τίς ἐπικύρωσε γιά λόγους ἐκκλησιαστικῆς «οἰκονομίας». Ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου στά ἐκκλησιαστικά πράγματα καί κυρίως στήν ἐκλογή ἐπισκόπων ἀποτελοῦσε μιά σαφῆ ἐνδειξη ἀνεξαρτησίας ὄχι μόνον ἐναντι τοῦ Πατριαρχείου ἀλλά καί τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας καί ὑποδῆλωνε τοὺς στόχους του πρός τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Κι αὐτό, γιατί ἡ ἐκλογή ἀρχιερέων καί τοῦ πατριάρχη ἀποτελοῦσε δικαίωμα πού εἶχε μόνον ὁ αὐτοκράτορας. Τό θέμα ὅμως τῆς ἐκλογῆς ἐπισκόπων ἦταν καιριο καί ὁ Μιχαήλ καί ὁ Θεόδωρος Δούκας ἤθελαν νά ἐγκαθιστοῦν δικούς τους ἐμπιστους ἀρχιερεῖς καί ὄχι ὅσους θά ὑποδείκνυε ἡ Νίκαια¹⁴. Τό δικαίωμα αὐτό προτάσσει ὁ Ἰω. Ἀπόκωνκος σ' ἐπιστολή πρός τόν Πατριάρχη καί θεωρεῖ ὅτι καλῶς ἔγιναν οἱ ἐκλογές, ἐφόσον αὐτοὶ θεωροῦν τόν Θεόδωρο Δούκα αὐτοκράτορα (*βασιλέα*) τῶν δικῶν τους περιοχῶν «ὄν ἡμεῖς θεόθεν ἀπεστάλθαι φρονοῦμεν καί βασιλέα τῶν ἡμετέρων ἐπιγραφόμεθα»¹⁵.

Ἡ κρίση στίς σχέσεις Νίκαιας καί Ἠπείρου κορυφώθηκε μετὰ τήν ἀναγόρευση καί στέψη τοῦ Θεοδώρου Δούκα στή Θεσσαλονίκη. Θεωρήθηκαν σφετερισμός τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καί ἀνατροπή τοῦ δόγματος τῆς μιᾶς καί μοναδικῆς αὐτοκρατορίας, πού ἦταν ἡ βάση τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ιδεολογίας. Ἡ ἀντίδραση ἦταν δικαιολογημένη γιά τή Νίκαια, πού ὁ αὐτοκράτοράς της εἶχε μονοπωλήσει τόν αὐτοκρατορικό τίτλο σχεδόν μιά εἰκοσαετία καί θεωροῦνταν ὁ συνεχιστής τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, ὁ μόνος νόμιμος αὐτοκράτορας. Μέ τήν ἐκλογή πατριάρχη στή Νίκαια καί τή συρροή κατατρεγμένων ἀξιωμαποῦχων, συγκλητικῶν καί ἀρχιερέων ἡ Νίκαια εἶχε ἀναδειχθεῖ «ἡ ἀκρόπολις τῶν ρωμαϊκῶν πραγμάτων»¹⁶ καί ὑποκατέστησε τήν παλαιά πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ γεινίαση ἐξᾶλλου τῆς Νίκαιας μέ τήν Κωνσταντινούπολη, —ἀπέχει μόνον 60 χλμ.— ἐνδυνάμω-νε τήν πίστη τῶν ἡγήτορων της γιά τήν ἀνάκτηση τῆς Βασιλεύουσας. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας ἐμφανίζεται ὡς ὁ πυρήνας τῆς μελλοντικῆς ἐνοποίησης τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἀντίθετα μέ τά περιορισμένα ἐδαφικά ὄρια τοῦ κράτους αὐτοῦ ἡ δικαιοδοσία

14. Βλ. Α. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973.

15. Ἰω. Ἀπόκωνκος, ἐπιστ. 17: *Epirotica* σ. 272 καί 275.

16. Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικαεῖς, Μεσ. Βιβλιοθ. Ι. 151.

τῆς Ἐκκλησίας ἀπλώνεται σέ ὅλα τὰ ἐδάφη τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορίας. Ὁ πατριάρχης εἶναι ὁ «οἰκουμενικός ὀφθαλμός» καί ἡ πατριαρχία «ὁ νέος παράδεισος τῆς Ἐκκλησίας πού τόν φύτευσε ὁ Θεός στήν Ἀνατολή καί πού ἔταξε ὡς φρουρό καί προσάτη του τόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας»¹⁷ διακηρύσσει ὁ πατριάρχης Γερμανός. Ὑπάρχει μιὰ εὐρύτερη πολιτική σκοπιμότητα, μιὰ τάση νά ταυτιστοῦν τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας μέ τὰ ὄρια ἐπιρροῆς τοῦ πατριάρχη. Ἡ ἐγκαθίδρυσή του στή Νίκαια καί ἡ ἀναγνώρισή του ἀπό τίς δυτικές ἐπαρχίες ἔδιναν τό δικαίωμα στόν πατριάρχη καί κατ' ἐπέκταση στόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, πού θεωροῦνταν ὁ προσάτης τῆς Ἐκκλησίας, νά ἐπεμβαίνουν στά ἐκκλησιαστικά πράγματα καί τῶν ἄλλων περιοχῶν. Ἡ ἐπέμβασή τους ὅμως αὐτή ὀδήγησε σέ μιὰ ἀμφισβήτηση τόσο ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος ὅσο καί ἀπό τίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς Ἡπείρου, τῆς ταύτισης τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας μέ τήν παλαιά βυζαντινὴ αὐτοκρατορία.

Μέ τήν ἀναγόρευση καί στέψη τοῦ Θεόδωρου Δούκα ἀποτινάσσεται πλήρως ἡ κηδεμονία πού ἤθελε νά ἀσκεῖ στόν ἑλληνικό κόσμο ἡ Νίκαια. Δημιουργεῖται μιὰ ἀντίρροπη αὐτοκρατορία στόν χῶρο τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν μέ πρωτεύουσα τήν πόλη πού γιά χρόνια ὑπέρξε «ἡ πρώτη μετά τήν πρώτην», τή Θεσσαλονίκη.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν δυτικῶν ἀρχιερέων, τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου, τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ καί τοῦ Γεωργίου Βαροδάνη, συμπυκνώνεται στά ἑξῆς: Ἡ βασιλεία χάθηκε μαζί μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Δέν ὑπάρχει πιά ἡ ἐνιαία καί ἀδιαιρετὴ βασιλεία. Ἡ ταύτιση τῆς ἔννοιας τῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς πατριαρχίας μέ τήν Κωνσταντινούπολη ἔχει χαθεῖ. Ἡ ἀληθινὴ βασιλεία θά ἀποκατασταθεῖ μόνο μέ τήν ἐκδίωξη τῶν Λατίνων καί τήν ἀνάκτηση τῆς βασιλεύουσας. Τότε θά στεφθεῖ ὁ ἔννομος αὐτοκράτωρ καί θά καθῆσει στόν πραγματικό αὐτοκρατορικό θρόνο. Εἶναι δυνατὸ λόγω τῶν περιστάσεων νά συνυπάρχουν προσωρινά περισσότεροι Ρωμαῖοι (Βυζαντινοί) αὐτοκράτορες, ἰσοτίμοι καί ἀνεξάρτητοι, ὥσπου νά ἀνακαταληφθεῖ ἡ Κωνσταντινούπολη¹⁸. Εἶναι φυσικό λοιπόν, ὅταν στή Σύνοδο τῆς Ἄτρας τόν Φεβρουάριο τοῦ 1227, σύγκλητος, στρατός καί ἀρχιερεῖς ὁμολογοῦν πίστη στόν Θεόδωρο Δούκα ὡς τόν μόνο αὐτοκράτορα: «τοῦτον μόνον βασιλέα ὁμολογοῦμεν καί τοῦτον στέφομεν καί τοῦτον χροῖομεν»¹⁹.

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Ἡπείρου περιβάλλεται τὰ αὐτοκρατορικά σύμβολα, τήν πορφύρα καί τὰ ἐρυθρὰ πέδιλα, καί ἐνστερνίζεται τήν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ ἰδεολογία καί τήν βασιλικὴ ἔθιμοτυπία. Ὁ ὑπερβατικὸς χαρακτήρας τῆς βασιλείας του τονίζεται μέ τίς λέξεις *θεόθεν*, *θεοδυνάμωτος*, *θεόσωστος* καί *θεοφρουρητος αὐτοκράτωρ*, *θεοστεφής*, *ὁ χειροτονητός ἀπὸ Θεοῦ*, ἐπίθετα πού δηλώνουν τήν ἐκ Θεοῦ προέλευση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ὁ Θεόδωρος διαθέτει ὅλες τίς φυσικὲς καί ψυχικὲς ἀρετὲς πού προσοιδιάζουν σ' ἓναν αὐτοκράτορα, τήν εὐσέβεια, τὴν φιλαν-

17. Ἐκδόση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τόν G. Prinzing, «Die "Antigraph" des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ochrid...», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, τ. 3, Bologna 1984, 35.40-44 (= Pitra ἀρ. 113 στ. 485).

18. Πιά τήν πολιτικὴ θεωρία τῶν κρατῶν Νίκαιας καί Ἡπείρου καί τήν ἰδεολογικὴ τους ἀντιπαράθεση βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καί Ἡπείρος* 89 κε.

19. Ἰω. Ἀπόκαυκος, ἐπιστ. 24: *Epirotica* 286.8 κε.

θρωπία, τήν εὐψυχία, καί γενναιοῦτητα, τή στρατηγική ἱκανότητα καί ἀντοχή, τήν πραότητα καί τήν ταπεινοφροσύνη, τή βασιλική καταγωγή πού τόν καθιστοῦν τόν ἐνδεδειγμένο βασιλέα, τόν ἀριστο, πού ὑπερτερεῖ ὅλων τῶν ἄλλων βασιλέων. Εἶναι ὁ προστάτης καί ἀρωγός τῆς Ἐκκλησίας, πού μέ τίς στρατιωτικές ἐπιτυχίες καί τήν ἀνάκτηση ἐδαφῶν ἀποκατέστησε τήν ἐκκλησιαστική τάξη καί διαφύλαξε τό ὀρθόδοξο δόγμα. Εἶναι ὁ θεματοφύλακας τῶν πολιτικῶν καί χριστιανικῶν ὀρθόδοξων ἀξιῶν²⁰.

Τόσο στήν Ἄρτα ἀρχικά ὅσο καί στή Θεσσαλονίκη ἀργότερα ὁργανώνεται ἡ βασιλική αὐλή σύμφωνα μέ τὰ πρότυπα τῆς Κωνσταντινούπολης. Καί στήν Ἠπειρο εἶχαν καταφύγει συγκλητικοί καί ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι, πού ἀποτελέσαν τήν σύγκλητο τοῦ νέου κράτους. Ὁ αὐτοκράτορας ἀπονέμει τιμητικούς τίτλους τοῦ δεσπότη, τοῦ σεβαστοκράτορα κ.ἄ. καί ἀξιώματα σέ συγγενικά πρόσωπα καί σέ πολιτικούς καί στρατιωτικούς ἀξιωματούχους, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους διακρίνονταν γιά τήν ὑψηλή τους μόρφωση.

Ὁργανώνεται «αὐτοκρατορική» γραμματεία, ἤδη καί ἀπό τόν Μιχαήλ Α΄ Δούκα ἐκδίδονται ὀρισμοί καί προστάγματα, ἔγγραφα αὐτοκρατορικά, πού ὑποδηλώνουν τόν ἀπώτερο στόχο, τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Ὁρισμοί, προστάγματα ἐκδίδονται καί ἀπό τόν Θεόδωρο Δούκα καί μετά τήν ἀναγόρευση καί στέψη του χρυσόβουλλοι λόγοι, πού ἀποτελοῦν τό πιό πανηγυρικό καί πολυτελές εἶδος αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου, μέ τό ὅποιο ἀπονέμονται διάφορα προνόμια –κυρίως φορολογικές ἀπαλλαγές. Δύο χρυσόβουλλοι λόγοι τοῦ 1228 γιά τίς μητροπόλεις Ναυπάκτου καί Κερκύρας κλείνουν μέ τήν αὐτοκρατορική ὑπογραφή «Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεὺς καί αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων (Κομνηνός) ὁ Δούκας». Ὁ Θεόδωρος κόδει νομίματα μέ τούς αὐτοκρατορικούς τίτλους «Θεόδωρος δεσπότης Κομνηνός ὁ Δούκας» καί εἰκονίζεται ὀρθιος κρατώντας στό δεξι χέρι σκῆπτρο μέ σταυρό, ἐνῶ στό ἀριστερό τήν ἀνεξικακία²¹.

Μετά τή συντριπτική καί ἀπρόβλεπτη ἥττα τοῦ αὐτοκράτορα Θεόδωρου Δούκα ἀπό τόν Ἰωάννη Β΄ Ἀσέν στή μάχη τῆς Κολοκοτινίτσας κοντά στόν Ἐβρο τήν ἀνοιξη τοῦ 1230 ὁ αὐτοκράτορας καί ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι ὀδηγήθηκαν αἰχμάλωτοι στήν αὐλή τοῦ Βούλγαρου τσάρου. Μεταξύ αὐτῶν πού διέφυγαν ἦταν καί ὁ ἀδελφός τοῦ Θεόδωρου «δεσπότης» Μανουήλ πού ἐπέστρεψε στή Θεσσαλονίκη καί ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τοῦ κράτους. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης συρρικνώθηκε ἔχοντας χάσει τίς περιοχές ἀνατολικά τοῦ Στρυμόνα καί ὄρεια στή κοιλάδα τοῦ Ἄξιου. Πιθανότατα τούς μῆνες πού ἀκολούθησαν ἡ Ἠπειρος περιῆλθε στόν ἀνεψιό του Μανουήλ Μιχαήλ Β΄, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε ἀπό τήν Πελοπόννησο, ὅπου εἶχε καταφύγει μέ τή μητέρα του μετά τή δολοφονία τοῦ πατέρα του Μιχαήλ Α΄ (1215). Κύριοι ρυθμιστές τῶν πολιτικῶν πραγμάτων μένουσιν ὁ Βούλγαρος τσάρος καί ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης. Καί οἱ δύο ἀποβλέπουν στή διάλυση τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας καί τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης.

20. Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καί Ἠπειρος 122 κε.*

21. Γιά τή νομοματοκοπία τῆς Ἠλείου βλ. Π. Πρωτονοτάριος, «Ἡ νομοματοκοπία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠλείου (1204-1268)», *Ἠπειρ. Χρον.* 24 (1982) 130-150, κυρίως 134-141.

Ἡ κατάσταση πού προέκυψε δέν ἄφηνε περιθώρια ἐπιλογῆς στὸν Μανουήλ ἀπὸ τοῦ νά στραφεῖ πρὸς τὸν φυσικό προστάτη του, τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, νά ἐπιζητήσει τὴν φιλία καὶ συμμαχία του καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐκκλησιαστικῶν δεσμῶν μὲ τὸ Πατριαρχεῖο πού εἶχαν διαταραχθεῖ μὲ τὴν ἀναγόρευση καὶ στέψη τοῦ Θεόδωρου Δούκα. Ὁ Μανουήλ ὅμως ἐπιδιώκει φιλικές σχέσεις καὶ μὲ τὸν Πάπα καὶ τὸν Γερμανό αὐτοκράτορα τῆς Σικελίας Φρειδερίκο, ἐνῶ συνάπτει ἐμπορικές συμφωνίες μὲ τὴ Ραγούζα, (τό σημ. Dubrovnik). Προσπάθησε νά ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση καὶ νά διατηρήσει μίαν ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ξένων δυνάμεων²².

Συγκεκριμένες καὶ ἀδιευκρίνιστες παραμένουν οἱ σχέσεις τοῦ Μανουήλ μὲ τὸν ἀνεψιὸ του Μιχαήλ, πού διαδραματίζει ἐφεξῆς πρωταγωνιστικό ρόλο στὰ πράγματα τῆς Ἠπείρου. Ὅπωςδήποτε ὅμως δέν φαίνεται νά ἦταν ἰδιαίτερα φιλικές. Λίγα πράγματα γνωρίζουμε γιὰ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ Μιχαήλ. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του νυμφεύθηκε τὴν ὁμορφὴ Θεοδώρα, θυγατέρα τοῦ διοικητῆ τῶν Σερβίων Πετραλίφα, πού διακρίθηκε γιὰ τὴν ἐνάρετὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑπομονή της δίπλα στὸν ἄστοτο Μιχαήλ καὶ τιμᾶται στὴν Ἄρτα ὡς ἁγία²³.

Τὸ 1237 ὁ Θεόδωρος Δούκας πού εἶχε στό μεταξὺ κατηγορηθεῖ γιὰ συνωμοσία κατὰ τοῦ Βούλγαρου τσάρου καὶ τυφλωθεῖ, ἐπιστρέφει κρυφά στὴ Θεσσαλονίκη ὕστερα ἀπὸ τὸν γάμο τῆς θυγατέρας του Εἰρήνης, πού τὸν συνόδευε στὴν αἰχμαλωσία, μὲ τὸν χῆρο Ἰβάν Ἀσέν. Ὁ Μανουήλ καταφεύγει στὴν Ἀττάλεια καὶ ἀπὸ κεῖ στὴν αὐλή τῆς Νίκαιας. Ὁ Θεόδωρος στέφει αὐτοκράτορα τὸν γιό του Ἰωάννη, παρασκησιακά ὅμως ὁ ἴδιος κατηύθυνε τὰ πράγματα τοῦ κράτους. Τὸ 1241 πεθαίνει ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων καὶ τὸ 1242 ὁ Ἰωάννης Βατάτζης προελαύνει πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἀναγκάζει τὸν Ἰωάννη νά ἀποθῆσει τὰ διάσημα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ νά ἀρκεσθεῖ στὸν τίτλο τοῦ δεσπότη. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1246 ἀνακαταλαμβάνει ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους πόλεις καὶ κάστρα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, γίνεται κύριος τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν προσαρτᾷ στὴν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας.

Τὴν ἀναρχία ὅμως πού ἐπικράτησε στὴν Βουλγαρία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰβάν Ἀσέν ἐκμεταλλεύθηκε καὶ ὁ Μιχαήλ Β΄ τῆς Ἠπείρου, ὁ ὁποῖος ἀνέκτησε περιοχές τοῦ Δυρραχίου, τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ ἔτοι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Ἠπειρος καὶ ἡ Νίκαια ἀπέκτησαν κοινὸ σύνορο στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας καὶ τοῦ Πρίλαπου. Τὶς φιλοδοξίες τοῦ Μιχαήλ γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ὑποδαύλιζε καὶ ὁ θεῖος του, ὁ ἀνήσυχος καὶ ραδιοὔργος Θεόδωρος Δούκας, πού ἔμενε στό κάστρο τῶν Βοδενῶν (= Ἐδεσσας) καὶ ἤλεγχε τὴν γύρω περιοχὴ. Ὁ Μιχαήλ εἶχε γίνει κύριος τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ ἀποτελοῦσε τὸν ἰσχυρότερο πιά ἀντίπαλο τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Τὸ 1249 ὁ Ἰωάννης Βατάτζης προτείνει συμμαχία στὸν Μιχαήλ πού θά ἐπισφραγιζό-

22. Α. Σταυρίδου-Ζαφράνα, «Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Μανουήλ Δούκα (1230-1237). Ἡ ἔξωτερη πολιτικὴ», *Πρακτικά ἸΓ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου 1992*, 157-178.

23. Ἰωὸς Μοναχοῦ Βίος Ἁγ. Θεοδώρου, *PG 127*, 905-908. - Ὁ Α. Βρανούσης, *Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 1962, 49-54, ἔδειξε ὅτι ὁ Βίος τῆς Ἁγ. Θεοδώρου τῆς Ἄρτας γράφηκε ἀπὸ τὸν Ἰωὸ Μέλῃ ἢ Μελία Ἰασιτῆ στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

ταν μέ τόν γάμο τῆς ἐγγονῆς του Μαρίας μέ τόν πρωτότοκο γιό του Μιχαήλ Νικηφόρο. Ἡ ἴδια μάλιστα ἡ Θεοδώρα ξεκίνησε ἀπό τήν Ἄρτα καί συνόδευσε τόν γιό της στό παλάτι τῶν Πηγῶν στή Μ. Ἀσία, ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ μνηστεία. Ἀλλά, λέγει ὁ ἱστορικός τῆς Νίκαιας Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ἐπαληθεύτηκε γιά τόν Μιχαήλ ἡ παροιμία πού λέγει «τό στρεβλόν τό ξύλον οὐδέποτε ὀρθόν, καί ὁ Αἰθίοψ οὐκ οἶδε λευκαίνεσθαι»²⁴ (τό στραβό τό ξύλο δέν ισιάζει, καί τόν Ἀράπη κι ἂν τόν πλύνεις, τό σαπούνι σου χαλάς). Ὁ Μιχαήλ δέν τήρησε τή συμφωνία. «Κατά συμβουλή τοῦ θείου του» πολιορκήσε τόν Πρίλαπο καί τή Βελεσό, ἀνάγκασε τόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας νά ξαναπεράσει τόν Ἑλλήσποντο καί νά ἀναλώσει ἕναν χρόνο σέ ἐπιχειρήσεις στά μακεδονικά βουνά. Μπροστά στόν κίνδυνο τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἥττας ὁ Μιχαήλ ὑπέγραψε συνθήκη, μέ τήν ὁποία ἐγγυῶνταν τά σύνορα ἀνάμεσα στίς δύο ἐπικράτειες. Ὁ αὐτοκράτορας ἐνόμει καί τοῦ γάμου τῆς ἐγγονῆς του μέ τόν Νικηφόρο, ἀπένευε στόν Μιχαήλ καί στόν γιό του τόν τίτλο τοῦ δεσπότη, ἐνῶ ὁ Θεόδωρος Δούκας ὀδηγοῦνταν στή Μικρά Ἀσία, ὅπου καί πέθανε.

Ὁ γάμος ὅμως καθυστέρησε δύο χρόνια. Μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη (τό 1254) ὁ νέος αὐτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καί πέτυχε σαρωτική νίκη. Τό καλοκαίρι τοῦ 1256 ἡ σύζυγος τοῦ Μιχαήλ Θεοδώρα συνόδευσε τόν γιό της Νικηφόρο στό στρατόπεδο τοῦ αὐτοκράτορα κοντά στόν Ἐβρο ποταμό καί συμφωνήθηκε ὁ γάμος μέ τόν ὄρο νά παραδοθοῦν στόν Λάσκαρη οἱ πόλεις τοῦ Δυρραχίου καί τῶν Σερβίων, ὀχυρές θέσεις μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας. Ὁ Μιχαήλ «ἐκῶν ἄκων» ὑπέγραψε τή συμφωνία καί οἱ γάμοι τελέσθηκαν μέ λαμπρότητα στή Θεσσαλονίκη ἀπό τόν ἴδιο τόν πατριάρχη Ἀρσένιο. Ἀργότερα ὅμως ὁ Μιχαήλ θέλοντας νά ἐκδικηθεῖ τόν ἐκδιαστικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας τοῦ ἀπέσπασε τίς δύο πόλεις-κάστρα, καί γνωρίζοντας τήν στρατιωτική ἀδυναμία τοῦ διοικητῆ Γεωργίου Ἀκροπολίτη, ὑποκίνησε σέ στάση τοῦς Ἄλβανούς καί μέ συμμάχους τοῦς Σέρβους, ἔδιωξε τίς αὐτοκρατορικές φρουρές ἀπό τήν Ἀλβανία καί κατέλαβε τήν Καστοριά καί Βέροια. Στή συνέχεια κατέλαβε τόν Πρίλαπο, ὅπου εἶχε ἐγκλωβιστεῖ ὁ Ἀκροπολίτης καί τόν ὀδήγησε αἰχμάλωτο στήν Ἄρτα. Ὁ Μιχαήλ ἤλεγχε πιά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, καί ἐνῶ τό ἠθικό τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων εἶχε πέσει, πολλοί ἀξιωματικοί αὐτομόλησαν στόν Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος πιά ἔθετε ὡς στόχο τήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης.

Οἱ ἐπιτυχίες αὐτές τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου ἐπιδείνωσαν τήν κατάσταση τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, πού ἔπασχε ἀπό ἐπιληψία, καί ἀπαίτησε ἀπό τόν Πατριάρχη νά ἀφορίσει τόν Μιχαήλ. Κάτι τέτοιο ὅμως ἀποφεύχθηκε χάρι στήν ἐπέμβαση τοῦ λογίου Νικηφόρου Βλεμμύδη πού εἶχε χρηματίσει δάσκαλος τοῦ αὐτοκράτορα.

Τά πράγματα ὅμως δέν ἐξελίχθηκαν εὐνοϊκά γιά τόν δεσπότη τῆς Ἠπείρου. Τό 1257, ἐνῶ ὁ ἴδιος κατευθυνόταν πρὸς τή Μακεδονία, στόλος τοῦ βασιλιά τῆς Σικελίας Μαμφρέδου κατέλαβε τό Δυρράχιο, τήν Αὐλώνα, τό Βεράτι, καί λίγο νωρίτερα τήν Κέρκυρα. Ὁ Μιχαήλ βρῖσκει διέξοδο ἀλλά καί σύμμαχο στόν ἀγώνα

24. Γεώργ. Ἀκροπολίτης 89.3-4.

του κατά της Νίκαιας. Προτείνει στον χήρο Μαμφρέδο ως σύζυγο τή θυγατέρα του Έλένη και ως προίκα τὰ ἐδάφη πού εἶχε καταλάβει ὁ Μαμφρέδος στίς ἀκτές τῆς Ἡπείρου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐξασφάλισε καί δεύτερο σύμμαχο ἐναντίον τῆς Νίκαιας, τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, πού εἶχε καταλάβει τὸ ὄχυρό κάστρο τῆς Μονεμβασιάς καί ἀποτελοῦσε ἰσχυρὸ διεκδικητὴ τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης καί ἐπομένως ἀντίπαλο τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Ἡ συμμαχία ὀλοκληρώθηκε μὲ τὸν γάμο τῆς δεύτερης κόρης τοῦ Μιχαὴλ Ἄννας μὲ τὸν Βιλλεαρδουίνο καί προίκα 60.000 ὑπέρπυρα καί ἐδάφη στὴ νότια Θεσσαλία.

Οἱ συμμαχίες αὐτές θορύβησαν τὴν κυβέρνηση τῆς Νίκαιας πού τὴν ἀσκοῦσε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Θεόδωρου Λάσκαρη (1258) ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ὡς ἀντιβασιλεὺς. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν ἀπέδωσαν. Μεγάλῃ στρατιά ἀπὸ Βυζαντινοῦς καί ἀπὸ ξένους μισθοφόρους ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαήλ, τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγου, ξεκίνησε γιὰ τὴ διάσωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν δεσπότη τῆς Ἡπείρου καί τοὺς συμμάχους του.

Ἡ μάχη πού καθόρισε τὸ μέλλον τῆς Ἡπείρου ἀλλὰ καί τῆς Νίκαιας δόθηκε στὴν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας (κοντὰ στὸ σημ. Μοναστήρι) τὸ καλοκαίρι τοῦ 1259. Στὴν πιὸ κρίσιμη ὥρα ὁ συνασπισμὸς Ἑλλήνων καί Λατίνων διαλύθηκε ἀπὸ ἔλλειψη συντονισμοῦ καί ἐνιαίας διοίκησης. Ὁ νόθος γιὸς τοῦ Μιχαήλ Ἰωάννης αὐτομόλησε στοὺς ἐχθρούς, ὁ Μιχαὴλ καί ὁ γιὸς του Νικηφόρος διέφυγαν μέσα στὴ νύχτα, τὸ ἵππικὸ τοῦ Βιλλεαρδουίνου καί τοῦ Μαμφρέδου διαλύθηκε. Ὁ Βιλλεαρδουίνος ὀδηγήθηκε αἰχμάλωτος στὴ Νίκαια. Τὰ αὐτοκρατορικά στρατεύματα κατέλαβαν τὰ Ἰωάννινα καί τὴν Ἄρτα, ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ κατέφυγε στὴν Βόνιτσα καί μετὰ στὴ Λευκάδα καί Κεφαλλονιά. Οἱ πόλεις καί τὰ φρούρια τῆς Ἡπείρου καί Θεσσαλίας παραδόθηκαν ἀμαχητὶ στὸν στρατὸ τῆς Νίκαιας. Ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Ἀκροπολίτης πού ἀπελευθερώθηκε μετὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἀλέξιο Στρατηγόπουλου στὴν Ἄρτα ἔγραφε γιὰ τὴ μάχη τῆς Πελαγονίας. «Τέτοια νίκη πέτυχαν οἱ δικοὶ μας, ὥστε ἡ φήμη τῆς νά φτάσει στὰ πέρατα τῆς γῆς· γιατί λίγες τέτοιες νίκες εἶδε ὁ ἥλιος»²⁵. Λίγο ἀργότερα ὁμως ὁ Μιχαὴλ Β΄ ἀνακατέλαβε μαζί μὲ τὸν γιὸ του Ἰωάννη τὴν Ἄρτα, ἐνῶ ὁ γιὸς του Νικηφόρος μὲ σῶμα Ἰταλῶν νίκησε τὸν Ἀλέξιο Στρατηγόπουλο στὴ Ναύπακτο, περιορίζοντας ἔτσι σέ σημαντικὸ βαθμὸ τίς συνέπειες τῆς μάχης τῆς Πελαγονίας.

Στίς 25 Ἰουλίου τοῦ 1261 στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα πού ἐπιτηροῦσε στὴ Θράκη μὲ διοικητὴ τὸν Ἀλέξιο Στρατηγόπουλο, ἔχοντας τὴν πληροφορία ἀπὸ Ἕλληνες κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης πού ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ τεῖχη γιὰ νά καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους, πῶς τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς λατινικῆς φρουρᾶς μὲ τὸν βενετικὸ στόλο ἔλειπε στὸν Εὐξείνιο Πόντο, πέρασαν μέσα καί ἔγιναν κύριοι τῆς

25. Γεώργ. Ἀκροπολίτης 171.3-5. - Γιὰ τὴ μάχη τῆς Πελαγονίας βλ. D.J. Geanakoplos, «Greco-Latin relations on the eve of the Byzantine Restoration. The Battle of Pelagonia 1259», *Dumb. Oaks Pap.* 7 (1953) 109 κε. - Σπ. Ἀσωνίτης, «Πελαγονία 1259. Μιά νέα θεώρηση», *Βυζαντιανά* 11 (1991) 131-165, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Πόλης. Έτσι τέθηκε τέρμα στη φραγκική κυριαρχία. Στις 15 Αυγούστου τοῦ 1261 ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εἰσήλθε θριαμβευτικά ἀπὸ τῆ Χρυσῆ Πύλη καὶ στέφθηκε γιὰ δευτέρη φορὰ ὡς Νέος Κωνσταντῖνος στὴν Ἁγία Σοφία. Ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας σήμανε τὸ τέλος τῶν φιλοδοξιῶν τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἠπείρου γιὰ τὸν αὐτοκρατορικό θρόνο.

Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου ὅμως δὲν σταμάτησε τίς ἐχθροπραξίες. Ἐχοντας τὴ βοήθεια τοῦ Μαμφρέδου ἐπιχείρησε νέα ἐκστρατεία τὸ 1262, νίκησε μάλιστα τὸν Ἀλέξιο Στρατηγόπουλο τὸν ὁποῖο συνέλαβε αἰχμάλωτο. Στὸ μεταξύ ἡ σύζυγός του Θεοδώρα ἀνέλαβε διαπραγματευτικό ρόλο, γιὰ νὰ ἐξομαλύνει τίς σχέσεις τῆς Ἠπείρου μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐφτάσε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἄφησε ὡς ὄμηρο τὸν μικρότερο γιὸ της Ἰωάννη. Ἡ προσπάθειά της ὅμως δὲν εἶχε μόνιμα ἀποτελέσματα. Μόνο τὸ 1264, ὅταν ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸν Μαμφρέδο, ὁ Μιχαήλ ὑπέγραψε συμφωνία μὲ τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ παραδώσει τὰ Ἰωάννινα. Συμφωνήθηκε ἐπίσης ὁ γάμος τοῦ Νικηφόρου πού εἶχε στὸ μεταξύ χρεῖπει μὲ τὴν ἀνεψιά του αὐτοκράτορα Ἄννα Παλαιολογινα. Ὁ Νικηφόρος προσκλήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τοῦ ἐπιβεβαιώθηκε ὁ τίτλος τοῦ δεσπότη καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἄρτα μὲ πλοῦσια δῶρα. Τὸ 1267 ἡ ἀρχὲς τοῦ 1268 ὁ δεσπότης Μιχαήλ Β΄ πέθανε ἀφήνοντας τὴν Ἠπειρο στὸν γιὸ του Νικηφόρο, ἐνῶ στὸν νόθο γιὸ του σεβαστοκράτορα Ἰωάννη τὴν Θεσσαλία μὲ πρωτεύουσα τίς Νέες Πάτρεις (Ἰπάτη).

Ὁ Μιχαήλ Β΄ Δούκας κατὰ τὴν πολυσήμενη ζωὴ του συμπεριφέρθηκε ὄχι μόνον ὡς ἀνεξάρτητος ἡγεμόνας ἀλλὰ καὶ ὡς διεκδικητὴς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Τὸ 1237 ἀνανέωσε προνόμια πού εἶχε παραχωρήσει ὁ πατέρας του στοὺς Ραγουζαίους ἐμπόρους καὶ τὸ 1251 ἐξέδωσε ἀργυρόδουλλον πρόσταγμα μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο. Οἱ ἔμποροι ἀπὸ τὴ Ραγούζα μποροῦσαν νὰ εἰσάγουν στὴν Ἠπειρο ἄλογα καὶ ὄπλα χωρὶς νὰ καταβάλλουν δασμούς.

Ἐχουν διαχωριστεῖ καὶ ἀποδοθεῖ στὸν Μιχαήλ Β΄ νομίσματα πού κόπηκαν στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Ἄρτας. Στὴν μπροστινὴ ὄψη ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἢ ὁ Χριστὸς καὶ στὴν πίσω ὁ ἡγεμόνας ὄρθιος μὲ στέμμα καὶ διακοσμημένο λῶρο, κρατεῖ στὸ δεξιὸ χεῖρ σκήπτρο μὲ σταυρό. Δεξιὰ ἡ Παναγία ἢ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸν ἡγεμόνα. Ἐπιγραφή: ΜΙΧΑΗΛ Ο ΔΟΥΚΑΣ²⁶.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Β΄ Δούκα τὸ 1267 τελειώνει οὐσιαστικά μιὰ περίοδος αὐτοτέλειας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ μεσαιωνικοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου²⁷.

26. Βλ. Π. Πρωτονοτάριος, *Ἠπειρ. Χρον.* 24 (1982) 142-144.

27. Γιὰ τὴ δεύτερη περίοδο τῆς ιστορίας τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου βλ. D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, καὶ ἄλλην. μετάφρ. Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου 1267-1479. Μιά συνεισφορά στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1991.

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΥΡΡΟΥ

ΧΡΥΣΗΙΔΑΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ

Ο Πύρρος γιά νά πραγματοποιήσει τά φιλόδοξα σχέδιά του, τή δημιουργία δηλαδή *ένιαίου έλληνικού κράτους*, πού νά κυριαρχεί σέ όλόκληρη τή Μεσόγειο, έφάρμοσε θρησκευτική πολιτική σύμφωνα μέ τό παράδειγμα τών Μακεδόνων βασιλέων, του Δημητρίου καί 'Αντιγόνου.

Γιά τό σκοπό αυτό έκμεταλλεύτηκε τούς γενεαλογικούς τίτλους τής δυναστείας του, του βασιλικού δηλαδή οίκου τών Μολοσσών, πού καυχιόταν ότι κατάγεται από τόν Νεοπτόλεμο, γιό του 'Αχιλλέα καί τήν 'Ανδρομάχη, χήρα του 'Εκτορα, σύμφωνα μέ τήν παράδοση πού ό πυρήνας της βρίσκεται ήδη από τόν 8ο αιώνα π.Χ. στους Νόστους του 'Αγία.

Η διπλωματία του μύθου ήταν αναγκαία για τόν Πύρρο, έπειδή πολλοί σύγχρονοί του άμφισβητούσαν τήν έλληνική καταγωγή τών Μολοσσών καί αυτό θά άποτελούσε σοβαρό έπεισόδιο για τήν ύλοποίηση του πολιτικού προγράμματός του: Νά κυβερνήσει σέ όλους τούς 'Ελληνες καί νά ηγηθεί σταυροφορίας στή Δύση, όπως είχε κάνει πριν από αυτόν στήν 'Ανατολή ό γιός τής 'Ολυμπιάδας, ό Μέγας 'Αλέξανδρος, ό όποιός καταγόταν από τό ίδιο γένος μέ τόν Πύρρο, τό γένος τών Αιακιδών.

Ό Πύρρος μέ τήν έκστρατεία του στήν 'Ιταλία διεκδικούσε τήν επέκταση τής κυριαρχίας τών 'Ελλήνων στή Δύση καί ταυτόχρονα υποδήλωνε τόν πανελλήνιο χαρακτήρα της, επειδή ό ίδιος θεωρούσε τόν έαυτό του συνεχιστή του έργου του 'Αχιλλέα καί του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου.

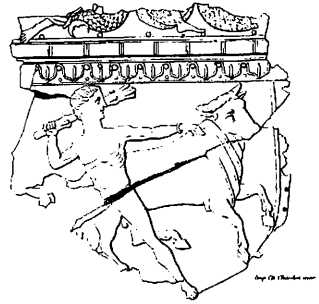
'Απόδειξη ότι οι ιδέες αυτές ήταν καθοριστικές για νά αναλάβει ό Πύρρος τήν έκστρατεία του στήν 'Ιταλία, άποτελεί ή κοπή τών άσημένιων νομισμάτων του βασιλιά, πού ήταν άπομίμηση τών νομισμάτων του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. Στά νομίσματα του Πύρρου άπεικονίζονται ή *'Αθηνά Πρόμαχος* ως προστάτιδα τών 'Ελλήνων καί ό προγονικός ήρωας *Ηρακλής* (εικ. 1).

Εικ. 1. 'Ασημένια δραχμή Πύρρου (278-276 π.Χ.) με κεφαλή Περσεφόνης στόν έμπροσθότυπο καί 'Αθηνά Πρόμαχο στόν όπισθότυπο μέ τήν έπιγραφή ΠΥΡΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ.

Εικ. 1α. Σχεδιαστική απόδοση χάλκινου ἐλάσματος μέ τή διαμάχη τοῦ Ἡρακλῆ καί τοῦ Ἀπόλλωνα γιά τό δελφικό τρίποδα, ἀπό τό ναό τοῦ Ἡρακλῆ στή Δωδώνη.

Εικ. 1β. Σχεδιαστική απόδοση χάλκινου ἐλάσματος μέ τόν Ἡρακλῆ καί τόν ταῦρο ἀπό τό ναό τοῦ Ἡρακλῆ στή Δωδώνη.

Τό πλοῦσιο αὐτό ἠθικό κεφάλαιο μέ τό ὁποῖο διαφημίζεται στό Πανελλήνιο ἡ ἐλληνικότητα καί ἡ εὐγένεια τῆς καταγωγῆς τῶν Μολοσσῶν, ὑπενθύμιζε ὁ Πύρρος σέ κάθε εὐκαιρία. Μέ τό γάμο του μέ τή Λάνασσα, θυγατέρα τοῦ Ἀγαθοκλῆ, κέρδισε νέους γενεαλογικούς τίτλους καί ἐξασφάλισε τήν ἀπευθείας καταγωγή τοῦ οἴκου τῶν Μολοσσῶν ἀπό τόν Ἡρακλῆ, ἀφοῦ ὁ Ἀγαθοκλῆς, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, θεωροῦνταν ἀπόγονος τοῦ Ἡρακλῆ. Παράλληλα πέτυχε νά προσδώσει νέα αἶγλη στή δυναστεία του καί νά καλύψει τίς πολιτικές του βλέψεις.

Ἦταν φυσικό ὁ νέος μυθικός πρόγονος, ὁ ὁποῖος βρῆκε σημαντική θέση στίς γενεαλογικές παραδόσεις τῶν Μολοσσῶν, νά τιμηθεῖ ἀπό τόν Πύρρο στό ἐπισημότερο ἱερό τῆς Ἡλείου, τή Δωδώνη καί μέ δικό του ναό.

Τήν ταύτιση μέ ναό τοῦ Ἡρακλῆ βεβαιώνουν τά κινητά εὐρήματα, κυρίως χάλκινα ἐλάσματα πτερύγων θώρακα μέ παράσταση τῆς διαμάχης τοῦ Ἡρακλῆ καί τοῦ Ἀπόλλωνα γιά τό δελφικό τρίποδα καί τοῦ Ἡρακλῆ μέ τόν ταῦρο (εἰκ. 1α-1β).

Μέ τή λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ στό ἱερό τῆς Δωδώνης καί τήν προπαγανδιστική πολιτική τοῦ Πύρρου συνδέεται ἡ ἀνάγλυφη ἀσβεστολιθική πλάκα «μετόπη» πού βρέθηκε στόν πρόδρομο τοῦ ἴδιου ναοῦ καί εἰκονίζει τόν ἀγῶνα τοῦ Ἡρακλῆ (Πύρρου) ἐναντίον τῆς Λερναίας Ὑδρας (Ρώμης) μέ τή βοήθεια τοῦ Ἴολαου (Συμμάχων).

Ἐνάλογο σεβασμό πρὸς τὸν Ἡρακλή ἔδειξε ὁ Πύρρος στὴν ἐκστρατεία του στὴ Σικελία, ὅταν ἐπιτέθηκε νὰ καταλάβει τὴν ὀχυρὴ πόλη Ἐγεστα, στό βουνό Ἐρυκα, τὸ 277 π.Χ.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο ὁ Πύρρος τίμησε τὸν Ἡρακλή καί στὴ νέα πρωτεύουσα τοῦ κράτους τὴν Ἀμβρακία.

Ἄν καί ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Ἀμβρακία καί σέ ἄλλες κορινθιακές ἀποικίες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας θεωρεῖται βέβαιη ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, στὰ χρόνια ὅμως τοῦ Πύρρου γνώρισε ἰδιαίτερη ἄνθηση. Ἐνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀμβρακίας πού ἀποτυπώνουν τὴ λατρεία τοῦ ἥρωα εἶναι τὸ χάλκινο σύμπλεγμα τοῦ Ἡρακλῆ μέ λύρα καί τῶν ἐννέα Μουσῶν, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μέ τὸν Πολύβιο (21.30.9 καί 21.19.9) ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκπόρθηση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Μάρκο Φούλβιο Νοβιλίορα τὸ 189 π.Χ., ὁ ὕπατος μετέφερε στὴ Ρώμη καί τὸ ἀφιέρωσε στό Ἱερό τοῦ *Herculius Musarum* (Πλίνιος, Φυσικὴ Ἱστορία 35.66, Cicero Pro Archia 11.27). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀναφορικά μέ τὸ σύμπλεγμα τῆς Ἀμβρακίας παρουσιάζει ἡ παρατήρηση τοῦ Πλίνιου (Φυσικὴ Ἱστορία 37.3) ὅτι ὁ Πύρρος φοροῦσε πολὺτιμο δαχτυλίδι ἀπὸ ἀκάτη μέ χαραγμένο τὸν Ἀπόλλωνα κρατώντας λύρα καί τὶς ἐννέα Μοῦσες.

Στὴν εὐρύτερη πολιτικὴ τοῦ Πύρρου ὀφείλεται καί ἡ ἐπικράτηση ἄλλων λατριῶν κυρίως ἡρώων πού συνδέονται μέ τὴ δυναστεία τῶν Μολοσσῶν, ὅπως τοῦ Ἑλένου καί τῆς Κασσάνδρας στό Ἱερό τῆς Δωδώνης.

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι παράλληλοι λατρευτικοὶ νεωτερισμοὶ παρατηροῦνται καί στὴν Ἀμβρακία. Ἡ παρουσία τοῦ *Αἰνεῖα* ἐδῶ συνδέεται μέ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης *Αἰνειάδας*, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τὸν Διόνυσσο τὸν Ἀλικαρνασσέα 1.50.4, πρὸς τιμὴ τῆς θεᾶς εἶχε ἰδρυθεῖ *ναὸς καί ἡρώο τοῦ Αἰνεῖα*, στό ὁποῖο ὑπῆρχε ξόανο «ἀρχαϊκὸ Αἰνεῖου λεγόμενον». Ἡ λέξη «ἀρχαϊκὸ» πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «ἀρχαϊστικὸ» καί κατασκευάστηκε στοὺς χρόνους πού ἐπικράτησε ἡ λατρεία στὴν Ἀμβρακία.

Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανόν στὴν Ἀμβρακία νὰ τιμήθηκε καί ὁ Πύρρος, διότι οἱ πηγές (Πολύβιος 21.27 καί Λίβιος 38.5.2) ἀναφέρουν «Πύρρειο», τὸ ὁποῖο ὅμως ἐρμηνεύτηκε ποικιλοτρόπως.

Ὁ Πύρρος ἐπεδίωξε μέ κάθε ἐνέργειά του νὰ προβάλλει στό πανελλήνιο τὴν εἰκόνα τοῦ νικηφόρου βασιλιᾶ καί νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν πολιτικὴ του προπαγάνδα ἐφαρμόζοντας θρησκευτικὴ πολιτικὴ. Στὴ Σπάρτη, τοὺς Δελφούς καί τὴ Θεσσαλία προβάλλει τοὺς προγονικοὺς ἥρωες, Ἀχιλλέα καί Νεοπτόλεμο καί ἀναθετὴ πολεμικὰ λάφυρα στὴν Ἀθηνᾶ Ἰωνία στὴ Θεσσαλία καί στὴν Ἀθηνᾶ στὴ Λίνδο. Στὴν Ἀθῆνα θυσίασε στὴν Ἀθηνᾶ καί τὴ Διώνη, ἐνῶ ἐπισκέφθηκε τὸ ἡρώο τοῦ Αἰακοῦ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Πλουτάρχου, Πύρρος 12.6.7).

Ἐάν δεχθοῦμε τελικὰ ὅτι οἱ Αἰγυπτιακὲς λατρεῖες στὴν Ἡπειρὸ καθιερώθηκαν στὰ χρόνια τοῦ Πύρρου, τότε διαβλέπουμε καί στὴν κίνηση αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ του, συνυφασμένη μέ τὶς πολιτικὲς καί στρατηγικὲς ἐπιδιώξεις του. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἡπειρώτης βασιλιάς ἔζησε στὴν αὐλὴ τῶν Πτολεμαίων καί ὀφείλε τὸ θρόνο σέ αὐτούς. Τὴν ἴδια θρησκευτικὴ πολιτικὴ υἱοθέτησε καί κατὰ τὶς ἐκστρατείες του ἐναντίον τῶν Ρωμαίων στὴν Ἰταλία καί τὴ Σικελία, ὅπως καί ὁ πρόγονός του Ἀλέξανδρος Α', ὁ Μολοσσός.

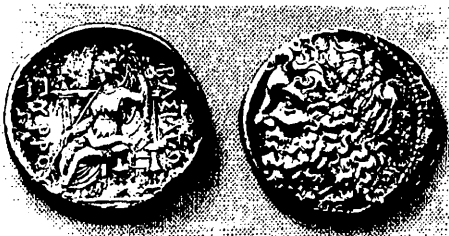
Ἐφαρμόζοντας τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τους οἱ βασιλεῖς τῶν Μολοσσῶν Ἀλέ-

Εικ. 2. Χρυσός στατήρ πού κόπηκε
στόν Τάραντα τό 332 π.Χ. μέ κεφαλή
Δωδωναίου Δία στόν ἔμπροσθότυπο
καί κεραυνό μέ τήν ἐπιγραφή
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΥ
στόν ὀπισθότυπο.

Εικ. 3. Χρυσό σκῆπτρο τῶν ἑλληνιστικῶν
χρόνων ἀφιέρωμα στό Δία Ἐλευθέριο ἀπό
Ἡπειρώτη βασιλιά, πιθανόν τόν Πύρρο.

Εικ. 4. Ἄσημένιο τετράδραχμο τοῦ
Πύρρου μέ κεφαλή Δωδωναίου Δία
στόν ἔμπροσθότυπο, στεφανωμένη μέ
κλάδο δρυός καί τή Διώνη ἔυθρονη
καί μέ σκῆπτρο στό δεξιό της χέρι μέ
τήν ἐπιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ
καί τό γράμμα Α.

ξανδρος Α' καί Πύρρος χρησιμοποίησαν στά χρυσά, στά ἀσημένια καί χάλκινα νομίσματα, πού ἔκοψαν στή Μεγάλη Ἑλλάδα καί Σικελία τήν ἐποχή τῆς ἐκστρατείας τους, τά Ἡπειρωτικά σύμβολα, τόν αἰτό καί κεραυνό καί ἀκόμα τήν ἴδια τή μορφή τοῦ Δωδωναίου Δία καί τῆς Διώνης (εἰκ. 2).

Τά ἴδια σύμβολα χρησιμοποίησαν οἱ Ταραντῖνοι στά νομίσματα πού ἔκοψαν στά χρόνια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Πύρρου στή Μ. Ἑλλάδα γύρω στά 281 π.Χ. γιά νά τμησουν τό βασιλιά. Ἔτσι οἱ χρυσοί στατήρες φέρουν τήν κεφαλή τοῦ Δωδωναίου

Δία στον έμπροσθότυπο και άετό σέ κεραυνό στον όπισθότυπο μέ άνοικτά φτερά στον τύπο του Πτολεμαϊκού.

Σύμφωνα μέ την άποψη παλαιότερων μελετητών ή μορφή του *Δωδωναίου Δία* σέ πολλές νομισματικές κοπές του 'Αλεξάνδρου του Α' και του Πύρρου άντιγράφει ή είναι ταυτόσημη μέ εκείνη του *Έλευθερίου Δία*.

Ο *Ζεύς Έλευθέριος* λατρεύτηκε σέ πολλές περιοχές, όπως τό *Μεταπόντιο* και τίς *Συρακοῦσες* και ή λατρεία του καθιερώθηκε στίς *Συρακοῦσες* τό 463 π.Χ. Όστόσο τά πρώτα νομίσματα μέ παράσταση του Δία οί *Συρακούσιοι* έκοψαν τό 344 π.Χ. σέ άνάμνηση τής νίκης του Τιμολέοντα, του έλευθερωτή τής πόλης. Τά νομίσματα αυτά πιθανότατα οί *Ήπειρώτες βασιλεῖς* *Άλέξανδρος Α'* και Πύρρος έλαβαν ως παράδειγμα γιά νά άπεικονίσουν τό δικό τους θεό, τον *Δωδωναῖο Δία*, στά αντίστοιχα νομίσματα που έκοψαν κατά την έκστρατεία τους στή *Μεγάλη Έλλάδα* και τή *Σικελία*.

Ο *Δωδωναῖος Ζεύς* πρέπει νά γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία στον *Τάραντα*, όπως επιτρέπουν νά υποθέσουμε τά νομίσματα μέ την άπεικόνιση του θεου, οί επιγραφικές μαρτυρίες και άλλα άρχαιολογικά εύρήματα. Μία άλλη μαρτυρία σχετική μέ τούς λατρευτικούς δεσμούς *Δωδώνης* και *Τάραντα*, άπόρροια τής θρησκευτικής πολιτικής του Πύρρου, δίδει τό *χρυσό σκῆπτρο* των έλληνιστικών χρόνων, άφιέρωμα στον *Δία Έλευθέριο* από *Ήπειρώτη βασιλιά*, τον *Άλέξανδρο Α'* ή πιθανότατα τον Πύρρο κατά την εκστρατεία τους στην *Ίταλία* (εικ. 3).

Τά παραπάνω στοιχεία είναι έπαρκή γιά νά τεκμηριώσουμε την άποψη ότι ή λατρεία του *Δία Έλευθερίου* στον *Τάραντα ταυτίζεται* μέ εκείνη του *Δωδωναίου Δία* τουλάχιστον στά χρόνια του *Άλεξάνδρου Α'* και του Πύρρου.

Κάτι άνάλογο συνέβη και στίς *Συρακοῦσες*, όπου οί δύο λατρείες του *Δωδωναίου Δία* και του *Έλευθερίου* ταυτίστηκαν.

Την άποψη αυτή ενισχύει ή έξάπλωση τής *Ήπειρωτικής λατρείας* του *Δωδωναίου Δία* και τής *Διώνης* στίς *άποικίες τής Μ. Ελλάδας* και τής *Σικελίας*, καθώς και στους *λαούς τής Ίταλίας*, όπως μπορούμε νά συμπεράνουμε από τά νομίσματα που φέρουν τον *Δωδωναῖο Δία* ή τή *Διώνη* και τά *Ήπειρωτικά σύμβολα*.

Στους *Έπιζεφύριους Λοκρούς* ο Πύρρος έκοψε άσημένα τετράδραχμα, τά όποια φέρουν την κεφαλή του *Δωδωναίου Δία* στεφανωμένη μέ κλάδο βαλανιδιάς στον έμπροσθότυπο και τή *Διώνη* στον όπισθότυπο, ένθρονη και μέ σκῆπτρο στο δεξιό χέρι, ένω μέ τό άριστερό άνασύρει τό ίμάτιο (εικ. 4-5).

Εικ. 5. Η Διώνη από τό άσημένο τετράδραχμο του Πύρρου.

Εικ. 6. Χάλκινο νόμισμα τῶν Συρακουσῶν (287/279 π.Χ.) μέ προτομή ἀγένειου Δία καί ἐπιγραφή ΔΙΟΣ ΕΛΛΑΝΙΟΥ στόν ἐμπροσθότυπο καί ἀετό μέ ἀνοικτά φτερά καί ἐπιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στόν ὀπισθότυπο.

Εικ. 7. Ἀσημένιο δίδραχμο ἐποχῆς Πύρρου μέ κεφαλή Ἀχιλλέα στόν ἐμπροσθότυπο καί Θετί σέ ἵππόκαμπο μέ ἐπιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ.

Ἐξάλλου ὁ Πύρρος ἐφάρμοσε τήν ἴδια θρησκευτική πολιτική καί σέ περιοχές τῆς κυρίως Ἑλλάδας, πέρα ἀπό τά ὄρια τῆς Ἠπείρου, ὅπως τήν *Κέρκυρα* προκειμένου νά πραγματοποιήσει τά φιλόδοξα σχέδιά του. Ἀπόρροια τῆς πολιτικῆς του αὐτῆς εἶναι ἡ καθιέρωση τῆς λατρείας τῆς *Διώνης* στήν *Κέρκυρα*, ὅταν ὁ Πύρρος νυμφεύθηκε τή *Λάνασσα* καί ἡ νῆσος τοῦ δόθηκε ὡς προίκα.

Ἀνάλογη πολιτική ἄσκησε ὁ Πύρρος καί στίς *Συρακοῦσες* στίς ὁποῖες ἐγκαίνασε τήν προγονική λατρεία τοῦ *Δία Ἑλλανίου*, ὅπως μαρτυροῦν τά χάλκινα νομίσματα τῶν ἐτῶν 287-279 π.Χ. μέ τή μορφή τοῦ Θεοῦ (εἰκ. 6).

Μία ἄλλη ὁμάδα νομισμάτων πού κόπηκαν στά χρόνια τοῦ Πύρρου ἀπεικονίζουν γενεαλογικούς ἥρωες τῶν Μολοσσῶν, ὅπως τή *Νηρηίδα Θετί* καί τόν *Ἀχιλλέα* (εἰκ. 7). Πολλοί ἐξάλλου μελετητές ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κεφαλή τοῦ νεαροῦ *Ἀχιλλέα* ἔχει τά ἰδεαλιστικά χαρακτηριστικά τοῦ *Πύρρου*. Γιά τήν ἐξωτερική ὁμοιότητα τοῦ Πύρρου μέ τόν *Ἀλέξανδρο* κάνει λόγο καί ὁ Πλούταρχος (Πύρρος 8.2).

Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε στήν προσπάθεια ταύτισης τῆς προσωπογραφίας τοῦ Πύρρου, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἄλλωστε δέν ἔχει σωθεῖ κανένα ἀπό τά ἔργα πού ἀναφέρουν οἱ πηγές.

Ἡ ταύτιση τῆς προσωπογραφίας τοῦ Πύρρου ἐγινε μέ βάση τήν ἀπεικόνισή του στό *χρυσό μετάλλιο τῆς Ταρσοῦ* πού χρονολογεῖται ἀνάμεσα στά 232 καί 235 μ.Χ. καί ἀντιγράφει ἔργο τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. Ἡ μορφή ἀποδόθηκε στόν Πύρρο, μέ βάση ἀρχαιολογικά δεδομένα καί ἱστορικά γεγονότα, καθώς καί τήν ἀπεικόνιση τῶν ἐμβλημάτων πού κοσμοῦν τό θώρακα τοῦ πορτραίτου καί εἶναι ὁ κεραυνός, σύμβολο Ἠπειρωτικό καί ἡ *τροπαιοφόρος Νίκη* (εἰκ. 8).

Ἐπειδή ἡ *Νίκη* ἐμφανίζεται ὡς νομισματικός τύπος γιά πρώτη φορά στά χρυσά νομίσματα τοῦ Πύρρου γύρω στό 274-273 π.Χ., ἡ ἀπεικόνιση τοῦ πρωτοτύπου πού ἀντιγράφει ὁ χαρακτής τοῦ μεταλλίου τῆς Ταρσοῦ κυμαίνεται μεταξύ τῶν ἐτῶν 274/273 καί 272 π.Χ. πού ἦταν καί ὁ χρόνος τοῦ θανάτου τοῦ Πύρρου (εἰκ. 9).

Είκ. 8. Χρυσό μετάλλιο από τήν Ταρσό τοῦ 3ου μ.Χ. πού ἀντιγράφει ἔργο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., πιθανόν τήν προτομή τοῦ βασιλιᾶ Πύρρου.

Είκ. 9. Χρυσή δραχμή Πύρρου πού κόπηκε στίς Συρακοῦσες (278-276 π.Χ.) μέ Ἄρτεμν στόν ἐμπροσθότυπο καί Νίκη μέ τρόπαιο στόν ὀπισθότυπο καί τήν ἐπιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ.

Στή συνέχεια ὁ Πύρρος ἐφαρμόζοντας τήν προπαγανδιστική του πολιτική υιοθέτησε καί ἀπεικόνισε στά νομίσματά του τίς κύριες θεότητες τῶν *Συρακουσῶν*, τήν *Περσεφόνη* καί τήν Ἄρτεμν.

Ὁ Πύρρος ὅμως μετά τίς ἐκστρατεῖες του στήν *Ἰταλία* καί τή *Σικελία* καθιέρωσε στήν Ἠπειρο καί τίς περιοχές πού κατέκτησε τή λατρεία τῆς *Αἰνείαδας Ἀφροδίτης* καί τοῦ *Αἰνεία*. Τήν προέλευση τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης καί τῶν παραδόσεων γιά τόν *Αἰνεία* πρέπει νά ἀναζητήσουμε στήν *Ἰταλία* καί τή *Σικελία*, ἐπειδή εἶναι παλαιότερες ἀπό ἐκεῖνες τῆς Ἠπείρου.

Οἱ λατρεῖες αὐτές σύμφωνα μέ τόν Διονύσιο τόν Ἀλικαρνασσέα (1.50-51) ἀπαντοῦν στή *Ζάκυνθο*, τή *Λευκάδα*, τό Ἄκτιο, τήν Ἀμβρακία, τό *Βουθρωτό* καί τή *Δωδώνη*, ὅπου ἀναφέρονται ἱερά τῆς θεᾶς καί ἥρωα τοῦ *Αἰνεία*.

Οἱ πόλεις πού ἀναφέρονται ἀπό τόν Διονύσιο τόν Ἀλικαρνασσέα καί συνδέονται μέ τή λατρεία τῆς Ἀφροδίτης *Αἰνείαδας* καί τοῦ *Αἰνεία* συμπίπτουν μέ τίς περιοχές, τίς ὁποῖες κατέλαβε ὁ Πύρρος.

Κατ' ἀναλογία τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπό τίς θέσεις αὐτές ἀλλά καί ἀπό τήν *Κασσῶπη*, ἡ ὁποία δέν συμπεριλαμβάνεται στό χωρίο τοῦ Ἀλικαρνασσέα, συνη-

Εικ. 10α. Πήλινη μήτρα από τήν Ἀμβρακία τοῦ τέλους τοῦ 4ου μέ ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ. μέ ἔφηβο (Ἀγχίση;) νά κάθεται σέ βράχο καί νά ἔχει κυνηγετικό σκυλί στά πόδια του.

Εικ. 10β. Τό ἐκμαγεῖο ἀπό τήν πῆλινη μήτρα τῆς Ἀμβρακίας.

γοροῦν γιά τήν ἐξάπλωση τῆς λατρείας στίς περισσότερες περιοχές καί γιά τήν καθιέρωσή της στά χρόνια τοῦ Πύρρου. Καί συγκεκριμένα στόν κύκλο τῆς λατρείας τῆς *Αἰνεΐδας Ἀφροδίτης* ἐντάσσεται πιθανόν πῆλινη μήτρα ἀπό τήν Ἀμβρακία τοῦ τέλους τοῦ 4ου μέ ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ. πού παριστάνει ἔφηβο νά κάθεται νωχελικά σέ βράχο καί μέ κυνηγετικό σκυλί στά πόδια του. Ὁ νέος φέρει δορά λέοντα ἢ ἄλλου θηρίου (εἰκ. 10α-β). Ἡ παράσταση παρουσιάζει στενή τεχνοτροπική ὁμοιότητα μέ τό *ἀνάγλυφο τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων* πού βρέθηκε στήν *Παραμυθιά* καί εἰκονίζει τή συνάντηση *Ἀφροδίτης* καί *Ἀγχίση* στήν Ἴδα. Τόν *Ἀγχίση* συνοδεύει ἐπίσης σκυλί καί ἡ Ἀφροδίτη ἔχει τήν ἴδια στάση μέ τόν ἔφηβο τῆς μήτρας τῆς Ἀμβρακίας (εἰκ. 11-12).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη πολλῶν ἐρευνητῶν ἀναφορικά μέ τήν προέλευση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Παραμυθιάς ἀπό τόν *Τάραντα* μέ τόν ὁποῖο ἡ Ἡπειρος διατηροῦσε στενές ἐπαφές, ἰδιαίτερα στά χρόνια τοῦ Πύρρου. Ἐπίσης οἱ παραπάνω συσχετισμοί ἐπιβεβαιώνουν τήν παρουσία τοῦ Αἰνεΐα στίς παραδόσεις τῆς Ἡπείρου τόν 3ο αἰ. π.Χ. καί ἐνισχύουν τή γνώμη ὅτι ἡ λατρεία τῆς *Αἰνεΐδας Ἀφροδίτης* καί τοῦ *Αἰνεΐα* στήν Ἡπειρο, προῆλθε ἀπό τή *Ν. Ἰταλία* καί *Σικελία*.

Εικ. 11. Χάλκινο ανάγλυφο τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων πού βρέθηκε στήν Παραμυθιά καί εἰκονίζει τή συνάντηση τῆς Ἀφροδίτης καί τοῦ Ἀγκίσιοι στήν Ἴδα. (Βρετανικό Μουσεῖο ἀρ. 1904, 7.2.1).

Εικ. 12. Τό Χάλκινο ανάγλυφο τῆς Παραμυθιάς συμπληρωμένο.

Εικ. 13. Ἀσημένια δραχμή τῶν Κασσωπαίων (234/233 π.Χ.) μέ προτομή Ἀφροδίτης στόν ἐμπροσθότυπο καί κίστη μουσική στόν ὀπισθότυπο καί τήν ἐπιγραφή ΚΑΣΣΩ/ΠΑΙΩΝ.

Στά ὑπόλοιπα ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπό τήν Ἠπειρο, πού μαρτυροῦν γιά τή λατρεία τῆς *Αἰνειάδας* πρέπει νά συμπεριλάβουμε τίς νομισματικές κοπές ἀπό τήν *Κασσώπη* τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιά ἀσημένια νομίσματα μέ προτομή τῆς *Ἀφροδίτης* καί σκυλί στόν ἐμπροσθότυπο καί στόν ὀπισθότυπο *κίστη μουσική* μέ ἐπιγραφή ΚΑΣΣΩ/ΠΑΙΩΝ (εἰκ. 13). Τά λατρευτικά αὐτά σύμβολα πού συνδέονται μέ τή λατρεία τῆς *Αἰνειάδας* στήν Κασσώπη ἀπαντοῦν καί σέ ἀντίστοιχα εὐρήματα ἀπό τήν *Ἰταλία* καί τή *Σικελία*, πού ἀνήκουν στόν κύκλο τοῦ *Αἰνεΐα* καί τῆς *Αἰνειάδας Ἀφροδίτης*, ὅπως σέ νομίσματα ἀπό τήν *Ἐγεστία* καί σέ ἔργα τῆς πρώιμης ἐτρουσκικῆς τέχνης: Πήλινα εἰδώλια ἀπό τό *Veji* πού χρονολογοῦνται λίγο πρὶν ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. παριστάνουν τόν *Αἰνεΐα* πάνοπλο νά φέρει στόν ὄμο τόν πατέρα του (εἰκ. 14).

Παράλληλα τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπό τήν Ἠπειρο πού συνδέονται μέ τή λατρεία τῆς *Αἰνειάδας Ἀφροδίτης* δέν εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καί ἐπιβεβαιώνουν τήν ἄποψη πού πρῶτος ὁ *Δάκαρης* ὑποστήριξε ὅτι ἡ λατρεία ἔχει ἰταλική προέλευση καί ἡ καθιέρωσή της στήν Ἠπειρο πρέπει νά ἀποδοθεῖ στόν *Πύρρο*.

Ἔνας ἄλλος τόπος λατρείας τῆς *Αἰνειάδας Ἀφροδίτης* ἦταν τό *ἱερό* τῆς *Δωδώνης*.

Εικ. 14. Πήλινα ειδώλια από Veji του 5ου αι. π.Χ. με τόν Αινεία πού μεταφέρει τόν πατέρα του Άγχιση.

Εικ. 15. Ἀπότμημα πήλινου ἀναγλύφου του τέλους του 4ου αι. π.Χ. από τή Δωδώνη με σκυλί πού ἀναπαύεται (Ἄρχ. Μουσεῖο Ἰωαννίνων, ἀρ. 3601).

νης, στό ὁποῖο σύμφωνα μέ τή διήγηση του Διονυσίου του Ἄλικαρνασσεά (1.51.1) ὁ Αἰνείας καί οἱ Τρῶες πρόσφεραν πλοῦσια ἀφιερῶματα.

Στόν κύκλο τῆς *Αἰνειάδας* Ἄφροδίτης στή *Δωδώνη* ἐντάσσεται ἀπότμημα μαρμάρινου γυναικείου κορμού, μικρότερου του φυσικοῦ, ἀρχαϊστικῆς τέχνης, πού βρέθηκε στό ἱερό καί πιθανόν ἀνήκει σέ *λατρευτικό ἄγαλμα τῆς θεᾶς*, ἀφοῦ θυμίζει τό μικρό ξόανο του Αἰνεία στό ἥρωα τῆς Ἀμβρακίας.

Ἀνάμεσα στά ὑπόλοιπα εὐρήματα πού συνδέονται μέ τή λατρεία τῆς Αἰνειάδας ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει *ἀπότμημα ἀναγλύφου* στό ὁποῖο εἰκονίζεται σκυλί νά ἀναπαύεται (εἰκ. 15). Ἡ σκηνή ἀνακαλεῖ ἐκείνη πού εἰκονίζεται στό χάλκινο ἀνάγλυφο τῆς Παραμυθιάς, στήν ὁποία κοντά στά πόδια του Ἄγχιση ἀναπαύεται μολοσσικό σκυλί σέ ἀνάλογη στάση μέ αὐτή του ἀναγλύφου τῆς Δωδώνης.

Στίς ὑπόλοιπες περιοχές τόσο τῆς *Ἠπείρου*, ὅπως τό *Βουθρωτό*, ὅσο καί τῶν *ἀκτῶν* καί *νήσων* του *Ἰονίου* πού ἀναφέρει ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεύς (1.50-51), ὅτι ὑπῆρχαν *ἱερά τῆς θεᾶς* καί *ἥρωα του Αἰνεία*, ἡ σχεπική ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ λατρεία τόσο τῆς *Αἰνειάδας* ὅσο καί του *Αἰνεία* καθιερώθηκε στά χρόνια του Πύρρου.

Ἡ *θρησκευτική* ἄλλωστε πολιτική του Πύρρου ἐπιβεβαιώνει τήν πολιτική καί στρατηγική σκοπιμότητα τῶν ἐνεργειῶν του στά ἔτη 277-272 π.Χ., διότι τό *Βουθρω-*

τό, ἡ Ἀμβρακία, τό Ἄκτιο, ἡ Λευκάδα καί ἡ Ζάκυνθος, ἐπικάιρες θέσεις στίς ἀνατολικές ἀκτές τοῦ Ἰονίου, ἀποτελέσαν τίς βάσεις τοῦ σχεδίου ἐξόρμησής του ἐναντίον τῆς Ρώμης. Τό σχέδιο αὐτό ὁ Πύρρος δέν εἶχε ἐγκαταλείψει καί ὕστερα ἀπό τήν ἀποτυχία τῆς πρώτης ἐκστρατείας του, ἐπειδή ἀπό τήν Ἰταλία «ἀπέπλευσεν ὡς αὐθις ἐπανήξων».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- P. CABANES, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête Romaine (272-167 av. J.C.)*, Paris 1976.
- Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗ, *Οἱ Γενεαλογικοί μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*, Ἀθήναι 1964.
- Σ.Ι. ΔΑΚΑΡΗ, *Δωδώνη, Ἀρχαιολογικός ὁδηγός*, Ἰωάννινα 1998 (Ἐ' ἔκδοση βελτιωμένη).
- T.J. DUNBABIN, *The Western Greeks*, Oxford 1968 (1948).
- P.R. FRANKE, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961.
- Π. ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ, *Πύρρος, Ὁ βασιλιάς τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1972.
- N.G.L. HAMMOND, *Epirus*, Oxford 1967.
- D. KIENAST, «Pyrrhos», RE, τ. 47 (1963), σ. 108-165.
- ΑΛ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Portrait of Pyrrhos King of Epirus in Hellenistic and Roman Art. The Ancient World VIII* (1983), ἀρ. 1-2, σ. 67-71.
- ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, *Ἡ Λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἠπειρον*, Ἰωάννινα 1979.
- ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Ἀμβρακία, Ἄρτα 1992.
- ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, *Λατρεῖες καί Ἱερά στήν Ἠπειρο, στή Μεγάλη Ἑλλάδα καί τή Σικελία*, «ΔΩΔΩΝΗ», 20 (1994), Σ. 151-190.
- P. WUILLEUMIER, *Tarente des Origines à la conquête Romaine*, Paris 1939.

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΣ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

Η ίδρυση τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας στήν Ἄρτα συνδέεται μέ τήν ἱστορική διαδρομή τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, τό ὄποιο παρεμβάινει δυναμικά στά δρώμενα τοῦ 13ου αἰ. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἄρτας θεμελιώνει τό κράτος τῆς Ἠπείρου ὡς ἰσχυρό ἀντέρσιμα τοῦ κράτους τῆς Νίκαιας στόν ἀνταγωνισμό γιά τήν διεκδίκηση τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας¹. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐποχή πού οἱ τολμηροί Δεσπότες τῆς Ἠπείρου, παρακολουθώντας πάντα τά Βυζαντινά πρότυπα, «οἰκειοποιοῦνται» ἕναν ναό, τό ναό τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας, μετατρέποντάς τον σέ μασσαλιεῖο². Ἐτσι ἡ σύνδεση τοῦ ναοῦ μέ τά πολιτικά πρόσωπα τῆς ἐποχῆς προσδίδει ἰδιαίτερη αἴγλη στό ναό τόσο ὡς κτιριακό, ὅσο κι ὡς λατρευτικό συγκρότημα, ἐνῶ ταυτόχρονα παραπέμπει στήν καθιερωμένη λατρεία ὅταν ἀποτυπώνεται κι ἐπισφραγίζεται μέ τήν ἴδρυση θρησκευτικοῦ καθιδρύματος. Ὁ ναός τῆς Βλαχέρνας ἀναφέρεται ὡς τόπος ταφῆς τῶν Κομνηνοδουκάδων, δέν ὑπάρχει ὅμως βεβαιότητα γιά τό ἄν ἦταν καί μητρόπολη τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου³. Ὡστόσο, ἡ σχέση πού ἀνέπτυξε ἡ Ἠπειρωτική δυναστεία μέ τό ναό ὅταν στά μέσα τοῦ 13ου αἰ. φρόντισε γιά τήν ἀνακαίνισή του, ἀναπλάθοντας τό ἀρχιτεκτονικό του σχῆμα καί ἐμπλουτίζοντας τή διακόσμησή του, μαρτυρεῖ ἐπιρροές ἀπ' τά γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Οἱ Κομνηνοδουκάδες λοιπόν, πού θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους διαδόχους τῶν Κομνηνῶν αυτοκρατόρων τῆς Κων/πολης, οἱ ὅποιοι στέγαζαν τά ἀνάκτορά τους στίς Βλαχέρνες ἀναδεικνύοντάς τες σάν τό κύριο θρησκευτικό καί πολιτικό κέντρο τῆς ἐποχῆς (12ος αἰ.), ἀντιτάχτηκαν στόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, τόν Πατριάρχη καί τά πρότυπά τους. Ἐτσι οἱ Δεσπότες συνδέθηκαν μέ τή μονή τῶν Βλαχερνῶν, ἡ ὁποία εἶχε κτιστεῖ

1. Bl. D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479, A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Ἰστ. Ἐκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, τόμ. Γ'.

2. Τό γεγονός αὐτό μαρτυρεῖται ἀπό τήν ὑπαρξή τάφων, οἱ ὅποιοι καταγράφουν τήν ταφή τοῦ Δεσπότη Μιχαήλ καί τῶν υἱῶν του. Βλ. Κ. Θ. Γιαννέλου, *Τά Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἄρτας*, Ἐκδοση τοῦ Δήμου Ἄρταίων, σσ. 43-44 καί Μ. Ἀμεχάστου-Ποταμιάνου, «Ἡ Βασίλισσα Ἄννα Παλαιολογίνα τῆς Ἄρτας καί ἡ μονή τῆς Βλαχέρνας», περ. «Σκουφᾶς», τόμ. Θ', Ἄρτα 1992/1 τεῦχ. 76-7, σελ. 4.

3. Βλ. Α. Παλιούρα, *Οἱ Βλαχέρνες τῆς Ἄρτας καί τό πρότυπό τους*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου γιά τό Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα 27-31 Μαΐου 1990).

παλιότερα –πρίν τήν ἴδρυση τοῦ Δεσποτάτου– κατά τό πρότυπο τοῦ Μεγάλου ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κων/πολης⁴. Ἀκολούθησε μάλιστα παράλληλη πορεία. Ἡ αἴγλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἴαρτας μειώθηκε μέ τόν τελευταῖο ἀπόγονο τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνοδουκάδων, ἐνῶ οἱ Βλαχέρνες τῆς Πόλης ἐγκαταλείφθηκαν κατά τήν Παλαιολόγεια περίοδο. Ἀργότερα, κατά τή διάρκεια τῆς τραγικῆς ἀλωσης οἱ Βλαχέρνες καταστράφηκαν ἀπ' τίς τουρκικές ὀρδές, ἐνῶ λίγα χρόνια πρίν (1449) οἱ Βλαχέρνες τῆς Ἴαρτας εἶχαν ἤδη γνωρίσει τήν ἐρήμωση καί τήν σκλαδιά.

Ἄναφορές τοῦ ναοῦ

Ἡ ὑπαρξη τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς «Βλαχερνηίωσης» μαρτυρεῖται σέ συνοδική πράξη τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καί Ἴαρτης Ἰω. Ἀποκαύκου κατά τήν περίοδο 1200-1230, ἡ ὁποία κάνει λόγο γιά τήν μετατροπή τοῦ ἀρχικά ἀντρικοῦ μοναστηριοῦ σέ γυναικεῖο: «...τό δέ ρηθέν (μοναστήριον) ἐκ κεκαρμένων γυναικῶν ἀνεπλήρωσεν»⁵. Ἄλλη ἀναφορά τοῦ μνημείου ἐντοπίζεται στήν γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὅπου ἡ μονή γίνεται τό καταφύγιο τοῦ δεσπότη Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἐγκατέλειπε τό φρούριο τῆς Ἴαρτας τό ὁποῖο πολιορκοῦνταν ἀπ' τό στρατό τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Τάραντα Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδεγαβοῦ τό 1304⁶. Ὁ Κάρολος ὁ Β' ὁ Ἀνδεγαυός εἶχε ἀπαιτήσει ἀπ' τή «βασιλίσσα» Ἄννα, μητέρα τοῦ Θωμᾶ, νά τηρήσει τούς ὄρους τοῦ γαμήλιου συμβολαίου τῆς κόρης τῆς Θωμᾶρ καί νά τοῦ παραχωρήσει περισσότερα Ἡπειρωτικά ἐδάφη. Ἡ Ἄννα μέ διπλωματικό τρόπο ἀρνήθηκε νά ὑποταχεῖ στόν Κάρολο Β' καί ἔτσι προκάλεσε τή σύγκρουση. Ὁ στρατός τοῦ Καρόλου ἦταν μεγάλος, ἀλλά δέν πέτυχε τή νίκη πολιορκήσε τό κάστρο τῆς Ἴαρτας γιά ἓνα μήνα καί στή συνέχεια στράφηκε στό κάστρο τῶν Ρωγῶν χωρίς ὅμως ἐπιτυχία. Ὁ Θωμᾶς εἶχε ἐγκατασταθεῖ στή μονή τῶν Βλαχερνῶν κι ἐκεῖ ἔκουσε τά νέα τῆς ἥττας τοῦ στρατοῦ τοῦ Καρόλου⁷. Αὐτές οἱ ἀναφορές τοῦ ναοῦ τῶν

4. Βλ. ὅπ. παρ., σμ. 3. Ὁ καθηγητής Α. Παλιούρας ὑποστηρίζει πῶς πρότυπο τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἴαρτας εἶναι ὁ ναός τῶν Βλαχερνῶν τῆς Πόλης παρουσιάζοντας πειστικά ἐπιχειρήματα. Ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνῶν τῆς Πόλης, μέ τήν ἀναγωγή τῶν Βλαχερνῶν σέ πολιτικό καί θρησκευτικό κέντρο, ἐπιρρέαζον τήν περιφέρεια κυρίως ὡς πρὸς λατρεία τῆς Παναγίας· ἰδρύονται σχεδόν παντοῦ ὁμώνυμοι ναοί καί μοναστήρια ἀπ' τά τέλη τοῦ 11ου αἰ. ὡς τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. Τότε χιτίζονται καί οἱ Βλαχέρνες στήν Ἴαρτα. Ἡ Ἄγ. Σοφία, τό παραδοσιακό θρησκευτικό κέντρο ἀναφοράς, τήν ἐποχή αὐτή παραμελεῖται. Ἡ περιφέρεια τῆς Ἡπείρου διέθετε ἄλλωστε νά τῆς Ἄγ. Σοφίας στήν Ἀχρίδα. Ὁ νέος προσανατολισμός ὅμως ὑποδείκνυε τήν ἴδρυση νέου ναοῦ στήν Ἴαρτα, τόν τόπο πού αἰγά-αἰγά ἐξελισσόταν σέ κέντρο τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καί θρησκευτικῆς ζωῆς. Μέ τήν ἴδρυση τοῦ Δεσποτάτου καί τήν ἀνάδειξη τῆς Ἴαρτας σέ πρωτεύουσά του, δέν ἰδρύεται ναός τῆς Ἄγ. Σοφίας κατά τά παραδοσιακά πρότυπα, ἀλλά ναός τῆς Παναγίας στίς Βλαχέρνες σύμφωνα μέ τά πρότυπα τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, πού παρακολουθοῦσαν πιστά οἱ Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἴαρτας.

5. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συνοδικά γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου*, Βυζαντίς Α' (1909), σ. 14 κ.ε. καί Α. Ὁρλάνδος, *Ἡ παρά τήν Ἴαρταν μονή τῶν Βλαχερνῶν*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σελ. 180 ὅπου συμπεραίνει πῶς ἡ ἀνέγερση τῆς μονῆς ἔγινε στά τέλη τοῦ 12ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.

6. Ὁ Θωμᾶς κατέφυγε σέ «une abbaye de Nostre Dame que au dit la Blekerne» βλ. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Moree et ses hautes baronies. Le livre de la conquête*, Paris 1845, τόμ. Ι, σελ. 459 καί *Chron. Mor.* fr. §§ 975-989, σσ. 381-386.

7. Γιά τήν πολιορκία τοῦ κάστρου τῆς Ἴαρτας καί τῶν Ρωγῶν βλ. D. Nicol, ὅπ. παρ., σσ. 76-9 καί Ἰω. Ρωμανός, *Περί τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου*, Ἱστορική πραγματεία ἐν Κερκύρα 1895, σ. 54-6.

Βλαχερνῶν ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ του σέ μιὰ ἐποχὴ πού προηγεῖται τοῦ 13ου αἰ. ἐνῶ διατηρεῖται στό προσκήνιο μέχρι τό 14ο αἰ. σέ ἄμεση σχέση μέ τούς δεσπότες.

Χρονολόγηση τοῦ ναοῦ

Σχετικά μέ τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου ἔχουν ὑποστηρικτεῖ διάφορες ἀπόψεις. Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ὑποστηρίζει πῶς ὁ ναός κατασκευάστηκε ἀρχικά κατά τό 6^ο μισό τοῦ 12ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 13ου καί στή συνέχεια δέχτηκε ἐπεμβάσεις (τρούλλους) στά μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἐπὶ δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Δούκα⁸. Ὁ Π. Βοκοτόπουλος θεωρεῖ τό μνημεῖο πρωιμότερο καί τό τοποθετεῖ στά τέλη τοῦ 9ου ἢ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 10ου αἰ.⁹ Ὑπάρχει καί ἡ ἄποψη πού τοποθετεῖ τό ναό στά τέλη τοῦ 11ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ.¹⁰ Ὅλες ὅμως οἱ ἀπόψεις συγκλίνουν στήν ἐποχὴ μετασκευῆς τοῦ ναοῦ, πού εἶναι τά μέσα τοῦ 13ου αἰ.¹¹

Τό σχῆμα τοῦ ναοῦ

Ἀρχικά ὁ ναός ἦταν τρίκλιτη θολωτὴ βασιλικὴ στήν ὁποία προστέθηκαν ἀργότερα 3 τροῦλλοι κι ἓνα φουρνικό στό βόρειο κλίτος, ὅποτε τό σχῆμα ἄλλαξε σέ τρουλλαῖα βασιλική. Γύρω στά τέλη τοῦ 13ου αἰ. προστέθηκε ὁ νόρθηκας, ἐνῶ τό κωδωνοστάσιο πού ὑπάρχει στή δυτικὴ πλευρὰ εἶναι προσθήκη τοῦ 19ου αἰ.¹²

Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ

Ὁ κύριος ναός εἶναι τετράγωνος καί καταλήγει στά ἀνατολικά σέ 3 κόγχες, οἱ ὁποῖες ἔχουν διαφορετικὸ σχῆμα καί διάταξη –ἢ μεσαία εἶναι ἡμιεξάγωνη, ἢ νότια

8. Βλ. Α. Ὁρλάνδου, *Ἡ παρά τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν*, ὅπ. παρ., σσ. 49-50.

9. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρον. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ.*, Θεσ/νίκη 1975, 20-8.

10. Ἡ ἄποψη αὐτὴ προσδίδει στήν ὁμοιότητα πού παρουσιάζει τό σύστημα τῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχερνᾶς μέ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας κατά τόν 11ο αἰ. βλ. Κ. Γιαννέλου, *Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας*, ὅπ. παρ., σσ. 39, 102 σημ. 43.

11. Εἶναι πιθανὸ ὁ ναός νά μετασκευάστηκε μέ πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ δεσπότη Μιχαήλ Β΄, πράγμα πού ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἑξῆς: α) ὅλοι οἱ μελετητές συμφωνοῦν πῶς ἡ μετασκευὴ ἐγίνε στα μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἐποχὴ διακυβέρνησης τοῦ δεσποτάτου ἀπ' τόν Μιχαήλ Β΄ β) ὑπάρχει στή νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα μέ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, προστάτη τῶν Κομνηνοδουκάδων δεσποτῶν τῆς Ἄρτας γ) ὑπάρχει τάφος στό ἑσωτερικὸ τοῦ ναοῦ πού ἀνήκει πιθανότατα στόν Μιχαήλ Β΄ δ) νεότεροι μελετητές θεωροῦν κτήτορα τοῦ ναοῦ τόν Μιχαήλ Β΄ π.χ. ὁ Σερραφεῖμ Ξενόπουλος στό Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καί Πρεβέζης, ἐν Ἀθήναις 1884, ἐκδόση μουσικοφιλολογικοῦ συλλόγου Ἄρτας “Σκουφᾶς”, Ἄρτα 1986, σελ. 158. Βλ. Κ. Γιαννέλου, ὅπ. παρ., σελ. 102, σημ. 44.

12. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ὅπ. παρ., σελ. 20, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται πῶς ὁ ἀρχικός ναός ἦταν τρίκλιτη βασιλικὴ μέ ξύλινη στέγη πού δέν ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ἀνατολιζουσῶν ἢ μεικτῶν βασιλικῶν. Ἡ συνένωσή του μέ τό νεότερο κτίσμα ἐγίνε χωρὶς προκαθορισμένο σχέδιο. Βλ. καί Κ. Γιαννέλου, ὅπ. παρ., σελ. 39, Α. Ὁρλάνδος, ὅπ. παρ., σσ. 6-7.

ήμικυκλική κι ή βόρεια ήμικυκλική στο κάτω μέρος και πεντάγωνη στο πάνω— πού ίσως εξηγείται από την τάση των τεχνιτών να δώσουν πολυπλοκότητα στις μορφές και ζωγραφικές έντυπώσεις¹³. Έσωτερικά ο ναός έχει 3 κλίτη με πλατύτερο τό μεσαίο. Τά πλάγια κλίτη χωρίζονται από τό μεσαίο μέ τοίχο, ό όποιος είναι όλοσωμος προς τό ιερό, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του έχει κιονοστοιχίες (ιωνικά και κορινθιακά κιονόκρανα μέ ανάγλυφες παραστάσεις σταυρών, φυλλωμάτων κ.ά.). Κάθε κλίτος στεγάζεται μέ κτιστή ήμικυλινδρική καμάρα (θόλο) πού διακόπτεται από τόν τρούλλο. Στόν βόρειο θόλο, μετά τόν τρούλλο, υπάρχει και τρούλλοειδές κοίλωμα (φουρνικό). Οί τρούλλοι στηρίζονται σε τόξα (4 σε κάθε κλίτος). Από αυτούς, ό μεσαίος είναι μεγαλύτερος και ύψηλότερος των πλαγιών. Έπιπλέον διαφέρει και ό τρόπος στήριξης τού νότιου και τού βόρειου τρούλλου στο έσωτερικό, ενώ υπάρχει άσυμμετρία μεταξύ τους ώστε τά κέντρα των τριών τρούλλων να μήν εύθυγραμμίζονται. Αυτή λοιπόν ή άνόργανη θέση των τρούλλων μαρτυρεί την ύπαρξη άρχικά τρίκλιτης θολωτής βασιλικής στην όποία προστέθηκαν τρούλλοι σε κάθε κλίτος¹⁴. Οί πλάγιοι τρούλλοι, όκταγωνικοί στο έσωτερικό, κρύβονται στο πίσω μέρος μέ τριγωνικά άετώματα πού ύψώνονται πάνω από τά μακρά τείχη. Τά άετώματα αυτά έχουν πλάτος ίσο μέ τή διάμετρο των τρούλλων, οί όποιοι έφάπτονται στην έξωτερική πλευρά τού όκταγώνου μέ την πίσω πλευρά των άετωμάτων παρόμοια διάταξη παρατηρείται και στο νάρθηκα της Άγ. Θεοδώρας της Άρτας. Η τοποθέτηση των άετωμάτων είναι έντελώς παράλογη άφου δέν υπάρχει έσωτερικά εγκάρσιος θόλος τού όποιου να καλύπτουν τις άκραίες καμάρες, ενώ ήδη έμποδίζουν τή θέα των τρούλλων. Έτσι, ή χρησιμοποίησή τους μπορεί να εξηγηθεί είτε άπ' την έκάστοτε τεχνική συνήθεια σύμφωνα μέ την όποία τό άέτωμα αντιπροσωπεύει μία έσωτερική δικλινή στέγη (έδώ υπάρχει τρούλλος), είτε άπ' την προσπάθεια των τεχνιτών να δώσουν στή στέγη τό σχήμα τού σταυρού¹⁵.

Η είσοδος στόν κυρίως ναό γίνεται μέσω έντε θυρών από τις όποίες οί τρεις άνοιγονται στή δυτική πλευρά κάθε κλίτους. Τόσο οί θύρες των πλαγιών κλιτών, όσο και οί πλάγιες φράχτηκαν και έγιναν άργότερα παράθυρα, μετά την προσθήκη τού νάρθηκα.

Ο νάρθηκας προσκολλήθηκε στή δυτική πλευρά τού κυρίως ναού, ίσοπλατής προς αυτόν και είχε τρεις θύρες, άπ' τις όποίες ή δυτική είναι φραγμένη ενώ οί πλάγιες είχαν σμικρυνθεί στά χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έσωτερικά ό νάρθηκας

13. Βλ. D. Pallas, *Epiros*, σσ. 278, 325 και Α. Όρλάνδος, όπ. παρ., σελ. 7. Η νότια κόγχη (άμίδα) ήταν ή κεντρική άμίδα τού προεπάξαντος ναού, ό όποιος περιελάμβανε παραθήματα βλ. Π. Βοκοτόπουλος, όπ. παρ.

14. Ο Α. Όρλάνδος παρατηρεί πώς τρούλλους σε θολωτά πλάγια κλίτη συναντάμε μόνο σε δύο ναούς στην Κύπρο, στους Άγ. Βαρνάβα και Ίλαρίωνος Περιστερώνας και στην Άγ. Παρασκευή Γεροσιήπου (Πάφου), ενώ υποστηρίζει πώς στο ναό της Βλαχέρνας ή έπιλογή ήταν τυχαία. Θεωρεί πώς τό καθολικό τού ναού είχε άρχικά τή μορφή τρίκλιτης θολωτής βασιλικής στην όποια ή μεσαία καμάρα έξείχε λίγο έτσι ώστε κι οί τρεις καμάρες μπορούσαν να στεγαστούν σε μία δίκλιτη στέγη. Ο ναός της Βλαχέρνας ως προς τή στέγασση και τούς κόνες μοιάζει μέ την Άγ. Σοφία της Άχρίδος και τό ναό των Τεξαρχών στην Καστοριά. Ώς προς τή διάταξη όμως τού ιερού συγγενεύει μέ τούς ναούς τού 6' μισού τού 12ου αί. και τού α' μισού τού 13ου αί. π.χ. στις Βλαχέρνες της Ήλειας, της Μητροπόλης τού Μυστρά ή την Άγ. Θεοδώρα της Άρτας. Βλ. Α. Όρλάνδος, όπ. παρ., σσ. 9-11.

15. Βλ. Α. Όρλάνδος, όπ. παρ., σελ. 11 και Κ. Γιαννέλου, όπ. παρ., σελ. 40.

διαρρεΐται σέ τρία τμήματα πού ἀντιστοιχοῦν στό πλάτος τῶν κλιτῶν καί καλύπτονται στίς ἄκρες μέ κυλινδρικές καμάρες καί στό μέσο μέ ἔλλειψοειδές φουρνικό· ὅλοι αὐτοί οἱ θόλοι στηρίχτηκαν σέ τυφλά τόξα πού ἀκουμποῦν στά μακρὰ τείχη. Ὁ νάρθηκας εἶναι μεταγενέστερος τοῦ κυρίως ναοῦ ὅπως μαρτυρεῖ ἡ διαφοροετικὴ τοιχοποιία του, οἱ ἐμφανεῖς συρραφεῖς τῶν τοίχων στά σημεῖα προσκόλησής τους μέ τό ναό, ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι ἡ δικλινῆς στέγη του ἐμποδίζει τή θέα τῶν παραθύρων πού ἀνοίγονται στά τύμπανα στά ὁποῖα καταλήγουν δυτικά οἱ στέγες τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ.

Κατασκευὴ καί διακόσμηση τοῦ ναοῦ

Τά παράθυρα τοῦ ναοῦ ἦταν μονόλοβα, δίλοβα ἢ καί τρίλοβα. Τά περισσότερα ὅμως φράχτηκαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γιά λόγους ἄμυνας. Ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημείου ἀκολουθεῖ τό πλινθοπερικτίστο σύστημα προσομοιάζοντας στοὺς ναοὺς τῆς Ἡπείρου καί τῆς Μακεδονίας τοῦ 11ου αἰ. Διαφέρει ὅμως στά τριγωνικά τύμπανα στά ὁποῖα καταλήγουν οἱ στέγες καί στοὺς τρούλλους, ὅπου γίνεται χρῆση τῶν ὀπτοπλίνθων. Ἐπίσης, ἡ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκα δέν εἶναι ἐπιμελημένη, καθὼς ἀποτελεῖται στό κάτω μέρος τῶν πλάγιων πλευρῶν ἀπὸ μεγάλους λίθους ἀκανόνιστα τετειχισμένους πού ἴσως προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖο κτίσμα¹⁶.

Ὁ ναός τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας διαθέτει πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ὁ ὁποῖος ἀπλώνεται στά τύμπανα τῶν παραθύρων ἢ περιβάλλει τά πλαisiά τους. Πολλὰ ἀπὸ τά κοσμήματα αὐτὰ θρῖσκονται μεμονωμένα, ἐνῶ ἄλλα σχηματίζουν ζωφόρους πού πλαισιώνονται ἄλλοτε μ' εὐθεῖες κι ἄλλοτε μέ κυματοειδεῖς πλίνθους. Τέτοια κοσμήματα εἶναι: τὰ δισέφιλον, τό πριονωτό, ἡ ταινία τῶν ἀμυγδάλων, ὁ μαϊάνδρος, τό χιαστό, τό διχαλωτό κ.ά.

Ἐξίσου πλούσιος κι ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος θρῖσκεται σέ κιονόκρανα, σέ κονίσκους κι ἐπιστήλια τέμπλων, σέ ἀνάγλυφες πλάκες τάφων καί σέ γλυπτά ἀγνώστου προορισμοῦ¹⁷.

Τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦταν στρωμένο μέ μεγάλες πλάκες ἀπὸ λευκό μάρμαρο πού σχηματίζουν ἐπιμήκη ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα πλαίσια τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μικρὰ ποικιλόχρωμα φυτευτὰ μάρμαρα. Ἀπὸ τά πλαίσια αὐτὰ σώθηκαν μόνο αὐτὰ τοῦ μεσαίου κλίτους καί μερικὰ τῶν πλαγίων, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα

16. Βλ. Κ. Γιαννέλου, ὄπ. παρ., σελ. 40 καί Α. Ὁρλάνδος, ὄπ. παρ., σελ. 44-5 καί Π. Βοκοτόπουλος, ὄπ. παρ., σελ. 22 ὁ ὁποῖος, ἀναλύοντας τὴν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ λέει πὼς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ εἶναι οἰκοδομημένο μέ ὀριζόντιες στρώσεις ἀδρομερῶς λαξευμένων ἀσβεστόλιθων, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀπτοπλίνθοι, ἐνῶ διαφοροετικὴ εἶναι ἡ τοιχοποιία τῆς νότιας ἀψίδος καί τοῦ νότιου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ὑποκίτρινοι ἀμμόλιθοι ἀμελέστατα λαξευμένοι στήν ἐσωτερικὴ μόνο πλευρᾶ.

17. Τὰ κομμάτια τοῦ παλιοῦ μαρμάρινου τέμπλου πού τειχίστηκαν στίς πλάγιες θύρες τοῦ νάρθηκα, κοσμοῦνται μέ περίτεχνα ἀνάγλυφα ἐλικόφυλλα, συριακοὺς τροχούς, ρόδακες κι ἀνθήματα πού ἐνώνονται σέ κόμβους. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ τετράγωνη πλάκα πού φράζει ἓνα ἀπὸ τά παράθυρα τῆς νότιας πλευρᾶς καί φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ – ἔργο κάποιου κατώτερου τεχνίτη τοῦ 16ου ἢ 17ου αἰ. σύμφωνα μέ τόν Α. Ὁρλάνδο, ὄπ. Κ. Γιαννέλου, ὄπ. παρ., σσ. 40-1.

καταστράφηκαν κι αντικαταστάθηκαν από κοινές λίθινες πλάκες. Τό ωραιότερο πλαίσιο θρισκόταν στο όμφαλο του κέντρου του μεσαίου κλίτους και αποτελούνταν απ' τό γνωστό θέμα των πέντε συμπλεκόμενων κύκλων (συμβολική απεικόνιση των πέντε ἄρτων)¹⁸. Μαρμάρινο ἦταν ἔπίσης καί τό ἀρχικό τέμπλο, τό ὁποῖο καταστράφηκε στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας κι αντικαταστάθηκε ἀπό ἄλλο ξύλινο, μά ἀκαλαίσθητο. Κομμάτια ἀπ' τό παλιό τέμπλο σώζονται ἐντοιχισμένα στίς ἐξωτερικές θύρες τοῦ νάρθηκα κι ἔδωσαν τή δυνατότητα στόν καθηγητή 'Α. 'Ορλάνδο νά κάνει γραπτή ἀνασύνθεση τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου¹⁹.

Μέσα στόν κυρίως ναό, πρὸς τόν ὄρειο τοῖχο, ὑπάρχουν δύο ὀρθογώνιοι τάφοι, ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ μνημείου. 'Ο ὄρειος τάφος εἶναι ἓνα κτιστό ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο πού καλύπτεται ἀπό μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει τοὺς ταφέντες γιούς τοῦ Μιχαήλ Β' καί τῆς Θεοδώρας, 'Ιωάννη καί Μιχαήλ²⁰. 'Ο νότιος τάφος εἶναι μεγαλύτερος καί φέρει ἐντοιχισμένη πλούσια ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἡ ὁποία εἶναι ἀτακτη καί δείχνει ὅτι προέρχεται ἀπό μεταγενέστερη ἀνασύνθεση τοῦ τάφου. Πράγματι, τό 1896 ὁ νότιος τάφος ἀνοίχτηκε γιά ἔρευνα ἀπ' τόν μητροπολίτη Πρεβέζης Κοσμᾶ κι ἀργότερα ἀνασυγκροτήθηκε μέ τή χρησιμοποίηση ἄλλων γλυπτῶν τεμαχίων πού ἀνήκαν σ' ἄλλους τάφους²¹. 'Ο νότιος τάφος φέρεται ὡς τάφος τοῦ ἴδιου τοῦ δεσπότη Μιχαήλ Β' Δούκα Κομνηνοῦ.

Τοιχογραφική διακόσμηση τοῦ ναοῦ

Ἡ μονή τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας διαθέτει πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στήν πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου κατὰ τόν 13ο αἰ. ἡ ὁποία παράγει θαυμαστά ἔργα καί φαίνεται νά συνδέεται μέ καλλιτεχνικά κέντρα τῆς ἐποχῆς²².

18. 'Ο κεντρικός κύκλος ἔχει ὡς θέμα δικέφαλο ψηφιδωτό ἀετό, ἀπ' τόν ὁποῖο διακρίνονται τά πόδια κι ἡ οὐρά, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα μέρη συμπληρώθηκαν ἀργότερα· οἱ τέσσερις ἀγκραῖοι κύκλοι περιέχουν ψηφιδωτή διακόσμηση μέ διάφορα θέματα (φυτικά καί γεωμετρικά) βλ. Κ. Γιαννέλου, ὄπ. παρ., σελ. 41 καί Α. 'Ορλάνδος, ὄπ. παρ., σσ. 29-30.

19. Βλ. Α. 'Ορλάνδος, ὄπ. παρ., σσ. 21-29.

20. 'Ο δεσπότης Μιχαήλ Β' (1231-1271) ὑπῆρξε ἀπὸ τά πύο δραστήρια κι ἱκανά πρόσωπα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Στίς μέρες του, τό Δεσποτάτο ἀπέκτησε αἴγλη, ἐνῶ ἡ δυναμική σύζυγος του Θεοδώρα Πετραλεῖρα προσαῖξεσε, μέ τό κύρος καί τίς δραστηριότητές της, τή δύναμη τοῦ δεσποτῆ. Μαζί ἀποκτήσανε δύο κόρες, τήν Ἄννα καί τήν Ἐλένη καί τέσσερις γιούς, τόν Νικηφόρο, τόν Θεόδωρο, τόν Δημήτριο (Μιχαήλ) καί τόν 'Ιωάννη, οἱ δύο τελευταῖοι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους τάφηκαν στή μονή των Βλαχερνῶν. Βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, σσ. 197-8, 240.

21. Τό 1936 ὁ Α. 'Ορλάνδος ἀνοῖξε πάλι τόν νότιο τάφο καί βεβαιώθηκε πῶς πρόκειται γιά βασιλικό, ἀφοῦ ὄρθη ἀνάγλυφη παράσταση δικέφαλου ἀετοῦ, τοῦ συμβόλου των ἡπειρωτῶν δεσποτῶν, ἐνῶ ὑπέθεσε πῶς ἀρχικά ὁ τάφος ἔφερε ἐνεπίγραφη πλάκα ἡ ὁποία ἀντικαταστάθηκε τό 1896 ἀπ' τήν ἀτακτη τρωινή ἀνάγλυφη πλάκα. Αὐτή φανερώνει τήν ταφή τοῦ Μιχαήλ Β'. Βλ. Κ. Γιαννέλου, ὄπ. παρ., σσ. 43-44.

22. Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τό 13ο αἰ. δέν περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τήν Κων/πολη σάν τό κύριο καλλιτεχνικό κέντρο, ἀφοῦ ἡ Λατινικὴ κυριαρχία προκαλεῖ τήν διάσπαση τῆς ἐνότητος τῆς αὐτοκρατορίας. Τήν ἐποχὴ αὐτή, αὐξάνονται τά καλλιτεχνικά κέντρα πού ἀνοθοῦν γύρω ἀπὸ κάθε ἡγεμόνα ἐνῶ ἀναζητᾶται τό νέο καλλιτεχνικό κέντρο πού θά προμηθεύει μέ καλλιτέχνες τίς βυζαντινές καί μὴ περιοχές μέ τοὺς ἡγεμόνες τους, οἱ ὁποῖοι θά ἤθελαν νά διακοσμήσουν τίς ἐκκλησίες τους μέ τρόπο πού νά ἀναδεικνύει τό μέγεθος τοῦ

Οι έργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τό 1975-77 ἀποκάλυψαν μεγάλο μέρος τῆς ζωγραφικῆς τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα κάτω ἀπό τά νεότερα ἀσβεστοχρῆσματα, ἐνῶ ἡ ἀφαίρεσή τους ἀπ’ ὅλες τίς ἐπιφάνειες θά φέρει στό φῶς καί ἄλλες τοιχογραφίες²³.

Ἡ ζωγραφικός διάκοσμος τῆς Βλαχέρνας συμπληρώθηκε σέ δύο φάσεις ἐργασιῶν: στήν πρώτη φάση ζωγραφίστηκε τό καθολικό γύρω στά μέσα τοῦ 13ου αἰ., τότε πού ὁ Μιχαήλ Β΄ μετασκεύασε τό ναό σέ τρουλλαῖο. Στή δεύτερη φάση ζωγραφίστηκε ὁ νάρθηκας πού μόλις εἶχε προστεθεῖ στό ναό, δηλ. γύρω στά τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἐπί δεσπότη Νικηφόρου Α΄²⁴. Ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν δείχνει τήν παρουσία δύο ζωγράφων στό ναό, πού ἐργάστηκαν ὁ ἕνας στό νότιο κλίτος καί σέ κάποιο μέρος τοῦ Ἱεροῦ καί ὁ ἄλλος στό βόρειο κλίτος²⁵. Καί οἱ δύο ζωγράφοι ἀκολουθοῦν τή ζωγραφική παράδοση τοῦ 12ου αἰ. καί τήν ἐμπλουτίζουν μέ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς²⁶. Ἡ τέχνη τους ἀποτυπώνει τήν αἴσθηση τοῦ μνημειώδους, ἐκφράζει τό δραματικό στοιχείο καί δίνει κλασσιζέουσα δομή στίς ἐκφραστικότερες συνθέσεις μέ τό ζωηρό χρωματικό τους ὕφος καί τήν ἐξαιρετική ἀπόδοση τῶν μορφικῶν λεπτομερειῶν²⁷. Γιὰ

ἀξιώματός τους. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικῆ Ἀθηνῶν, τόμ. Θ΄, σελ. 428. Οἱ Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἄρτας, οἱ ὁποῖοι παρεμβαίνουν στό ναό τῆς Βλαχέρνας μέ τή μετασκευή του σέ τρουλλαῖο στά μέσα τοῦ 13ου αἰ. καί τήν προσθήκη τοῦ νάρθηκα ἀργότερα, ἐπεμβαίνουν καί στή διακόμησή του προσδίδοντας ἡγεμονικό μεγαλεῖο. Γιὰ νά πετύχουν τό σκοπό τους, καλοῦν ζωγράφους εἴτε ἀπό τήν Κων/πολη, εἴτε ἀπό τή Θεσ/νίκη καί ἀπό ἄλλα κέντρα καί δημιουργοῦν γιά τό Δεσποτάτο τέχνη πού ἀμύζει στή δομή του. Τόν 13ο αἰ. ἡ Ἄρτα διαθέτει ζωγράφους καί ἔτσι ἡ ἀποψη περὶ καλλιτεχνικῆς ἀπομόνωσης τῆς Ἄρτας, φαίνεται νά μὴν εἰσταθεῖ δλ. Djuric, *La peinture murale byzantine*, 220 κ.ε., δλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ἄρτας στό 13ο αἰ. καί ἡ μονὴ τῆς Βλαχέρνας*, σσ. 181-2.

23. Ἡ ἐργασία ἐκφραμεῖ. Γιὰ τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ δλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στή μονὴ τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας*, ΑΑΑ VIII (1975), Ἡ ἴδια, «Θέματα ζωγραφικῆς στήν Ἄρτα τῆς ἐποχῆς τῶν Δεσποτῶν, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βλαχέρνας», περ. «Σκουφᾶς» ΚΘ΄ (1984), τχ. 68-9, σσ. 39-46, Ἡ ἴδια, ΑΔ30 (1975), 31 (1976), 32 (1977) καί Χρονικά 18 κ.ε., πίν. 23-4, 11 κ.ε., πίν. 23-24, 19 πίν. 25α-β καί 26α, Ἡ ἴδια, *The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (area of Arta)*, Πρακτικά τοῦ ΙΕ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήνα, Σεπτ. 1976), ΙΙ. Ἡ ἴδια, *Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ἄρτας στό 13ο αἰ. καί ἡ μονὴ τῆς Βλαχέρνας*, Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου γιά τό Δεσποτάτο τῆς Ἡπειροῦ, Ἀθήνα 1992, σσ. 179-186.

24. Ὁ Νικηφόρος Α΄ (1271-1296) διάδοχος τοῦ Μιχαήλ Β΄ δέν ὑπῆρξε καί διάδοχος τῆς «ἀντιστασιακῆς» πολιτικῆς τοῦ πατέρα του. Συμφιλώθηκε μέ τόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, ἐνῶ μετέτρεψε τό Δεσποτάτο σέ Ἀνδραγατικὴ «ἀποικία». Βλ. D. Nicol, ὄπ. παρ., σσ. 9-33. Δυναμικὴ ἦταν ἡ σύζυγός του «Ἄννα Παλαιολογίνα-Καντακουζηνή» ἡ ὁποία μετεῖχε ἐνεργά στά πολιτικά ζητήματα.

25. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Θέματα ζωγραφικῆς στήν Ἄρτα τῆς ἐποχῆς τῶν Δεσποτῶν*, ὄπ. παρ., σσ. 39-40.

26. Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰ. μεταδίδει ἕνα πιό ἀνθρώπινο μήνυμα καθὼς προσπαθεῖ νά ἐκφράσει τό πάθος καί τήν ὀδὴν πληρέστερα –ὄχι μόνο μέ τοὺς κατάλληλους μορφαρισμούς καί τίς ἐκφραστικὲς χειρονομίες– ἀλλὰ καί μέ τήν μελωδικὴ συνθετικὴ διάρθρωση τῶν σχημάτων, ὅπου δεσπόζουν οἱ μεγάλες μαλακὲς καμπύλες. Ὁ 13ος αἰ. μέ τίς ἀνακατατάξεις πού φέρνει στό πολιτικό ἐπίπεδο ἡ Λατινικὴ κατάκτηση καί ἡ διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμη καί στό θρησκευτικό πεδίο, ἀποτυπώνεται στήν τέχνη, ἡ ὁποία «διασκορπίζεται» σέ ποικίλα καλλιτεχνικά κέντρα καί παράγει αὐτοκρατορικά ἔργα. Ἰδιαιτέρως ὅμως ἡ ἀποκατάσταση τῆς Πόλης (1261) ξαναφέρει τήν τέχνη στήν πιό ἐκλεπτυσμένη τῆς μορφῆς, αὐτὴ πού ἐξευγενίζεται καί ἐκπνευματώνεται μέ οὐσιαστικὴ συνάφεια μέ τήν κλασσικὴ παράδοση. Ἐτσι, ἐπικρατεῖ ἕνα συντηρητικό πνεῦμα μέ κλασσιζέουσες τάσεις, τό ὁποῖο μπορεῖ νά ὀδηγεῖ σέ ἕνα στεῖρο ἀκαδημαϊσμό, συντελεῖ ὅμως καί στήν ἀδιατάρακτὴ ἐνότητα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὡς τό τέλος τῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καί μετὰ ἀπὸ αὐτό. Βλ. I.E.E., τόμ. Θ΄, σσ. 404-423.

27. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Θέματα ζωγραφικῆς στήν Ἄρτα τῆς ἐποχῆς τῶν Δεσποτῶν*, ὄπ. παρ., σελ. 43.

Εικ. 1. 'Ο "Άγιος Ίωάννης ο Πρόδρομος.
Νότιο κλίτος. Διακονικό.

Εικ. 2. 'Ο "Άγιος Έλευθέριος.
Βόρειο κλίτος. Πρόθεσις.

τίς τοιχογραφίες χρησιμοποιήθηκε πολύτιμος λαζουρίτης πού δίνει τήν αίσθηση τής διακοσμητικής πολυτέλειας, ενώ ή ίδια ή τεχνική τους μαρτυρεί τήν επέμβαση έμπειρων ζωγράφων, όπως επίσης και τό ύψηλό επίπεδο τής τέχνης του Δεσποτάτου, πού ήταν τέχνη άριστοκρατική²⁸.

Στό ιερό, στην κόγχη του διακονικού, απεικονίζεται ο "Άγ. Ίωάννης ο Πρόδρομος (εικ. 1). Στην πρόθεση, σκηνές από τό βίο τής Παναγίας σέ δύο επάλληλες σειρές: ή Ευλόγηση τής Παναγίας απ' τούς ιερείς κι ο 'Ασπασμός τής Μαρίας και τής Έλισάβετ – έργο μνημειακής ζωγραφικής, και πιό κάτω μεταπικές μορφές ιεραρχών από τίς όποιες σώζεται καλύτερα ο "Άγ. Έλευθέριος (εικ. 2, 3). Στόν κεντρικό τρούλο του ναού φαίνεται ή μορφή Ευαγγελιστή. Στόν τρούλλο του νότιου κλίτους απεικονίζεται ή Πεντηκοστή και στά λοφία του, μάρτυρες μέ στηθάρια απ' τούς όποιους διακρίνεται ο Μαρδάριος στά νοτιοδυτικά (εικ. 4). Στό τύμπανο του νότιου τοίχου, κάτω απ' τόν τρούλλο, παριστάνεται ο "Άγ. Παντελεήμων και πιό κάτω ήλικιωμένος μάρτυρας.

28. Η αυλική τέχνη του Δεσποτάτου αποδεικνύεται –πέρα από τήν χρήση του πολύτιμου *Lapis Lazuli*– και από τήν επιμελημένη κατασκευή των κονιαμάτων στο υπόστρωμα τής ζωγραφικής, τήν σπάνια χρήση του μαύρου στην προετοιμασία και τή χρησιμοποίηση του χρυσού στο φατοστέφανο του Χριστού στις συνθέσεις των Παθών. Αύτη άκριδώς ή άριστοκρατορική τέχνη συνδέεται μέ τόν οικο των δεσποτών, οι όποιοι φρόντισαν τή μονή τής Βλαχέρνας και τήν επέλεξαν ως τόπο ταφής. Βλ. Μ. Άχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Η ζωγραφική τής Άρτας τό 13ο αί.*, όπ. παρ., σελ. 183.

Εικ. 3. Παράσταση από τήν ζωή τῆς Παναγίας. Βόρειο κλίτος. Πρόθεσις.

Εικ. 4. Ὁ Ἅγιος Μαρδάριος. Νότιο κλίτος. Κυρίως ναός.

Εικ. 5. α. Ἡ ἐπί τοῦ ὄρους προσευχή, β. Ἡ προδοσία. Νότιο κλίτος. Κυρίως ναός.

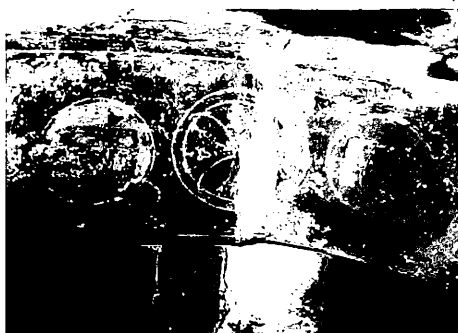

Εικ. 6-7. Ὁ ἐμπαιγμός τοῦ Χριστοῦ ἀπό τοὺς στρατιῶτες. Νότιο κλίτος. Κυρίως ναός.

Μεγαλύτερο τμήμα τῆς διακόσμησης σώζεται στό δυτικό μέρος, ὅπου βρίσκονται οἱ σαρκοφάγοι, μέ χριστολογικές παραστάσεις τῶν Παθῶν στό νότιο κλίτος καί τῶν μετά τήν Ἀνάσταση στό βόρειο, σέ ἀρμονία μέ τό πνεῦμα τοῦ ταφικοῦ χώρου²⁹.

Στήν καμάρα τοῦ νότιου κλίτους εἰκονίζονται ἀνά δύο, ἡ Προσευχή καί ἡ Προδοσία (εἰκ. 5), ἡ Κρίση τοῦ Πιλάτου καί ὁ Ἐμπαιγμός (εἰκ. 6, 7). Ἡ Προδοσία ξεχωρίζει γιά τό λυρικό της ὕφος. Τό γλυκό χρῶμα τῶν σκηνῶν ἀπό εὐκίνητες συναθροίσεις προσώπων φορτισμένων μέ συναισθηματική ἔνταση, ἡ ἴδια ἡ λυπημέ-

29. Οἱ παραστάσεις τῶν Παθῶν, τῆς Ἀνάστασης, τῆς Πεντηκοστῆς καί οἱ μορφές τῶν ἱεραρχῶν ἢ τῶν μοναχῶν βρίσκονται σέ συμφωνία μέ τά πρότυπα τῆς ἐποχῆς (13ος αἰ.) ὅπου ἡ λειτουργική καί ἡμνογραφική παράδοση ἐμπνέει τά ζωγραφικά προγράμματα. Ἡ θρησκευτική ζωγραφική ἀνθεῖ πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰ., μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπ' τόν Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, ὁ ὁποῖος ἀποκήρυξε τήν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν πού θέλησε νά προωθήσει ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στή σύνοδο τῆς Λυών (1274). Στίς ἐκκλησίες καί στά μοναστήρια πολλές τοιχογραφικές διακοσμήσεις πού μνημονεύουν τόν αὐτοκράτορα στίς κτητορικές τους ἐπιγραφές δείχνουν τήν ἐπιβολή τοῦ κράτους καί τήν συνεκτική δύναμη τῆς ἐκκλησίας. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἑλληνική Τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, σσ. 24-5.

Εικ. 8. Βασιλείς τῆς Π. Διαθήκης.
Νότιο κλίτος. Κυρίως ναός.
Ἐσωρράχιο ἀνατολικοῦ τόξου.

Εικ. 9. Τό χαῖρε τῶν Μυροφόρων.
Βόρειο κλίτος. Κυρίως ναός.

νη καί φιλόνηρωπη μορφή τοῦ καταπονημένου Χριστοῦ, τό ἐπιβεβαιώνει. Ταυτόχρονα, ἡ πολυτέλεια τῶν διακοσμητικῶν λεπτομερειῶν προσδίδει αὐλικό μεγαλεῖο³⁰. Αὐλικός εἶναι καί ὁ χαρακτήρας τῆς τέχνης τῆς Κρίσης τοῦ Πιλάτου, πράγμα πού καταφαίνεται ἀπό τήν πολυχρωμία, τή διακοσμητική πολυτέλεια καί τήν πλούσια πτυχολογία τῶν φορεμάτων. Ἡ Κρίση τοῦ Πιλάτου γίνεται μπροστά ἀπό ἕνα μεγάλο οἰκοδόμημα: καθισμένος δεξιᾷ ὁ Πιλάτος ἀπευθύνεται, μέ τό κύρος τοῦ ἡγεμόνα, στόν ταλαιπωρημένο καί ὄρθιο Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀπαντᾷ στήν ἄλλη ἄκρη, ἀριστερά τῆς σκηνῆς. Ἀέναντι ἀπό τόν Πιλάτο κάθονται σέ θρόνο ὁ Ἄνας καί ὁ Καϊάφας καί χειρονομοῦν, ἐνῶ συνοδεύονται ἀπό ὄρθιους Γραμματεῖς καί Φαρισαίους, ἀνήσυχους καί μυστικοπαθεῖς. Ἡ σκηνή εἶναι ζωντανή καί προδιαγράφει τήν ἀπόφαση πού θά ὀδηγήσει στό δράμα τῆς Σταύρωσης. Στό γαλάζιο βάθος πάνω ἀπό τή σκηνή εἶναι γραμμένο τό ἀπόστιχο ἰδιόμηλο πού ψάλλεται τό βράδυ τῆς Μ. Πέμπτης: «Ἦδη βάπτειται κάλαμος ἀποφάσεως παρά κριτῶν ἀδίκων»³¹. Παραμένοντας στό νότιο κλίτος, στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου παριστάνονται σέ κυκλικά στηθάρια οἱ ἅγιοι Κοσμάς ὁ Ποιητής καί Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καθώς καί ἄλλα πρόσωπα, βασιλεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κ.ἄ. (εἰκ. 8).

Στό βόρειο κλίτος οἱ ζωγραφικές σκηνές ἀλλάζουν, ἐξιστοροῦν τά γεγονότα μετά τήν Ἀνάσταση καί δημιουργοῦν ἐλπίδα καί αἰσιοδοξία. Δύο παραστάσεις κυριαρχοῦν: τό Χαῖρε τῶν Μυροφόρων (εἰκ. 9) καί ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ (εἰκ. 10). Τό «Χαῖρε» καλύπτει τή νότια πλευρά τῆς βορειοδυτικῆς καμάρας σέ μνημειακό μέγεθος. Στό βάθος τῆς σκηνῆς, δεξιᾷ καί ἀριστερά ἕνα ρόδινο καί ἕνα πράσινο βουνό ἀναδιπλώνονται μέ φωτεινές καμπυλόγραμμες ζῶνες καταλήγοντας σέ κυδόσχημους δράχους στήν κορυφή. Κάτω, ὑπάρχει κῆπος γεμάτος πυκνά καί ἀνθοστόλιστα δέντρα σέ ἀντίθεση μέ τούς γυμνοῦς ὄρεινους ὄγκους. Ἐδῶ ἀκριβῶς προβάλλει μέ μεγαλοπρέπεια ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ. Φορᾷ κόκκινο χιτῶνα καί φωτεινό γαλάζιο

30. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ ζωγραφική τῆς Ἄρτας τό 13ο αἰ.*, ὅπ. παρ., σελ. 184.

31. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἑλληνική Τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, ὅπ. παρ., σελ. 232.

Εικ. 10. Ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ.
Βόρειο κλίτος. Κυρίως ναός.

ιμάτιο πού ταυτίζεται μέ τό οὐράνιο χρώμα, ἐνώ παρουσιάζεται ἀνυψωμένος πέρα ἀπ' τά βουνά τοῦ γήινου χώρου μέ φωτιστέφανο ἀπό ἄστρα. Ἡ ἐμφάνιση αὐτή τοῦ Χριστοῦ στόν τύπο τοῦ Παντοκράτορα, ἐξαίρει τήν ἡγεμονική του θέση καί τόν τοποθετεῖ πέρα ἀπό κάθε ὑλικό περιβάλλον. Ἡ σκηνή, ἐπιγράφεται: «Διδούς τό χαῖρε ταῖς μυροφόροις», ἐνώ ἄγιες γυναῖκες εἰκονίζονταν στό μέρος τῆς τοιχογραφίας πού χάθηκε. Ἡ παράσταση τοῦ «Χαῖρε» μέ τή χρωματική της εὐφορία, τήν πλαστική χάρη, τόν ἥρωικό τόνο, τήν ἡρεμία καί τήν γαλήνη, καθώς καί τό μνημειακό της ὕφος προδίδει τέχνη ὑψηλῆς αισθητικῆς ἀξίας μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς³². Ἀπέναντι στό Χαίρετε, στή βόρεια πλευρά τῆς ἴδιας καμάρας, ἀπεικονίζεται ἡ σκηνή τῆς Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ. Στό δάθος της κυριαρχεῖ πολυτελές ἀρχιτεκτονικό μέτωπο μέ κλειστή θύρα στή μέση, τοξωτό φεγγίτη μέ πολύχρωμα κάλια ἐπάνω καί πορφυρό ὕφασμα, συμμετρικά ἀπλωμένο μέ κομπῆς ἀναδιπλώσεις καί ἄμματα στήν στέψη τοῦ τοίχου. Ὁ ἀναστημένος Χριστός ἐμφανίζεται ξαφνικά μπροστά στήν κλειστή θύρα, κατά μέτωπο, μέ φωτιστέφανο ἀπό ἄστρα, ὅπως καί στίς ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ πού τονίζουν τή θεοφάνεια. Στά ἀριστερά ὁ Θωμάς μέ τόλμη ψηλαφεῖ τήν πληγή τοῦ Χριστοῦ καί πιστεύει. Οἱ ἄλλοι μαθητές δείχνουν ἔντονη ἀνησυχία, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μέ πλαστικές χειρονομίες πού κινητοποιοῦν τήν πλούσια πτύχωση τῶν φορεμάτων τους. Τά πρόσωπά τους κι οἱ ἐκφράσεις τους ἔχουν ἀποδοθεῖ μέ ρεαλιστικότητα. Εἶναι πιθανό τό ἔργο νά ἀνήκει σέ ἄλλο ζωγράφο ἀπό ἐκεῖνο τῶν Παθῶν ἀφοῦ ἔχει ἔντονη ρεαλιστική διάθεση σ' ἀντίθεση μέ τήν μελωδική ἐκείνου, ἐνώ παράλληλα φαίνεται πῶς ἀνατρέχει σέ πρότυπα τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων, ὅπως ἄλλωστε ἔκαναν συχνά οἱ ζωγράφοι τοῦ 13ου αἰ.³³ Στήν Ἀπιστία φαίνεται καθαρά πῶς ἡ βυζαντινή παράδοση συνέχισε νά ἐμπνέει τήν τέχνη τοῦ ἀνεξάρτητου Ἡπειρωτικοῦ κράτους³⁴. Μιά ἄλλη παράσταση πού ἀνήκει στόν κύκλο τῶν ἑορτῶν πού ἀκολουθοῦν τό Πάσχα, εἶναι ἡ Ἰαση τοῦ Παράλυτου πού δρῖσκεται στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 11). Μιά παράσταση γεμάτη

32. Ὁπ. παρ., σελ. 231.

33. Ἡ Ἀπιστία μοιάζει μέ μία μικρογραφημένη παράσταση σ' ἓνα χειρόγραφο κώδικα τοῦ 10ου αἰ., τόν PETROP. GR. 21 ἀκόμη καί στό μνημειακό ὕφος τῆς σκηνῆς. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο παραστάσεων δείχνουν τή σχέση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βλαχέρονος μέ τήν καλλιτεχνική παράδοση τῆς Κων/πόλης. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ ζωγραφική τῆς Ἀρτας τό 13ο αἰ.*, ὅπ. παρ., σελ. 184 καί σημ. 30.

34. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ἑλληνική Τέχνη*, ὅπ. παρ., σσ. 131-2.

Εἰκ. 11. Ἡ ἴαση τοῦ παραλυτικοῦ.
Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 12. Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν.
Μεσαῖο κλίτος, Νάρθηκας.

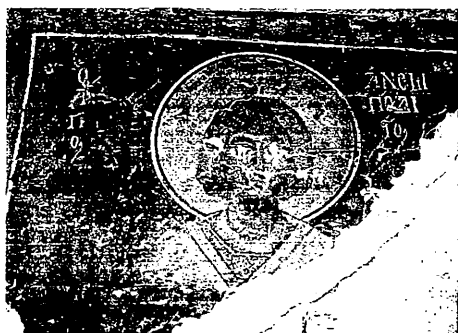
ζωντάνια ζωγραφική καί οὐσιαστική, πού μεταδίδει τά ἔντονα συναισθήματα τῶν μορφῶν. Τό θόρειο κλίτος διαθέτει ἀκόμη διακοσμητικές ταινίες μέ ὠραία σχέδια καί τμήματα ἀπό ἀδιάγνωστες παραστάσεις καί μορφές, πού συμπληρώνουν τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ.

Πάντως, παρά τή θεματογραφική συνέχεια τῶν πλαγίων κλιτῶν, τό ζωγραφικό ὕφος παραλλάζει ἀναδεικνύοντας τήν ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν ζωγράφων στόν ἴδιο ναό. Ἀπό τή μιά μεριά ἡ καταπονημένη παρουσία τοῦ Χριστοῦ στίς τοιχογραφίες τοῦ νότιου κλίτους πού ἐγείρει τή συγκίνηση καί τό δέος, κι ἀπό τήν ἄλλη ἡ δεσποτική του ἐμφάνιση στό θόρειο κλίτος πού πείθει γιά τήν ἀνωτερότητα τῆς θείας φύσης καί δημιουργεῖ αἰσιοδοξία γιά τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, γίνονται μάρτυρες τοῦ διαφορετικοῦ ζωγραφικοῦ ὕφους. Ὡστόσο, στήν τεχνική ἀκολουθοῦνται σέ γενικές γραμμές οἱ «κανόνες» τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰ. (μνημειακό ὕφος, βαρῦ παρουσιαστικό τῶν μορφῶν καί στερεομετρική δομή τῶν κτιρίων πού δίνουν τήν ἐντύπωση βάθους στό χῶρο τῆς σκηνῆς)³⁵.

Στό νεότερο νάρθηκα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέρη ἀπό τή Δευτέρα παρουσία στό κεντρικό φουρνικό. Ἡ περιοχή τῆς κεντρικῆς θύρας πρὸς τό ναό, κοσμεῖται ἀπό τήν Παναγία Βρεφοκρατοῦσα σέ παλιό εἰκονογραφικό τύπο τῆς Βλαχερνήτισσας, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπό δύο ἀρχαγγέλους βασιλικά ντυμένους ἀπογειώνοντας τό μεγαλεῖο τῆς Θεοτόκου³⁶ (εἰκ. 12). Στή νότια καμάρα ἀπεικονίζονται τέσσερις ἐκ-

35. Ὁπ. παρ., σελ. 24-5.

36. Ἡ Βρεφοκρατοῦσα Παναγία ἤδη ἀπ' τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν ἀποκτᾶ στή ζωγραφική τέχνη κύρος καί ἰδιαίτερότητα, καθὼς ἐμφανίζεται λίγο ψηλότερα ἀπ' τοὺς προστατευομένους της μέ λεπτή σιλουέτα καί χρωματική κάλυψη πού χαρίζει λυρισμό. Βλ. Ι.Ε.Ε., τόμ. Θ', σελ. 404.

Εικ. 13. Ὁ Ἅγιος Ἀνεμπόδοστος.
Νότιο κλίτος. Νάρθηκας.

Εικ. 14. Ὁ Ἅγιος Εὐθύμαρος.

Εικ. 15. «Τί σοι προσεγγέκωμεν,
Χριστέ». Λεπτομέρεια.

κλησιαστικοί σύνοδοι πού ιστοροῦν νίκες τῆς Ἐκκλησίας κατά τῶν αἰρετικῶν. Σέ μορφή ἑνός αἰρετικοῦ μιᾶς ἀπό τίς σκηνές, ἡ ἐπιγραφή ΑΡΙ/ΟC θεβαιώνει πῶς πρόκειται γιά τήν πρώτη οἰκουμενική σύνοδο. Στή δυτική πλευρά τῆς νότιας καμάρας, σέ μικρό τμήμα μιᾶς ἀπό τίς δύο Συνόδους σώζονται δύο μικρογραφημένες γυναῖκες σέ προτομή, χωρίς φωτοστέφανο μέ μαφόριο³⁷. Εἶναι πιθανό στή βόρεια καμάρα νά ὑπῆρχε ἡ παράσταση τεσσάρων ἀκόμη Συνόδων.

Στό τύμπανο τοῦ νότιου τοίχου ὑπάρχει ἡ συμβολική τῆς Ἁγ. Τριάδας στήν παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Τίς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες καλύπτουν ἱεράρχες, μοναχοί, ἀσκητές-ἅγιοι καί μάρτυρες, δόλωμοι καί σέ στηθάρια, συμπληρώνοντας τή διακόσμηση τοῦ νάρθηκα. Χαρακτηριστική ἡ παράσταση τοῦ νεαροῦ Ἁγ. Ἀνεμπόδοστου (εἰκ. 13) ἢ τοῦ Ἁγ. Εὐθύμαρου (εἰκ. 14) ὅπου οἱ μορφές τῶν ἁγίων ἀποδίδουν μέ πειστικότητα τήν τραγικότητα τοῦ βίου τους, ἐνῶ δρῖσκονται σέ πλήρη συμφωνία μέ τό ζωγραφικό κλίμα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰ. (ἐποχή προσθήκης τοῦ νάρθηκα στό ναό)³⁸.

37. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ ἐρμηνεία μιᾶς τοιχογραφίας*, ὄπ. παρ., εἰκ. 10 καί τῆς ἴδιας. Ἡ βασίλισσα Ἄννα Παλαιολογίνα, ὄπ. παρ., σελ. 10 ὅπου οἱ δύο γυναῖκες ἴσως νά ἀποτελοῦν εἰκονιστική ἀναφορά στίς ἀρχόντισσες τῆς Λιτανείας.

38. Στά τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἡ βυζαντινὴ τέχνη προσπαθεῖ νά ἀποδώσει ρεαλιστικά τίς μορφές, τίς κ-

Εικ. 16. Ἡ ιστορική ἀναπαράσταση
τῆς λιτανείας τῆς Παναγίας τῆς
'Οδηγήτριας στήν Κων/πολη.
Νότιο κλίτος. Νάρθηκας.

Στή δυτική πλευρά τοῦ νάρθηκα, στά μεγάλα τυφλά ἀψιδώματά της ἀπεικονίζονται δύο σημαντικές παραστάσεις πού τιμοῦν καί δοξάζουν τή Θεοτόκο, καθώς καί τόν ἑνσαρκωθέντα Χριστό μέ τή λυτρωτική του δύναμη. Πρόκειται γιά τό Στιχηρό τῶν Χριστουγέννων στό βόρειο ἀψιδώμα (εἰκ. 15) καί τήν ιστορική παράσταση τῆς Λιτανείας τῆς εἰκόνας τῆς 'Οδηγήτριας στήν Κων/πολη, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται: «*Ἡ χαρά τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς 'Οδηγήτριας τῆς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει*» (εἰκ. 16).

Ἀπό τήν παράσταση τοῦ Στιχηροῦ σώζεται τό κεντρικό μέρος της μέ λίγες φθορές. Ἡ παράσταση ἀπεικονίζει τήν Παναγία καθισμένη σέ πολύτιμο θρόνο μέσα στό γαλάζιο φῶς τοῦ κάμπου. Ὁρατό εἶναι τό κάτω μέρος τῆς μορφῆς της, ἐνώ ἀπ' τόν μικρό Χριστό δέν φαίνονται ἴχνη. Ἀριστερά, βασιλεῖς μέ πολυτελῆ φορέματα προσφέρουν στό νεογέννητο Χριστό τά δῶρα τους, τά ὁποῖα θρῖσκονταν σέ κλειστά ὀρθογώνια κιβωτίδια. Ἀπέναντί τους, οἱ ποιμένες παρατηροῦν τό θαῦμα τῆς γέννησης. Ἕνας νεαρός βοσκός, πού φορᾶ σκοῦφο, κοντό ἔνδυμα καί ψηλά ὑποδήματα, σηκώνει τό χέρι του πρὸς τά πάνω ἐπιβεδαιώνοντας τό θαῦμα καί στρέφεται πρὸς τό γέρο βοσκό ἀγκαλιάζοντάς τον ἀπό τόν ὄμο ἐκφράζοντας τήν ἀφοσίωση πού ἀρμόζει στόν μεγαλύτερο σύντροφο³⁹. Ὁ γέρος βοσκός μέ γυμνά τά πόδια φορῶ-

νήσεις τους καί γενικώτερα τίς σκηνές, ἐνώ προτιμᾷ τά δραματικά στοιχεῖα γιά νά τονίσει τό πάθος. Ἡ τεχνική αὐτή κληροδοτεῖται καί στόν ἐπόμενο αἰῶνα, ὅπου ὁμοίως οἱ μορφές ἐκλεπτύνονται, οἱ κινήσεις ἡρεμοῦν καί οἱ σκηνές γίνονται περισσότερο ρεαλιστικές. Βλ. I.E.E., τόμ. Θ', σελ. 440.

39. Τό θέμα αὐτό ἀπαντᾶται συχνά στή Γέννηση σέ προηγούμενες μικρογραφίες καί τοιχογραφίες. Βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καί ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰ.*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 66, Θεσ/νίκη 1986, πιν. 496, 51α, 52α, 546, 556.

ντας μακριές τριχωτές περισκελίδες και ίδια κάπα και προδιά, σηκώνει τό πρόσωπό του στην Παναγία γεμάτος έκπληξη. Πιό κάτω, στίς άκρες άπεικονίζονται προσωποποιημένες ή Γῆ και ή Έρημος. Η γῆ, μέ μακριά μαλλιά και βασιλικό ένδυμα, πληραίζει τό θράχο μέ τό σπήλαιο μέσα στό οποίο υπάρχει ή έπιγραφή: «ή γῆ τό σπήλαιον». Η έρημος, μέ άσπρα μαλλιά κι άσπρο ένδυμα, άπλώνει τά χέρια και προσφέρει τήν όρθογώνια φάτνη πού προβάλλεται μπροστά στό γέρο ποιμένα. Η παράσταση συμπληρώνεται από δύο άντικριστές ομάδες ικετών, από δεομένους βασιλείς, ιερωμένους, μοναχούς και άλλα δώδεκα πρόσωπα. Στο χαμένο μέρος τῆς τοιχογραφίας πρέπει νά ύπήρχε ό ούρανός και οι άγγελοι⁴⁰. Η σύνθεση του Στιχηροῦ, παρουσιάζει ιδιαίτερη φροντίδα, ένῶ τό χρώμα ή οι διακοσμητικές και μορφολογικές λεπτομέρειες πού ύπάρχουν και στίς άλλες τοιχογραφίες του νάρθηκα, δίνουν έπισημότητα στην τέχνη του Δεσποτάτου.

Τό Στιχηρό των Χριστουγέννων είναι μιά τοιχογραφία, πού έχει διαμορφωθεί σύμφωνα μέ τά πρότυπα τῆς αυτοκρατορικής εικονογραφίας⁴¹, αλλά εμφανίστηκε κάπως άργά στή βυζαντινή ζωγραφική. Πρώτο χρονολογημένο δείγμα ύπάρχει στην Περιόβλεπτο τῆς Άχρίδας τό 1296⁴². Τήν ίδια εποχή περίπου πρέπει νά έγινε και ή παράσταση τῆς Βλαχέρνας, ή οποία σχετίζεται μέ τίς τοιχογραφίες τῆς Άχρίδος και τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πρὸς τήν εικονογραφική και συνθετική δομή της. Πάντως, τό Στιχηρό έπιβίωσε άκόμα και στή μεταβυζαντινή ζωγραφική, κυρίως σέ τοιχογραφίες μοναστηριῶν κι εκκλησιῶν, ένῶ εμφανίζει τή Γέννηση του Χριστοῦ και τήν προσκύνηση των Μάγων στίς εικονογραφικές παραλλαγές του⁴³. Η τοποθέτηση τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς στό νάρθηκα του ναοῦ έξηγείται κι από τήν ίδια τήν πηγή έμπνευσῆς του: τό ιδιόμελο πού ψάλλεται στόν έσπερινό των Χριστουγέννων και στή γιορτή του ναοῦ, στή σύναξη τῆς Θεοτόκου των Βλαχερνῶν στίς 26 Δεκεμβρη («Τί σοί προσεγένωμεν Χριστέ»)⁴⁴.

Η παράσταση του Στιχηροῦ συνδυάζεται μέ τήν παράσταση τῆς Λιτανείας άφοῦ έχουν κοινό σημείο άναφορᾶς τή δόξα και τόν ύμνο στην Παναγία. Τό Στιχηρό ύμνει και δοξάζει τήν Παναγία, ένῶ ή Λιτανεία τήν δοξολογεῖ⁴⁵. Και στίς δύο παραστάσεις ή Θεοτόκος άποθεώνεται σέ άμεση άναφορά μέ τήν ένσάρκωση και τή λύτρωση του κόσμου πού έφερε ή γέννηση του Χριστοῦ.

Η παράσταση τῆς λιτανείας τῆς εικόνας τῆς Όδηγήτριας, πρωτοφανῆς γιά τό θέμα της στή μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική, άπεικονίζει μέ λεπτομέρειες μιά

40. Πά τό Στιχηρό των Χριστουγέννων τῆς Βλαχέρνας τῆς Άρτας, βλ. Μ. Άχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Η έρμηγία μιάς τοιχογραφίας στή μονή Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα*, ΔΧΑΕ 13, 1985-6, σσ. 301-306.

41. Βλ. Α. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936.

42. Βλ. (Α. Κλήμης) Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976, σ. 189 κ.ε., πιν. 48Α.

43. Βλ. Α. Καρακατσάνη, *Σχόλια σέ μιά εικόνα του Στιχηροῦ των Χριστουγέννων*, σ. 93 κ.ε., ΔΧΑΕ 13.

44. Βλ. Synaxarium EC, έκδ. Η. Delchaye, Bruxellis 1902, στ. 343. Μηναιόν Δεκεμβρίου, όπ. παρ., σ. 401 (στόν Έσπερινό).

45. Ο συσχετισμός του Στιχηροῦ και τῆς Λιτανείας μπορεί ίσως νά έρμηνευτεί άπ' τό γεγονός ότι θεατές τῆς σκηνης νά άναγνώριζαν στά πρόσωπα του κάτω μέρους της τούς δεσπότες και ιερωμένους τῆς Άρτας, σ' ένα ιστορικό συγχρονισμό τῆς τελετουργικῆς σκηνης πού αντίστοιχό του ύπάρχει στίς τοιχογραφίες του Στιχηροῦ τῆς Ζίζα και των Άγ. Άποστόλων τῆς Θεοσί/νικης. Βλ. Μ. Άχεμιάστου-Ποταμιάνου, όπ. παρ., σελ. 306.

σύγχρονη θρησκευτική τελετή, την λιτανεία της εικόνας της Παναγίας της Ὁδηγήτριας στήν Κων/πολη. Ἡ λιτανεία αὐτή, γινόταν κάθε Τρίτη στήν Κων/πολη σέ ἀναλογία μέ τή λιτανεία της εικόνας της Παναγίας της Βλαχερνήτισσας πού γινόταν κάθε Παρασκευή στήν Ἐκκλησία τῶν Χαλκοπρατειῶν καθὼς ἡ εἰκόνα της Παναγίας της Ὁδηγήτριας ἦταν τό ἱερό παλλάδιο καί προσκύνημα της μεγάλης συντεχνίας τῶν ὀδηγῶν της Κων/πόλεως, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦσαν τά καραβάνια τους σ' ὄλους τοὺς χειροαίους δρόμους της αὐτοκρατορίας (γι' αὐτό καί ὀνομάστημε Παναγία ἢ Ὁδηγήτρια)⁴⁶. Τό θέμα της λιτανείας ἀγαπήθηκε καί μεταφέρθηκε ἀπ' τοὺς ἀνώνυμους ζωγράφους καί στή μονή της Ἄρτας⁴⁷.

Ἡ σκηνή διαδραματίζεται σέ ἄλλο πλάτειας ὅπου γίνεται ἡ περιφορά τῆς εικόνας. Πλῆθος πιστῶν παραβρίσκεται καί παρακολουθεῖ τή λιτανεία. Ἐνας ἄνθρωπος, ἴσως μέλος θρησκευτικῆς ἀδελφότητος⁴⁸, κρατᾷ ψηλά τήν εἰκόνα της Παναγίας πού εἶναι στολισμένη μέ πολύτιμες πέτρες καί μαργαριτάρια, ἐνῶ οἱ μορφές της διακρίνονται ἐλάχιστα⁴⁹. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν φαίνεται ὀλόκληρος, ἀφοῦ ἡ κεντητή ποδέα της εικόνας σκεπάζει τό κεφάλι του καί ὁ ἴδιος στέκεται μέ τά πόδια ἀνοιχτά καί τά χέρια τεντωμένα στά πλάγια, σάν νά «ἦταν σταυρωμένος» κατά τήν ἄποψη τοῦ Στέφανου τοῦ Νόβγοροντ⁵⁰. Ἡ χειροποίητη εἰκόνα, φέρει τήν ἐπιγραφή: «Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ὁδηγήτρια».

Δεξιά καί ἀριστερά ἀκολουθεῖ πλῆθος μέ τάξη – μπροστά οἱ ἄντρες καί πίσω οἱ γυναῖκες. Ξεχωρίζουν μπροστά ἀπό τίς δύο μεριές της πομπῆς δύο ἐπίσημα ντυμένοι ἄντρες. Αὐτοί πού θρίζονται σ' ἀριστερά σώζονται καλύτερα καί φοροῦν ἴδια ροῦχα καστανοκόκκινα μέ κεντητή ταινία περασμένη διαγώνια στό στήθος τήν ἴδια ταινία φορᾷ καί ὁ ἄνθρωπος πού κρατᾷ τήν εἰκόνα. Σύμφωνα μέ τόν Tafur, πρόκειται γιά 20 ἐπιλεγμένους καί δυνατούς ἄντρες πού εἶχαν χρέος τήν περιφορά

46. Ἡ λιτανεία της Τρίτης μαρτυρεῖται σέ πολλές γραπτές πηγές. Ὁ Νικηφ. Κάλλιτος ἀποδίδει τήν καθήρωση της στήν αὐτοκράτειρα Πουλχερία βλ. R. Jamin, *La reographie ecclesiastique de l'Empire byzantine*, 1,3. *Les eglises et les monasteres (de Constantinople)*, Paris 1953, σ. 212. Ὁ Δούνας ἀναφέρει πῶς τό ἔθιμο διατηρήθηκε ὡς τό τέλος της αὐτοκρατορίας. Πολλοί περιηγητές ἀπ' τόν 12ο ἕως καί τόν 15ο αἰ., ὅπως ὁ Στέφανος τοῦ Νόβγοροντ τό 1350 ἢ ὁ ἰσπανός Ρετο Tafur πού ἐπισκέφθηκε τήν Πόλη τό 1473-8, ἀφηγοῦνται καί περιγράφουν τίς λιτανείες της Τρίτης. Βλ. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Θέματα ζωγραφικῆς στήν Ἄρτα τῆς ἐποχῆς τῶν Δεσποτῶν*, ὅπ. παρ., σελ. 43 καί τῆς ἴδιας, *The byzantine wall painting of Vlacherna Monastery*, 1-14 καί Α. Παλιούρας, *Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν*, 156 καί Α. Vasiliev, *Pero Tafur, A spanish traveller of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy*, Byzantine VIII (1932), σ. 106 καί G. P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the 14th and 15th centuries*, *Dumbarton Oaks Studies XIX*, Washington D.C. 1984, σ. 16, 36, 138, 362. Ἡ τοιχογραφία της μονῆς της Βλαχερνῆς ἔχει τό ἀνάλογο της στήν παράσταση της λιτανείας της εικόνας της Ὁδηγήτριας πού εἶναι κεντημένη σ' ἓνα ἐκκλησιαστικό ὕφασμα πού θρίζεται στό ἱστορικό μουσεῖο τῆς Μόσχας. Βλ. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Θέματα ζωγραφικῆς της Ἄρτας*, ὅπ. παρ., σελ. 46 σημ. 15.

47. Βλ. Α. Παλιούρας, *Οἱ Βλαχέρονες της Ἄρτας καί τό πρότυπό τους*, ὅπ. παρ. Κατά τόν ἴδιο τρόπο μεταφέρθηκε καί ἡ ἐφέστια εἰκόνα της Παναγίας της Βλαχερνήτισσας, ἡ ὁποία εἶχε διαδοθεῖ στόν χριστιανικό κόσμο. Εἶναι μάλιστα πιθανό, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Α. Παλιούρας, νά εἶχε ἔρθει στήν Ἄρτα κάποια εἰκόνα της Παναγίας της Βλαχερνήτισσας καί μέ τήν ἀφορμή αὐτή νά χτίστηκε ὁ ναός. Βλ. καί Α. Παλιούρας, *Ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν*, 155.

48. Βλ. J. Nesbitt and J. Witta, *A confraternity of the Comnenian Era*, B2 68 (1975), σελ. 382 καί Μ. Achimastou-Potamianou, ὅπ. παρ., σελ. 10, ὑπόσημ. 13.

49. Βλ. P. Tafur, ὅπ. παρ., σελ. 214, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει πῶς ἡ εἰκόνα ἦταν ζωγραφισμένη σέ πέτρα.

50. Ὅπ. παρ., σημ. 49.

τῆς εἰκόνας⁵¹. Ἀκολουθοῦν ἱερωμένοι μέ ἄσπρα, γαλάζια καί πράσινα ἄμφια, ἱερεῖς καί διάκονοι, καί πίσω τους τό ἑορταστικό πλῆθος. Ὅλοι στρέφονται πρός τήν εἰκόνα μέ κατόνηξη. Γυναῖκες καλοντυμένες κρατοῦν ἀντικείμενα πού μοιάζουν μέ λιβανιστήρια ἢ ἴσως λαμπάδες πού ἔφεραν καλύματα. Στό ἀριστερό μέρος τῆς παράστασης, τό πλῆθος βγαίνει ἀπό μεγαλόπρεπο κιονοστοιχικό τριώροφο κτίριο, τό ὁποῖο διαθέτει ἐξώστες πού φιλοξενοῦν χαριτωμένες νέες γυναῖκες-ἀρχοντοπούλες οἱ ὁποῖες παρατηροῦν τά δρώμενα. Στίς ἄκρες τῆς πλατείας, στό κάτω ἀριστερό μέρος τῆς σκηνῆς καί τῆς διπλανῆς παραστάδας, ἀπεικονίζονται μικροπωλητές πού πουλᾶνε τήν πρᾶμᾶτα τους τοποθετώντας τήν σέ ξύλινους πάγκους καί ψάθινα κοφίνια, καθώς καί ἄνδρες πού ψωνίζουν, πίνουν γλυκά ποτά καί παρακολουθοῦν τή λιτανεῖα συζητώντας μεταξύ τους.

Πρόκειται γιά ἓνα θρησκευτικό πανηγύρι. Ἄπ' τούς μικροπωλητές ξεχωρίζει ἓνας πού πουλᾶει «φωκάδια», (δοχεῖα μέ ποτό), σύμφωνα μέ τή μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή. Πιο πέρα, παλοῦνται «τά λάχανα» καί τά «ὀπωρικά» μιά γριά γυναῖκα ἔχει κρεμασμένη στό λαιμό της μέ ἄλυσίδα μιά σειρά ἀπό δοχεῖα μέ κάποιο ὑγρό (ἠδύποτο ἴσως) στήν παραστάδα, «ὁ χάζαρις πουλῶν τό χαδιάρι». Οἱ σκηνές αὐτές τῆς ἀγορᾶς, παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες γιά τήν ἰδιωτική καί καθημερινή ζωή τῶν δυζαντινῶν. Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ πρωτότυπη καί πληθωρική τοιχογραφία τῆς Λιτανείας εἰσάγει τό θεατή στόν χώρο καί κόσμο τῆς Βασιλεύουσας.

Ἡ τοποθέτηση τῆς παράστασης τῆς Λιτανείας στό ναό τῆς Βλαχέρνας ἐξηγεῖται ἀπό τά σύγχρονα ἱστορικά γεγονότα. Ἄλλωστε ἡ ταύτιση τριῶν γυναικείων μορφῶν μέ Ἄρτινες ἀρχόντισσες τῆς ἐποχῆς ἐπιβεβαιώνουν τήν ἱστορικότητα τῆς τοιχογραφίας. Στό ἀριστερό μέρος τῆς σκηνῆς τρεῖς ἀρχόντισσες προπορεύονται σέ κλειστή ὁμάδα κρατώντας καλυμένες λαμπάδες ἢ λιβανιστήρια καί φορώντας πολυτελῆ ἐνδύματα πού μαρτυροῦν τήν ἀριστοκρατική τους καταγωγή. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη πῶς αὐτές ἀπεικονίζουν τήν Εἰρήνη-Εὐλογία, ἀδελφή τοῦ Μιχαήλ Ἡ Παλαιολόγου καί τίς δύο κόρες της, τή γνωστή Θεοδώρα-Ραούλα καί τήν Ἄννα Παλαιολογίνα, τή σύζυγο τοῦ δεσπότη Νικηφόρου τῆς Ἡπείρου⁵². Οἱ τρεῖς γυναῖκες βρέθηκαν στήν Κων/πολη μέ ἀφορμή τή σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1283⁵³.

Σύμφωνα μέ τόν Παχυμέρη, πῆραν μέρος καί στή σύνοδο τοῦ Ἀδραμηντίου τό 1284 γιά τό ζήτημα τῶν Ἀρσενιατῶν: *«συνήγοντο τοίνυν ἔνθεν μέν οἱ περὶ τόν πατριάρχη, οἷς συνήν τά πλεῖστα καί ἡ Εὐλογία καί γε αἱ θυγατέρες αὐτῆς, ἡ τε*

51. Ὁπ. παρ.

52. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ βασίλισσα Ἄννα Παλαιολογίνα τῆς Ἄρτας καί ἡ μονή τῆς Βλαχέρνας*, ὄπ. παρ., σσ. 6-7.

53. Βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epirus 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, σελ. 30. Ἡ σύνοδος τῶν Βλαχερνῶν (1283) καί τοῦ Ἀδραμηντίου (1284) πού ἀκολούθησε, ἐντάσσονται στά πλαίσια τῆς ὀρθόδοξης πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος ἀποκήρυξε τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς συνόδου τῆς Λυῶν τό 1274 πού εἶχε ἀποδεχθεῖ ὁ πατέρας του, ὁ Μιχαήλ Η'. Τά χρόνια ἐκεῖνα τό Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου ἀναδείχτηκε θεμελιῶς ὑποστηρικτῆς τῆς ὀρθοδοξίας, ἐνῶ ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα-Καντακουζηνή ὑποστήριξε ἐνεργᾶ τή φιλορθόδοξη παράταξη. Ἡ μητέρα της, Εἰρήνη-Εὐλογία εἶχε φιλακασιεῖ ἀπ' τόν Μιχαήλ Η' γιά τίς ὀρθόδοξες πεποιθήσεις της καί ἀποφυλακίστηκε ἀπό τόν Ἀνδρόνικο Β'.

Θεοδώρα καί ἡ ἐκ τῶν δυτικῶν Ἄννα ἢ καί βασίλισσα, ἄρτι τότε κακείνη κατὰ φήμην τῶν γεγονότων ἀναχθεῖσα πρὸς βασιλέα...»⁵⁴. Ἔτσι λοιπὸν φαίνεται πὺς οἱ τρεῖς γυναικῆς παραβρέθηκαν σὲ μία ἢ περισσότερες ἀπὸ τὶς λιτανεῖες τῆς Τρίτης, εἴτε σὲ ἄλλη γιὰ τὰ γεγονότα λιτανεῖα τῆς Εἰκόνας πού τελέστηκε μὲ τὸ ἴδιο τυπικό.

Ἡ ἀναπαράσταση τῆς Λιτανείας στό μοναστήρι τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῆς θρησκευτικῆς τελετῆς, στήν ὁποία συμμετεῖχε ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα μὲ τὴ μητέρα καὶ τὴν ἀδερφή της, ἴσως νὰ εἶχε καὶ τὴ θέση μνημόσυνου τῆς Εὐλογίας, ἢ ὁποία πέθανε στὰ τέλη τοῦ 1284 κὶ ὅσο ἡ Ἄννα βρισκόταν στήν Κων/πολη⁵⁵. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς τοιχογραφίας: «Ἡ ΧΑΡΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤ)ΚΟΥ / ΤΗΣ Ο(ΔΗ)ΓΗΤΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ» ἀποκτᾶ εὐρύτερο νόημα. Ἡ «χαρὰ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου» μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν «χαρὰ» τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της⁵⁶. Ἡ τοιχογραφία λοιπὸν τῆς λιτανείας στό νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχέρνας ἐξαιρῶντας τὸ θρίαμβο τῆς Ὁρθοδοξίας συνδέεται μὲ τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ τῆς βασίλισσας Ἄννας, ἢ ὁποία τήρησε σταθερὰ φιλοβυζαντινὴ στάση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναδεικνύει τὸ Δεσποτάτο πού διατηρήθηκε πιστὸς πρόμαχος τῆς Ὁρθοδοξίας⁵⁷.

Ἡ ταύτιση τῆς τοιχογραφίας μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς δίνουν ἀφορμὴ γιὰ τὴ χρονολόγησή τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα, οἱ ὁποῖες τοποθετοῦνται λίγο πρὶν τὸ 1284⁵⁸.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας μὲ τὸν θαυμάσιο τοιχογραφικὸ του διάκοσμο ἀποκαλύπτει τὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς του (13ος αἰ.), ἢ ὁποία προϋποθέτει καὶ ποιότητα πνευματικῆ.

54. Βλ. Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, ἐκδ. Bekker, 21, II, σελ. 57.

55. Βλ. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. I, *Les Actes des Patriarches fase IV. Les Regestes de 1208 A 1309*, Paris 1971, ἀρ. 1477, σελ. 266.

56. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, ὅπ. παρ., σσ. 7-8.

57. Ὁ Γ. Λάιος σὲ ἄρθρο του στήν Ἀρτινὴ Εὐθύνη, τχ. 58 (1989), σελ. 7, 10 γιὰ τὴ μονὴ τῆς Βλαχέρνας στήν Ἄρτα χαρακτηρίζει τὴν τοιχογραφία τῆς Λιτανείας ὡς «εὐχαριστήριο προσευχὴ» ἢ ἀκόμη καὶ «κολακεία» πρὸς τοὺς Ἀρτινοὺς ὥστε θεληματικὰ νὰ ὑποτάσσονται στήν εὐσέβεια τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ὁ ἴδιος δέβεται ὑποθέτει πὺς ἡ τοιχογραφία εἶναι πιθανὸ νὰ φιλοτεχνήθηκε ἐπὶ τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας συζύγου τοῦ Ἰω. Orsini.

58. Βλ. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, ὅπ. παρ., σελ. 11.

ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΤΟ 1881

ΦΑΝΗ ΜΑΛΚΙΔΗ

Εισαγωγή

Μετά τό τέλος τοῦ Ρωσο-οθωμανικοῦ πολέμου τό 1877-78, ἡ Ἑλλάδα παρουσιάστηκε στό συνέδριο τοῦ Βερολίνου (13 Ἰουνίου-13 Ἰουλίου 1878) γιά νά ἀποκομίσει ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις τά ἀνταλλάγματα γιά τή θέση πού κράτησε κατά τή βαλκανική κρίση. Μέ διαμεσολάβηση τῆς Ἀγγλίας ἑλληνική ἀντιπροσωπεία, ὑπό τόν ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν Θεόδωρο Δηλιγιάννη καί τόν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, παρουσίασε τίς θέσεις της στό συνέδριο στίς 17/29 Ἰουλίου, πού περιεῖχαν ὡς κύριο αἶτημα ἔνωση τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Κρήτης. Μέ τό 13ο πρωτόκολλο τό συνέδριο «προσκαλοῦσε τήν Ὑψηλή Πύλη νά συμφωνήσει μέ τήν Ἑλλάδα σέ μιᾶ [νέα] ρύθμιση τῶν συνόρων στή Θεσσαλία καί στήν Ἡπειρο». Τό συνέδριο πρότεινε τή γραμμή τῶν ποταμῶν Καλαμᾶ-Σαλαμβρία, ρύθμιση πού ἀπέδιδε στήν Ἑλλάδα μεγάλο μέρος αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Μέ τό ἄρθρο 24 οἱ ἕξι Δυνάμεις προσέφερονταν σέ περίπτωση ἀδιεξόδου στίς διαπραγματεύσεις τῶν δύο πλευρῶν νά μεσολαθήσουν στά δύο μέρη «γιά διευκόλυνση». Ἡ οθωμανική ἀντιπροσωπεία ἀντέδρασε στήν προοπτική νά παραχωρηθοῦν ἐδάφη καί τήρησε παρελκυστική πολιτική στίς διαπραγματεύσεις. Ἡ τελική ρύθμιση δέν ἐπρόκειτο νά ἐπιτευχθεῖ παρά ὕστερα ἀπό σκληρές διαπραγματεύσεις τῶν δύο πλευρῶν καί τῶν Δυνάμεων πού διήρκεσαν τρία χρόνια. Ἡ ἑλληνική κυβέρνηση μέ διακοίνωσή της πρὸς τίς Δυνάμεις στίς 8/20 Ἰανουαρίου 1881 ζητοῦσε τήν ἐφαρμογή τῶν «δικαίων καί καταλλήλων ἀποφάσεων τους, μέ τά μέτρα πού αὐτές ἔκριναν», γιά νά ἐδραιωθεῖ ἡ εἰρήνη.

Ἡ περιοχή τῆς Ἄρτας ἐνώθηκε μέ τό ἑλληνικό κράτος, μέ τή Σύμβαση τῆς 20ῆς Ἰουνίου/2 Ἰουλίου 1881 καί στό τέλος τοῦ Μαρτίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους ἡ ἑλληνική νομοθεσία εἰσήχθη στό κῶρο. Μέ τά διάφορα ἄρθρα τῆς Σύμβασης τό ἑλληνικό κράτος δεσμευόταν νά ἀποζημιώσει γιά τίς τουρκικές περιουσίες πού βρισκόταν καί κυρίως νά διασφαλίσει τά «κεκτημένα δικαιώματα» δηλαδή α) τήν ἰσονομία καί ἰσοπολιτεία τῶν Τούρκων πού εἶχαν ἐναπομείνει β) τά ἤδη ἀποκτημένα δικαιώματα κυριότητος τῶν ἀτόμων ἐπὶ ἀκινήτων γ) τό ἴδιο κλίμα στίς ἀγροτικές σχέσεις, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τίς δημόσιες ἐκτάσεις πού ἀνῆκαν στό οθωμανικό κράτος, αὐτές αὐτομάτως περιέχονταν στήν κυριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου¹. Ἀκόμη

1. Ἄρθρα 4-6 καί 9 τῆς σχετικῆς Σύμβασης.

αναγνωριζόταν «τό τῆς ἰδιοκτησίας δικαίωμα ἐπὶ τῶν ἀγροκηπίων, βοσκῶν, λειμῶνων, νομῶν, δασῶν καὶ κάθε εἴδους γαιῶν καὶ ἄλλων ἀκινήτων»². Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τοῦ νομοῦ τῆς Ἄρτας (καὶ τῆς Θεσσαλίας) ἐνσωματώθηκαν στὸ ἐλληνικὸ κράτος δύο περιοχές στὶς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία.

Ἡ ἰδιοκτησία αὐτὴ κατεῖχε τὸ 50,5% τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας ἢ τὸ 75% τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους, γεγονός πού ὑπέβαλλε τὴν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ μὲ κύριο αἷτημα τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση³.

Οἱ τεράστιες αὐτὲς γαιοκτησίες ἦταν ὑπὸ τὴν κυριότητα Ὀθωμανῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως στὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῶν συγκεκριμένων ἐπαρχιῶν στὴν Ἑλλάδα, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 φρόντισαν νὰ πουλήσουν τίς περιουσίες τους σὲ Ἕλληνες κεφαλαιούχους. Μέσα σὲ τρεῖς μῆνες πραγματοποιήθηκε μιά τεράστια μεταβίβαση τίτλων ἰδιοκτησίας καὶ μιά συγκέντρωση γαιοκτησίας σὲ χέρια κεφαλαιούχων τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ⁴. Ἡ προθυμία τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς νὰ ἀποκτήσουν μεγάλες ἀγροτικὲς ἐκτάσεις στὴν περιοχή τῆς Ἄρτας εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ὑπαρξὴ φτηνῶν ἐργατικῶν χεριῶν γιὰ τὴν καλλιέργειά της.

Τὸ κοινωνικὸ ζήτημα

Τὰ τσιφλίκια, ἦταν κατάλοιπα μορφῶν ὀργάνωσης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν περίοδο τῆς ὕστερης Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ συνδέονται μὲ τὴν παρακμὴ της. Ὅμως, σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο οἱ καλλιεργητὲς τους, οἱ κολίγοι ἢ ἐπίμορτοι καλλιεργητὲς, εἶχαν κατοχυρωμένα δικαιώματα ὅπως τὴ χρηματοδότησή τους μὲ πολὺ εὐνοϊκοὺς ὅρους ἢ τὴν ἀπαγόρευση ἐκδίωξής τους ἀπὸ τὴ γῆ πού καλλιεργοῦσαν. Οἱ παραδοσιακὲς αὐτὲς σχέσεις μὲ τὴν ἐνσωμάτωση στὸ ἐλληνικὸ κράτος καταργήθηκαν καὶ τὸ σύγχρονο δίκαιο πού ἐπικρατοῦσε σὲ αὐτὸ ἀναγνώριζε ἀποκλειστικὰ σχέσεις ἰδιοκτητη-ἐνοικιαστή ἀνάμεσα στὸν τσιφλικὰ καὶ στὸν κολλῆγο χωρὶς κανένα δικαίωμα γιὰ τὸ δεύτερο.

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, πρωθυπουργὸς στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο γιὰ τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία ἀποσκοποῦσε στὴν προσέλκυση τῶν ἐλλήνων κεφαλαιούχων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀποδέχτηκε τὴν κατάσταση πού εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ ἐφάρμοσε μιά σειρά οἰκονομικῶν μέτρων ὅπως τὴ φορολογία «ἐπὶ τῶν ἀροτριῶντων κτηνῶν» ἢ τὴν προστατευτικὴ πολιτικὴ γιὰ τὰ σιτηρά, ἡ ὁποία εὐνοοῦσε ἰδιαίτερα τοὺς τσιφλικάδες. Ὁ βασικὸς σκοπὸς του πέρα ἀπὸ τὴν τάση νὰ μὴ δυσαρσηθῶν οἱ μεγαλοῖδιοκτῆτες ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς σιτοπαραγωγῆς, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπάρκεια σὲ σιτάρη στὴ χώρα. Ὅμως οἱ μεγαλοῖδιοκτῆτες ἐκμεταλλεύονταν τὴ δασμολογικὴ κρατικὴ πολιτικὴ, ἡ ὁποία

2. Νάκος Γ., *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν τῶς δημοσίων ὀθωμανικῶν γαιῶν 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 235.

3. Σβορώνος Ν., *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 1994, σελ. 105 καὶ γιὰ τὰ στοιχεῖα πρὸ ἀναλυτικὰ βλ. Πίνακες τῶν ἐπαρχιῶν Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν 1884.

4. Βλ. Ψυρούκης Ν., *Τὸ νεοελληνικὸ παροικιακὸ φαινόμενο*, Ἀθήνα 1983.

ήταν απαγορευτική σχετικά με την εισαγωγή σιταριού και με περιορισμό της παραγωγής τους επιτύγχαναν μεγάλες τιμές χωρίς να εξασφαλίζουν επάρκεια.

Τό μέρος του έδαφους που δέν καλλιεργούνταν ένοικιάζονταν σέ κτηνοτρόφους⁵. Έτσι, ή τιμή του φωμιού στίς πόλεις ήταν πολύ ύψηλή, μέ αποτέλεσμα να δημιουργηθεῖ μεγάλη δυσφορία στά λαϊκά καί μικροαστικά στρώματα τής πόλης. Τήν ἴδια στιγμή, ή κατάσταση τών καλλιεργητῶν στά τσιφλικία ήταν άπελπιστική, ή φορολογία έπληττε κυρίως αὐτούς, ένῶ ήταν ύποκείμενοι στίς θελήσεις τών τσιφλικάδων, οἱ όποῖοι μπορούσαν να μήν άνανεώσουν τά συμβόλαιά τους.

Εἶναι γενικά άποδεκτό τό κοινωνικό ζήτημα που δημιουργήθηκε άμέσως μετά τήν άπελευθέρωση τής Ἑλλάδας (καί τής Θεσσαλίας), εξαιτίας τών τσιφλικιῶν που εἶχαν σχηματισθεῖ εκεί ήδη από τήν έποχή τής όθωμανικῆς κατοχῆς καί οἱ έπιπτώσεις στόν οικονομικό καί πολιτικό τομέα, μέ τίς αντίδικίες άνάμεσα στούς τσιφλικούχους καί τούς καλλιεργητές που διεκδικούσαν εκατέρωθεν τά δικαιώματα πάνω στά τσιφλικία⁶. Τό έλληνικό κράτος άνέχθηκε τήν εἴσοδο στό γαιοκτητικό σύστημα τήν κατοχή μεγάλων έδαφικῶν εκτάσεων από ένα πρόσωπο, συνήθως του έλληνικού κεφαλαίου του έξωτερικού που όδήγησε τή διοίκηση σέ μία «*άξιοθρήνητη άδράνεια*»⁷. Μέχρι τότε ή πολιτική ήταν ή κατάτμηση τών μεγάλων κτημάτων καί ή άνάδειξη άνεξάρτητων παραγωγῶν, μικροκαλλιεργητῶν-μικροϊδιοκτητῶν. Έτσι οἱ πρόην κολίγοι θά μπορούσαν άνεξάρτητοι πλέον να συμβάλλουν στήν άνάπτυξη τών σχέσεων άνταλλαγῆς τών προϊόντων τους καί τήν καλύτερευση τής κατάστασῆς τους. Αυτό όμως δέν έγινε άφου τό έλληνικό κράτος στήριξε τούς τσιφλικούχους, γεγονός που καταγράφηκε στό δημοτικό τραγούδι τής περιοχῆς: «*άλλοίμονο στούς κόπους μας κρίμα στίς δούλεψές μας*»⁸. Οἱ διαμαρτυρίες καί οἱ άναφορές που άπέστειλαν οἱ καλλιεργητές τής περιοχῆς τής Ἑλλάδας πρὸς τήν κυβέρνηση δέν εἶχαν αποτέλεσμα καί οἱ εκτάσεις που καλλιεργούσαν γιά χρόνια δόθηκαν στούς μεγαλοϊδιοκτήτες.

Ἡ νομοθεσία του όθωμανικού κράτους, που βρήκε τό έλληνικό μέ τήν έλευσή του στήν Ἑλλάδα, ήταν άπόρροια τών πρόσφατων μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1839) του Χάτι Χουμαγιούν (1856) καί του νόμου περί γαιῶν που μετέβαλλαν τό καθεστῶς του κολίγου⁹ καί στόν τομέα του αστικού δικαίου ολοκληρώθηκαν μέ τή δημο-

5. Ο Καραβίδας έπισήμανε τή σχέση μεταξύ τσιφλικιού καί νομαδικῆς ποιμενικῆς οικογένειας, δίνοντας μία άλλη διάσταση τής οικονομίας του τσιφλικιού. Τόνισε ότι ή άνάπτυξη του τσιφλικιού σ' αὐτήν τήν περιοχή έπέφερε μία παράλληλη άνθηση τής οικονομίας τών ποιμένων, όπου φορέας τους ήταν τό τσελιγκάτο, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «*παντοῦ όπου τό τσιφλίκι άναπτύχθηκε, τό τσελιγκάτο άναπτύχθηκε από κοντά*». Καραβίδας Κ., Ἐργαστήρια, Ἀθήνα 1931, σελ. 6 καί 120.

6. Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Τό αγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα. Ἡ κοινωνική ένσωμάτωση τής γεωργίας*, Ἀθήνα 1977. Τσοουκάς Κ., *Κοινωνική άνάπτυξη καί κράτος. Ἡ συγκρότηση του δημοσίου χώρου στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1980.

7. Alivizatos Β., *La reforme agraire*, Paris 1932, σελ. 146-147 καί Μοσκόφ Κ., *Ἡ έθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ἑλλάδα, 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 136.

8. Κορδάτος Γ., *Σελίδες τής ιστορίας του αγροτικού κινήματος*, Ἀθήνα 1964, σελ. 132.

9. Γιά τίς μεταρρυθμίσεις βλ. Issawi C., *The Economic History of Turkey*, Chicago 1980. Owen R., *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London 1981. Davison R., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York 1973. Findlay C., *Bureaucratic reform in the Ottoman Movement*, London 1942. Shaw S., - Shaw E., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1977. Καρολίδης Π., *Σύγχρονος Ἱστορία τών Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1924. Τσοποτός Δ., *Γῆ καί γεωργοί τής Θεσσαλίας κατά τήν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1975.

σίευση του ὀθωμανικοῦ ἀστικοῦ κώδικα. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ καί ὡς ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα στήν κεντρική ἐξουσία τοῦ κράτους καί στήν κυρίαρχη κοινωνική τάξη τῶν μεγαλοϊδιοκτιπῶν τῆς ὁποίας ἀμφισβητοῦσε τό κύρος καί τή συνέχεια. Τό παλιό τιμαριωτικό σύστημα εἶχε ἀλλοιωθεῖ ἀπό τούς τσιφλικάδες, γεγονός πού ἀπειλοῦσε τήν ὀθωμανική κρατική δομή¹⁰.

Τό νομικό ζήτημα

Ἡ προσάρτηση τῆς Ἄρτας ἔθεσε σέ λειτουργία τίς νομικές προϋποθέσεις, πού ἄν καί εἶχαν διαμορφωθεῖ τήν προηγούμενη περίοδο, εἶχαν ὥστόσο παραμείνει σέ μία κατάσταση ἀνενεργοῦ ἀναμονῆς. Τό κράτος κράτησε διαφορούμενη στάση ἔναντι τῶν κολίγων, ἐνῶ μέσω τῆς δικαιοσύνης, κυριάρχησε ἡ τάση γιά ἰδιωτικοποίηση τῆς γῆς¹¹. Τό ἑλληνικό κράτος χρησιμοποιοῦσε τίς βασικές ἔννοιες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐπεξεργασμένες σύμφωνα μέ τίς βασικές ἀρχές τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνικῶν συστημάτων τοῦ 19ου αἰώνα. Παρ' ὅλα αὐτά ἐπειδή τά βασικά ζητήματα πού ἀφοροῦσαν τό ἀγροτικό ζήτημα τότε δέν ρυθμιζόταν ἀπό τήν νομοθεσία, χρειάστηκαν τά ἑλληνικά δικαστήρια νά πάρουν καθοριστικές γιά τό μέλλον τῆς περιοχῆς ἀποφάσεις σχετικά μέ τά τσιφλίκια τῆς Ἄρτας¹², ἀφοῦ θεώρησαν τούς ὀθωμανικούς νόμους «ὡς προγενεστέρους ἡμεδαπούς νόμους ρυθμίζοντας τās ὑπό τό κράτος αὐτῶν παραχθείσας ἐνόμους σχέσεις»¹³. Ἀπό τή μία πλευρά στίς ἀποφάσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου κυριάρχησε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κοληγική σχέση εἶναι σχέση ἑταιρείας, ἐνῶ ἡ σχέση μίσθωσης ἄρα καί τό δικαίωμα ἔξωσης θεμελιώθηκε ἀπό τίς σχετικές ἀποφάσεις τῶν πρωτοδικείων καί ἐφετειῶν. Οἱ ἀντιθέσεις μεταξύ τῶν τσιφλικούχων καί τῶν καλλιεργητῶν προκάλεσαν μεγάλες ἐντάσεις καί ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο ἡ καταγγελία τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀπό τήν ἄλλη γιά παραβίαση τῶν κανόνων τῆς σύμβασης καί ἡ συσσώρευση πολλῶν ὑποθέσεων στά δικαστήρια. Οἱ κύριες διαφορές πού προέκυψαν καί ὀδηγήθηκαν στά ἑλληνικά δικαστήρια σχετικά μέ τά τσιφλίκια στῆς Ἄρτας ἦταν οἱ γαῖες πού θά μπορούσαν νά ἐξουσιαστοῦν, τά μούλκια (ἰδιόκτητες), οἱ μριγιέ (δημόσιες) καί τά βακουφέ (ἀφιερωμένες)¹⁴.

10. Davison R., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University - New Jersey 1963. Τελικά λίγα χρόνια πρὶν τό 1881 τά τσιφλίκια μεταβιβάστηκαν σέ Ἕλληνες καί τό ὀθωμανικό περιβάλλον μεταφέρθηκε οχεδόν αὐτοῦσιο στό νέο ἑλληνικό. Βλ. Vergopoulos, K., *Capitalisme difforme*, Paris 1974. Μπούσδρας Δ., *Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν σκλάβων ἐργατῶν*, Ἀθήνα 1951.

11. Βλ. σχετικά Βεργόπουλος Κ., ὁπ. π., σελ. 94 καί γιά μιᾶ συνολικότερη θεώρηση βλ. Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, *Μελέτη περὶ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ Ἐγγείου Παραγωγῆς*, Ἀθήνα 1896, σελ. 22.

12. Βλ. Ἀποφάσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου (Α. Π.) 140 καί 296/1887, 93 καί 190/1889, 181/1890, 396/1893, 21/1895, 183/1896, 165/1900, 202/1902, 516-603 καί 604/1903, 497/1904.

13. Α. Π. 183/1896. Ἀκόμη βλ. τή μελέτη Πατσαλιᾶ Κ. - Τερζόπουλου Λ., *Νομολογία τοῦ Πρωτοδικείου Ἄρτης ἐπὶ τοῦ Ἀγροτικοῦ ζητήματος τῶν ἐτῶν 1882-1884*, Ἄρτα 1981.

14. Στό ἱερό καί κοσμικό ὀθωμανικό δίκαιο ὑπῆρχαν οἱ τρεῖς αὐτές κατηγορίες γαῶν σὺν τίς τῆς δημοσίας χρήσεως (μετροκέ) καί οἱ νεκρές (μεβάτ). Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός καί οἰκονομική ἀνάπτυξη. Κράτος καί Οἰκονομία στήν Ἑλλάδα 1830-1922*, Ἀθήνα 1991, σελ. 60.

“Όσον αφορά τὰ βακούφια δηλαδή τὴν ἐκκλησιαστική περιουσία, εἰδικὸς νόμος ἀνέθετε σέ ἐπιτροπή τὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων πού ἀνέκυπταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξή τους¹⁵. Τὰ ἑλληνικά δικαστήρια ἀποφάνθηκαν ὅτι οἱ γαῖες μεβκουφέ ἔμοιαζαν σχετικὰ μὲ τὸ καθεστῶς τους μὲ τὶς γαῖες μυριγιέ, ὅπου καὶ τελικὰ συμπεριλήφθηκαν. Οἱ τσιφλικῶχοι μὲ καθεστῶς μυριγιέ ἦταν σέ θέση νὰ ἐπίδειξουν ἀμέσως τὰ ταπού (ἔγγραφα ἰδιοκτησίας) ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικό κτηματολόγιο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐνῶ οἱ καλλιεργητὲς ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἤδη εἶχαν γίνει κύριοι τῶν ἐδαφῶν μὲ χρησικτησία, τὰ ὁποῖα καλλιεργοῦσαν γιὰ δική τους χρῆση καταβάλλοντας στὸν ἐπιφορτισμένο σχετικὰ ὑπάλληλο τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης τὸ φόρο (ἴμορο)¹⁷. Τὰ δικαστήρια ἔκριναν ὁμόφωνα σχετικὰ μὲ τὰ τσιφλίκια τῆς Ἄρτας ὅτι ἡ χρησικτησία δέν γεννοῦσε αὐτόματα τὸ δικαίωμα κυριότητας, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τοὺς τουρκικοὺς νόμους αὐτὸς πού ἀξιοποιοῦσε τὴ γῆ μὲ καθεστῶς μυριγιέ, πού ἔμενε ἀκαλλιέργητη γιὰ δέκα χρόνια μπορούσε νὰ αἰτηθεῖ τὴν ἔκδοση ταπού στοῦ ὀνομά τους. Ὅπως ἔκριναν τὰ ἑλληνικά δικαστήρια καὶ σύμφωνα μὲ τὴν τουρκική νομοθεσία «οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ κατέχη γαίας ἄνευ τῶν διατυπώσεων ἅς οἱ εἰρημένοι νόμοι διαγράφουσιν»¹⁸. Οἱ καλλιεργητὲς πού ζητοῦσαν τὶς γαῖες φυσικὰ δέν ἦταν σέ θέση νὰ παρουσιάσουν ταπού γιὰ μιά σειρά ἀπὸ αἰτίες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ὀθωμανικό δημόσιο ἔλεγχε μέσω τοῦ ταπού τὶς ἀλλαγές στὴν ἰδιοκτησία γιὰ νὰ διασφαλίσει τόσο τὰ ἔσοδά του, ὅσο καὶ τὸ συγκεντρωτικό του χαρακτήρα. Ἔτσι δέν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ πρόσωπο πού θὰ καλλιεργοῦσε τὴ γῆ ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ ἂν αὐτὴ ἢ ἔκταση θὰ καλλιεργοῦνταν ἢ ὄχι, γεγονός πού εἰσέφερε στοῦ κρατικό ταμεῖο. Καὶ αὐτὸ ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μὲ τὸ δίκαιο πού ἴσχυε στοῦ ἑλληνικό κράτος ὅπου ἡ χρησικτησία γεννοῦσε δικαιώματα κυριότητας ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία ἦταν ἀπρόσβλητη¹⁹. Ἡ ἐπιμονὴ τῶν ἑλληνικῶν δικαστηρίων ἦταν σταθερὴ στοῦ γεγονός στοῦ νὰ ἐπιβληθοῦν τὰ ἐμπράγματα δικαιώματα μόνων ὄσων διέθεταν ταπού στὶς γαῖες μυριγιέ καὶ μόνο οἱ τσιφλικῶχοι κάτοχοι αὐτῶν τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας τελικὰ νομιμοποιήθηκαν στὴν κατοχὴ τῶν καλλιεργήσιμων ἐδαφῶν τῶν τσιφλικιῶν. Σ' αὐτὸ συνηγόρησε καὶ τὸ ἑλληνικό κράτος πού ἀποδέχθηκε διὰ μέσω τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς πού ἴσχυε ἐπὶ ὀθωμανικῆς κατοχῆς. Οἱ τσιφλικῶχοι δικαιώθηκαν ἐνῶ δέν ἐξετάστηκε καθόλου τὸ ἱστορικό τῆς καταγωγῆς τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ τροπὴ πού πῆραν οἱ γαῖες μούλκια δηλαδή οἱ οἰκίες, τὰ ἀμπέλια, οἱ κῆποι τῶν τσιφλικιῶν. Ἐδῶ ὅμως οἱ καλλιεργητὲς στήριξαν τὸ ἐπιχείρημα τῆς μακρόχρονης κατοχῆς τῶν ἀκινήτων αὐτῶν στὴ διάταξη περὶ ἀποσβεστικῆς παραγραφῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ ἀστικοῦ κώδικα. Οἱ καλλιεργητὲς ὑποστήριξαν ὅτι οἱ μεγαλοῖδιοκτητὲς δέν εἶχαν ζητήσει νὰ ἀναγνωριστοῦν οὔτε εἶχαν διεκδικήσει τὰ

15. «Ν. ΑΡΠΓ» 21-7/1884 καὶ Α. Π. 140 καὶ 296/1887.

16. Chila N., *Traite de la propriete immobiliere en droit ottoman*. Le Caire 1906, σελ. 34 καὶ Padel W., - Steeg L., *De la legislation fonciere ottomane*, Paris 1904, σελ. 28.

17. Παχὺς Γ., *Τὸ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα*, Ἀθήνα 1981, σελ. 60.

18. Α. Π. 516 καὶ 604/1903.

19. Εἶχε κατοχυρωθεῖ συνταγματικῶς ἀπὸ τὸ 1844 μὲ τὸ ἀρθρο 12 τοῦ συντάγματος τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ τὸ ἀρθρο 17 τοῦ συντάγματος τοῦ 1864.

δικαιώματά τους πάνω στα μούλκια μέ άγωγή μέσα σέ διάστημα δεκαπέντε έτων, άποδεχόμενοι τήν κατοχή τους άπό τούς καλλιεργητές. Άπέβλεπαν έτσι οί τελευταίοι νά καταστήσουν άνενεργές τίς άξιώσεις μέ τό νά έπικαλούνται μιá κατάσταση πού νομιμοποιούσε τό έθιμο άναγνώριζοντάς τους τήν κυριότητα τών οικιών όπου καί κατοικοΰσαν. Ή άπάντηση τών δικαστηρίων ήταν ότι σύμφωνα μέ τό όθωμανικό δίκαιο «ή άνευ τίλων έξουσία τοιούτων κτημάτων άπαγορεύεται».

Τά έπιχειρήματα τών καλλιεργητών δέν απέβλεπαν στή διεκδίκηση καί κτήση τών έμπράγματος δικαιωμάτων στα τσιφλίκια αλλά στο νά άποτρέψουν τήν άσκηση άξιώσεων άπό τούς τσιφλικούχους. Τά έλληνικά δικαστήρια είχαν πλέον άποφανθεί ότι τά ταπού ήταν καθοριστικής σημασίας έγγραφα σχετικά μέ τό μέλλον τής ιδιοκτησίας καί όρος συστατικός του δικαιώματος τής κυριότητας, γεγονός ύπερβολικό άφού πολλοί ύποστήριζαν ότι ύπό προϋποθέσεις θά μπορούσε νά προσβληθεί τό περιεχόμενο τους²⁰. Έτσι τά έλληνικά δικαστήρια νομιμοποίησαν τήν κατοχή τών τσιφλικιών σέ όσους διέθεταν ταπού, στερώντας ταυτόχρονα τούς καλλιεργητές άπό τά έμπράγματα δικαιώματα πού τούς άναγνώριζε τό έθιμικό δίκαιο. Τό άποτέλεσμα ήταν ότι σέ αντίθεση μέ τίς πολλαπλές μορφές του δικαιώματος κυριότητας πού καθιέρωνε ή όθωμανική νομοθεσία, ή αντίστοιχη έλληνική «δέν άναγνώριζει κατηγορίαν δημοσίων γαιών κατά τήν έκδοχήν του όθωμανικού δικαίου, ήτοι κατά ψιλήν κυριότητα άνηκουσών τῷ Δημοσίῳ καί κατά δικαίωμα νομής καί καρπώσεως άνηκουσών εις ιδιώτας, αλλά κατά πλήρη κυριότητα ύπό του Δημοσίου ή ιδιωτών δεσποζομένων»²¹.

Ός προς τήν καλλιεργήσιμη γή τών τσιφλικιών τής κατηγορίας μιριγιέ, τό δικαίωμα τής πλήρους κυριότητας έπ' αυτών διασπόταν σέ δύο έπιμέρους δικαιώματα μέ τό ίσιο ώστόσο περιεχόμενο. Τό δικαίωμα τής κυριότητας-έξουσίας πού κατεΐχαν οί ιδιώτες, τό τεσσαρούφ (tassaruf) σημαντικά διευρυμένο μετά τό νόμο του 1878 περί γαιών²² καί τό ρακαμπέ πού παρέμενε στο τουρκικό κράτος. Σχετικά μέ τό τεσσαρούφ άναγόμενο σέ αντίστοιχο ζήτημα του εύρωπαϊκού δικαίου οί Όθωμανοί ύποστήριζαν διαφορετικές άπόψεις²³ ένῶ τό έλληνικό κράτος τό χαρακτήρισε μέσω τών δικαστικών αποφάσεων «δικαίωμα νομής καί καρπώσεως». Γεγονός πάντως είναι ότι τό δικαίωμα αυτό συμπεριλάμβανε καί παραχωρούσε στους κατόχους του τά τρία συστατικά τής κυριότητας, τίς έξουσίες χρήσης, κάρπωσης καί διάθεσης. Δέν ήταν ώστόσο δυνατό νά χαρακτηριστεί ως κυριότητα έπειδή τό κράτος διατηρούσε πάντοτε τό συμπληρωματικό αυτού του δικαιώματος, δηλαδή τό ρακαμπέ, πού τό έμπόδιζε νά φθάσει στην ολοκλήρωσή του ως δικαίωμα πλήρους κυριότητας.

Τό σημαντικότερο σημείο του τεσσαρούφ είναι ή ίσοβιότητα τής κατοχής καί άσκησης του, γεγονός πού έγγυόταν στον καλλιεργητή τί δινεκή παραμονή στή

20. Έλευθεριάδης Ν., *Ή άκίνητος ιδιοκτησία έν Τουρκία*, Άθήνα 1903, σελ. 59-61 καί Chila N., όπ. π., σελ. 229-231.

21. Κατφόρης Κ., «Ή νομική άποψη για τά τσιφλίκια στή Θεσσαλία καί στήν Άρτα» στο *Πρακτικά του Έλληνογαλλικού Συνεδρίου, Ό Άγροτικός κόσμος στο Μεσογειακό χώρο*, Άθήνα 1988, σελ. 521-531.

22. Σφήκα-Θεοδοσίου Α., «Τό νομικό καθεστώς τής γαιοκτησίας», *Ίστορικά* (2001) 72, σελ. 6-9.

23. Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane. Constantinople 1873-1888*, σελ. 56-57 καί Belin A., «Etude sur la propriete fonciere en pays musulmans et specialement en Turquie», *Journal Asiatique* (19) 1862, σελ. 190-205.

γῆ πού καλλιεργοῦσε. Ἀπό τὴν ἄλλη πλευρά τὸ ρακαμπέ τοῦ κράτους παρέκκλιने καὶ αὐτὸ τὶς τρεῖς ἐξουσίες πού χορηγοῦσε ἡ κυριότητα, τὴν ἐξουσία χρήσης ἐφόσον οἱ δικαιοῦχοι γαιῶν μιριγιέ κατέβαλλαν φόρο στό ὀθωμανικό δημόσιο, τὴν ἐξουσία κάρπωσης ἐφόσον τὸ κράτος δικαιούνταν νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ ὑπέδαφος αὐτῶν τῶν γαιῶν καὶ τὴν ἐξουσία διάθεσης ἐφόσον τὸ κράτος ἀποκλειστικῶς ἦταν πού τὶς παραχωροῦσε στοὺς ἰδιῶτες. Ταυτόχρονα ὅμως τὸ ὀθωμανικό κράτος ἐκτός ἀπὸ ἰδιοκτητὴς γαιῶν ἦταν καὶ ἓνας πολιτικός φορέας ἀφοῦ χρησιμοποιοῦσε τοὺς ὑπαλλήλους του γιὰ τὴν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ δικαιώματός τους²⁴. Ἐνῶ τὸ τουρκικό κράτος εἰσέπρατε μόνο τὴ δεκάτη, θεωρητικά ἀντιπροσώπευε τὸ 10% τῆς ἀκαθάριστης ἀγροτικῆς παραγωγῆς, οἱ τσιφλικάδες ἀντιθέτως ἰδιοποιοῦνταν τὸ ἓνα τρίτο ἢ καὶ τὸ μισό τῆς παραγωγῆς μὲ τὸν ἴμορο, ἐνῶ τὰ ἐπόμενα χρόνια μετὰ τὴν ἔνωση τῆς περιοχῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα, θὰ καθιερωθοῦν καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλοι φόροι²⁵.

Ἐδῶ ἦταν καὶ μιὰ διαμάχη ἀφοῦ γιὰ τοὺς καλλιεργητὲς ὁ ἴμορος ἦταν ἓνας δημόσιος φόρος ἐνῶ γιὰ τοὺς μεγαλοἰδιοκτῆτες ἀποτελοῦσε «τὴν ἀναλογούσαν τῷ κυρίῳ τοῦ καλλιεργουμένου κτήματος μοίραν τῶν καρπῶν»²⁶. Τὰ δύο μέρη ἀντλοῦσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἀπὸ τὴν κατάσταση μέσα στὰ τσιφλίκια ὅπου οἱ τσιφλικῶχοι διέθεταν μιὰ de facto κυριότητα, ἀφοῦ ἀσκοῦσαν στὰ ἐδάφη αὐτὰ τὶς ἴδιες ἐξουσίες πού ἐνδεχομένως θὰ ἀσκοῦσαν οἱ ἀληθινοὶ ἰδιοκτῆτες. Τὰ τσιφλίκια ἀποτελέσαν ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος γαιοκτησίας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του μορφή ὡς κρατικῆς ἰδιοκτησίας μέχρι τὴ θέσπιση τῆς ἀόλυτης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας²⁷. Τὴν τελικὴ ὄθηση πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀτομικῆς κυριότητας ἀνέλαβαν νὰ δώσουν στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια μὲ τὴν ἐτυμηγορία τους, παραχωρώντας στοὺς τσιφλικάδες ταπού. Ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ ἐδάφους ἀποκοῦσε τὴν κυριότητα καὶ στὰ διάφορα κτίσματα πού εὐρίσκοντο ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ὅσοι καλλιεργητὲς δέν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποδείξουν ὅτι νομίμως ἀπόκτησαν τὴν κυριότητα τῶν οἰκιῶν, θεωρήθηκε ὅτι ἐνοικοῦσαν σ' αὐτὰ μὲ χρησιδάνειο. Διηλαδὴ ὁ τσιφλικῶχος θεωροῦνταν ὅτι παραχωροῦσε δωρεάν στοὺς καλλιεργητὲς τὰ μούλκια καὶ τὰ ἄλλα κτίσματα ὅσα χρόνια διαρκοῦσε ἡ ἐπίμορτος ἀγροληψία πού εἶχαν συμφωνήσει. Τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια ἔκριναν ὅτι σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐπίμορτου ἀγροληψίας «ἤθελε ρυθμιστεῖ ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν νόμων, ἥτοι τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, ὡς πρὸς τε τὸν νομικὸν χαρακτήρα καὶ ὡς πρὸς τὰ ἔννομα αὐτῆς ἀποτελέσματα». Ἔτσι παρ' ὅλο πού ἦταν καταστάσεις πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἐπὶ ὀθωμανικῆς διοίκησης, ἡ νομολογία ἀποδέχτηκε ὅτι ἀποτελοῦσε «δικαιοπραξία νέαν, ὡς ἐκ τῆς σιωπηρᾶς ἀναγεννήσεως τῆς ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἑλληνικῶν νόμων»²⁸. Ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν ὀθωμανικὴ νομολογία θεωροῦνταν ὡς

24. Milkova F., *Les caractères de la propriété foncière dans les possessions balkaniques de l'Empire ottoman au 19e siècle*, Paris 1968 καὶ Milkova F., «Sur la teneur et le caractère de la propriété d'Etat des terres miriye dans l'Empire ottoman du 15e au 19e siècle», *Etudes Balkaniques* (5) 1966, σελ. 160-175.

25. Τσουκαλᾶς Κ., *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, Ἀθήνα 1987, σελ. 87.

26. Παχὺς Γ., ὀ. π., σελ. 82-84 καὶ Καραπάνος Κ., *Ἡ δημοκρατία ἀγωνιζομένη νὰ δημιουργήσει ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπειρῷ καὶ Θεσσαλίᾳ*, Ἀθήνα 1981, σελ. 10 καὶ σελ. 120.

27. Milkova F., «Quelques aspects du féodalisme ottoman au 19e siècle par rapport à l'Etat et au droit» στό *Πρακτικὰ τοῦ Που διεθνούς Συνεδρίου Μελετῶν Ν. Α. Ἑυρώπης*, Ἀθήνα 1981, σελ. 168-171.

28. Α. Π. 21/1895.

εταιρεία, τώρα ή επίμορτος αγροληψία υπαγόταν στη νομική ρύθμιση της μίσθωσης πράγματος, αφού «είναι τό συμφέρον της γεωργίας, ήτις προϋποθέτουσα τήν διάρκειαν καί τήν σταθερότητα της σχέσεως σπουδαιοτάτην ήθελεν ύποσθι βλάβην ένα, χαρακτηριζομένου του ειρημένου συναλλάγματος ως εταιρείας καί εφαρμοζομένων των περί ταύτης διατάξεων, ήθελε λογίζεσθαι τουτο λελυμένον διά του θανάτου ενός των συνεταίρων, αγροδότου ή αγρολήπτου»²⁹.

Τελικώς όμως στά τσιφλίκια παρατηρήθηκε τό φαινόμενο της σύναψης δικαιπραξιών μικρής διάρκειας, έφόσον αυτή έξυπηρετούσε καλύτερα τά συμφέροντα του αγροδότη σε σχέση μέ τά συμφέροντα του αγρολήπτη, σε αντίθεση μέ τήν προηγούμενη κατάσταση όπου ή παγιωμένη καί μόνιμη κατάσταση ήταν χαρακτηριστικό. Τά έλληνικά δικαστήρια στόχευαν στην έξαφάνιση των έθιμικών σχέσεων πού επικρατούσαν στην αγροτική παραγωγή στά τσιφλίκια καί στη συνέχεια, μέ τήν υπαγωγή στο σύστημα του θετου δικαίου οι σχέσεις αυτές νά λάβουν τή μορφή συμβάσεων του ένοχικού δικαίου γεγονός πού απαιτούσε κάθε έξωοικονομικό χαρακτήρα από αυτές. Η επίμορτος αγροληψία (άμεση μέ τον καρπό της παραγωγής) πού παρέμενε ως αγροτική σχέση στην καλλιέργεια των τσιφλικιών αποτελούσε ταυτόχρονα καί τή μοναδική έξαίρεση της σύμβασης μίσθωσης όπου τό μίσθωμα δέν συνίστατο σε χρήματα. Τό προϊόν τώρα μετά τίς αποφάσεις των δικαστηρίων των καλλιεργητών αποδιδόταν στον ιδιοκτήτη στη φυσική του κατάσταση πριν γίνει έμπορευμα. Σύμφωνα μέ τό άρθρο 62 της Συνθήκης «καμία τροποποίηση δέν θέλει εισαχθι στις μεταξύ των ιδιοκτητών καί καλλιεργητών σχέσεις»³⁰.

Η περίπτωση του Καραπάνου

Ο Γεώργιος Παχός βουλευτής της περιοχής καί υπερασπιστής των χωρικών τό 1882, πού φυλακίστηκε για τή δράση του, παρουσίασε τήν ιστορία της οικογενείας Καραπάνου, γαιοκτημόνων της Άρτας, της οποίας ο υίός θά γινόταν άργότερα ύπουργός Έξωτερικών της Ελλάδας³¹. Ο πατέρας Καραπάνος ξεκίνησε πριν από τό 1870 ως άπλος διαχειριστής των εκτάσεων, πού κατείχαν τά παιδιά του Μουσταφά πασά λόγω τεσσαρούφ. Η ψιλή κυριότητα των εκτάσεων αυτών ανήκαν στο όθωμανικό κράτος, αλλά ο υίός Καραπάνος θά αγοράσει από τους ήδη βιαστικούς Όθωμανούς πού ξεπουλούσαν τά κτήματα³², τό δικαίωμα νά εισπράττει τό φόρο (μίρι) από τους χωρικούς 28 χωριών. Η μεταβίβαση αυτή έγινε αντί χρέους προς τον Καραπάνο, ύψους 60.000 λιρών. Μέ τήν αλλαγή των προσώπων πού ήταν οι φοροεισπράκτορες άλλαξε καί ή θέση των καλλιεργητών. Ο Καραπάνος άρχισε νά εκδιάζει τους χωρικούς νά υπογράψουν μαζί του συμβόλαιο αγρομίσθωσης, από τά όποια θά αναγνωριζόταν έμμέσως ή πλήρης κυριότητα καί θά αφαιρούνταν κάθε έμπράγματο χαρακτήρα

29. Α. Π. 93 καί 190/1889.

30. Νάκος Γ., όπ. π., σελ. 374.

31. Παχός Γ., όπ. π.

32. Στεφανίδης Δ., Άγροτική πολιτική, Άθήναι 1948, σελ. 96.

από τά πάγια επί τοῦ ἐδάφους δικαιώματα τῶν κολλήγων. Ταυτόχρονα ὑπέβαλλε στή δικαιοδοσία του γιά τήν εἴσπραξη τοῦ φόρου ἀκόμη καί στίς ἐκτάσεις τῶν κοινοτήτων παρ' ὅτι δέν εἶχε αὐτό τό δικαίωμα, ἐνῶ διεύρυνε τίς οικονομικές του δυνατότητες καταπατώντας καί τίς ἐκτάσεις πού εἶχαν δοθεῖ γιά θρησκευτικούς λόγους (βακούφια).

Μέχρι τήν προσάρτηση τῆς Ἑλλάδας, ὁ Καραπάνος ἦταν σέ μιά νομική διαμάχη, χωρίς ὥστόσο νά κατορθώσει νά ἐπιτύχει αὐτό πού ἐπιθυμοῦσε, δηλαδή τήν ἐκδίωξη τῶν καλλιεργητῶν ἀπό τά ἐδάφη τους. Ἡ νομική ὁμως αὐτή προεργασία ἐπέτρεψε στόν Καραπάνο νά ἀξιώσει ἀπό τό ἐλληνικό κράτος πού μόλις εἶχε ἐγκαταστήσει τίς ὑπηρεσίες του καί προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλλει καί τό δικαίό του, τήν ἀναγνώριση τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας του ὡς «*κεκτημένων δικαιωμάτων*», ὅπως αὐτά ὀριζόταν ἀπό τίς σχετικές συνθήκες Βερολίνου καί Κωνσταντινούπολης³³. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα ἐνώθη-κε μέ τήν Ἑλλάδα, ὁ Καραπάνος ὑπό τήν προστασία τῆς ἐλληνικῆς νομολογίας πῆρε μέτρα ἐναντία στους καλλιεργητές ἐκδιώκοντας πολλές οἰκογένειες ἀπό τίς ἐκτάσεις πού χρόνια καλλιεργοῦσαν, ἐμποδίζοντας σέ ἄλλους ἀγρότες τήν καλλιέργεια καί ἐκμισθώνοντας τί γῆ ὡς βοσκήσιμη σέ κτηνοτρόφους τῆς περιοχῆς. Οἱ ἀντιδράσεις σχετικά μέ τίς ἀποφάσεις τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων πού ἐπέτρεπαν ὅ,τι τά ὀθωμανικά ἀπαγόρευαν ἦταν τόσο τό πεδίο τῆς πολιτικῆς³⁴ ὅσο καί ἄλλου³⁵. Ὁ βουλευτής Ἀδαμόπουλος ἀναρωτιόταν τό 1883 «*ἐάν εἶναι δυνατόν τά ἐλληνικά δικαστήρια νά ἐπιτρέπουν σέ αὐτούς τοὺς οἰονεῖ – ἰδιοκτῆτες τήν ἔξωση τῶν χωρικών*»³⁶ ἐνῶ τήν ἴδια χρονιά ὁ βουλευτής Α. Ζυγομαλάς, ἔλεγε τά ἑξῆς: «*Ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ὁμως ταῖς ἐλευθερωθείσαις, ὅπως εἶναι (...) καί Ἡπείρου, ἡ γῆ δέν εἶναι ἐλευθέρα. (...) Ὑπάρχουσιν ἀπειρα ἐκτάσεις γαιῶν ἀνήκουσαι εἰς ἕνα ἢ δύο ἀνθρώπους, καί ἐν ταῖς ἐκτάσεσι ταύταις χιλιάδες Ἑλλήνων κατοικοῦσι γεωργοί, ἐργαζόμενοι ἡμέραν καί νύκταν, ἵνα παραγάγωσι μόνον τόν ἄρτον των καί τοῦτον ξηρόν διότι τό μίσθωμα ἢ ὁ κανών, ὃν τοῖς ἐπιβάλλουσιν ἰδιοκτῆται νομίμως ἀλλ' οὐχί δικαίως, δέν τοὺς ἀφίνει οὔτε τό ἐλάχιστον περίσσευμα πρὸς σχηματισμόν ἰδίας περιουσίας πρὸς βελτίωσιν ἑαυτῶν, πρὸς διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τέκνων των*»³⁷.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ἡ περιορισμένη διαθεσιμότητα χρήματος ἐκ μέρους τῶν καλλιεργητῶν ἐπέβαλε τήν στασιμότητα στή μορφή αὐτῆ τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἐνῶ οἱ τσιφλικοῦχοι μέ τή μεταφορά τῶν κερδῶν στά ἀστικά κέντρα καί τήν ἀδιαφορία τους γιά τήν ἀνάπτυξη

33. Καραπάνος Α., ὅπ. π.

34. Οἱ βουλευτές Σ. Σπυρομήλιος, Π. Πολίτης καί ἄλλοι κατήγγειλαν ὅτι ἡ προσάρτηση ἐπέφερε μοιραίως τήν αἰφνίδια ἐπιδείνωση τῆς ζωῆς τοῦ χωρικοῦ μέχρι καί τήν ὀριστική ἀποβολή του ἀπό τό κτῆμα. Κορδάτος Γ., *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. 5, Ἀθήνα 1958, σελ. 273-274.

35. Ὁ Γ. Παχὺς εἶχε κατορθώσει νά κερδίσει ὡς ὑποστηρικτὴς στόν ἀγῶνα του ἀρκετοὺς σύγχρονους διακεκριμένους νομικούς, ὅπως ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος, Γ. Μίλησης, Ν. Δαμασκηνός, Ι. Εὐταξίας, ἐνῶ ὁ Ν. Σαρίπολος εἶχε γνωμοδοτήσει σχετικά μέ τή φύση καί τό χαρακτῆρα τῶν ὑποδηλώσεων γαιῶν στίς νέες συνθήκες. Βλ. *Ντοκουμέντα*, Ἀγροτική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδας, Ἀθήνα 1981, σελ. 67.

36. Βεργόπουλος Κ., ὅπ. π., σελ. 123.

37. Συνεδρίαση 12/2/1883 στό Κορδάτος Γ., *Σελίδες τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1964, σελ. 83.

τῶν καλλιεργείων στέρψαν τὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ χρήματος. Σ' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ κρατικὴ πολιτικὴ πού δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξὴ τῆς τοπικῆς οἰκονομίας.

Ἡ νομολογία ἀποβλέποντας τὴν ἐνσωμάτωσιν τῶν τσιφλικιῶν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία, ἤθελε νὰ δημιουργήσῃ ἐλεύθερους παραγωγούς, ἀνεξάρτητα συμβαλλόμενους, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ κατορθώσῃ. Τὸ ἑλληνικὸ κράτος διὰ μέσῳ τῆς δικαστικῆς ὁδοῦ, ἀπεμπόλησε τὰ δικαιώματα³⁸ πού θὰ μπορούσε νὰ ἀσκήσῃ ὡς διάδοχο τοῦ ὀθωμανικοῦ καὶ κινήθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση προστασίας τῶν τσιφλικούκων καὶ τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας³⁹.

Ἡ προσάρτησις τῆς Ἄρτας προκάλεσε μίαν τόσο ἐκρηκτικὴν κατάστασιν στὶς σχέσεις τσιφλικούκων καὶ κολίγων, ἀφοῦ ἐνισχύθηκαν οἱ πρῶτοι καὶ ἀποβλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦσαν γιὰ χρόνια οἱ δεύτεροι, ὥστε τὸ ἑλληνικὸ κράτος, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἡρεμία καὶ τὴν τάξιν παρὰ ἀποστέλλοντας στρατιωτικὰς δυνάμεις καὶ πληρώνοντας τὴν ἑλληνικὴν φυλακὴν ἀπὸ καλλιεργητῆς πού θεωρήθηκαν ἀνατρεπτικὰ στοιχεῖα⁴⁰. Ἡ δικαιοσύνη σχετικὰ μὲ τοὺς καλλιεργητῆς στὴν περιοχὴ ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πού ἀντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα θὰ ἀποκατασταθεῖ, μετὰ τὸ 1917 μὲ τὴν ἀγροτικὴν μεταρρύθμισιν καὶ θὰ ὀλοκληρωθεῖ μίαν δεκαετίαν ἀργότερα καὶ μετὰ τὴν ἔλευσιν τῶν προσφύγων.

38. Evelpidi C., *Les Etats Balkaniques*, Paris 1930, σελ. 54.

39. Οἱ Π. Πολίτης καὶ Σ. Σπυρομήλιος κατήγγειλαν τὸ 1912, ὅτι ἡ κρατικὴ πολιτικὴ μετατόπισε τὴν πολιτικὴν προστασίαν τῶν τσιφλικιῶν. Κορδάτος Γ., *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. 5, σελ. 274.

40. Κορδάτος Γ., *Σελίδες τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1964, σελ. 82.

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ*

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Α. ΒΕΤΣΙΟΥ

2.5 ΤΑ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΑ ΜΕΣΑ

2.5.1. Τά πλοῖα

Τό πλοῖο παρέμεινε καί στό 18ο αἰ. τό μόνο μεταφορικό μέσο τοῦ ἔξωτερικοῦ ἐμπορίου στίς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς. Στόν Ἀμβρακικό κόλπο παράλληλα ἐξυπηρετοῦσε τό ἐσωτερικό ἐμπόριο καθώς σέ πολλές περιπτώσεις τό πλοῖο χρησιμοποιούνταν γιά μεταφορές ἀπό μιά σκάλα τοῦ κόλπου στήν ἄλλη.

i. Ἡ σημαία

Ὅλες οἱ σημαῖες τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου ἐμφανίστηκαν στίς ἀκτές τῆς περιοχῆς στή διάρκεια τοῦ 18ου αἰ. Τό πλῆθος καί ἡ συχνότητά τους ἦταν ἀνάλογη μέ τήν ὑπεροχή κάθε χώρας στό ἐμπόριο καί μέ τίς διεθνεῖς περιστάσεις.

Στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰ. τουλάχιστον, ἡ παρουσία τῆς γαλλικῆς σημαίας στίς ἀκτές τῆς περιοχῆς ἦταν κυρίαρχη καί ἀδιαφιλονίκητη. Τά γαλλικά καράβια, ἐκτός τοῦ ἀποκλειστικοῦ δικαίωματος πού εἶχαν νά μεταφέρουν ἐμπορεύματα ἀπό καί πρὸς τή Γαλλία, ἀναλάμβαναν θαλάσσιες μεταφορές ἀπό τίς σκάλες τῆς περιοχῆς πρὸς τά διάφορα λιμάνια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί ἀντίστροφα. Ἐπίσης ντόπιοι ἔμποροι ναυλώνουν γαλλικά καράβια μέ προορισμό τά ἰταλικά λιμάνια ἢ ἀπ' αὐτά πρὸς τήν Ἄρτα⁸⁷.

Ἡ Βενετία πού κυριαρχοῦσε μέ τή ναυτική της παρουσία στήν περιοχή τούς προηγούμενους αἰῶνες δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά ἀνταγωνιστεῖ τούς Γάλλους καί σιγά-σιγά χάνει τόν ἔλεγχο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Ἔτσι ἡ παρουσία πλοίων μέ βενετική σημαία μειώνεται ὅσο προχωρεῖ ὁ 18ος αἰώνας⁸⁸. Στά 1778 μάλιστα ἡ

* Συνέχεια ἀπό τό τεῦχος 92.

87. Πά τή γαλλική ναυτιλία στήν περιοχή βλ. Μάξιμου Σ., *Τό ἑλληνικό ἐμπορικό ναυτικό κατά τόν XVIII αἰώνα*, Σιορόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 346-367.

88. Βενετική σημαία παρατηρεῖται σέ πλοῖα Ἑπτανήσιων πού μεταφέρουν καυσόξυλα καί βιοτεχνική ξυλεία στά μεσογειακά λιμάνια. (Βλ. Παννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική ἐκμετάλλευση*, σ. 221, 228-229).

Τό 1710 ὁ Γενικός προβλεπτής ἀναφέρει στό Δόγη: «Τό ἐξοπλισμένον πλοῖον τοῦ Γάλλου προξένου

βενετική Γερουσία με διάταγμά της απαγόρευε στους ύπηκόους της ν' αγοράζουν ξένα καράδια και νά ύψωνουν σ' αυτά τή βενετική σημαία⁸⁹.

Όπως σέ όλες τīs περιόδους, πάντως, τīs νεότερης ιστορίας τοῦ ἐμπορίου, και ἀκόμη και σήμερα, ἔτσι και στό 18ο αἶωνα, ἡ σημαία ἐνός ἐμπορικοῦ πλοίου δέν εἶναι δηλωτική τīs ἐθνικότητας οὔτε τοῦ πλοίου, οὔτε τοῦ ἰδιοκτήτη του, οὔτε τοῦ καπετάνιου. Οἱ ἐφοπλιστές τῶν μεγάλων δυνάμεων εἶχαν κάθε συμφέρον νά χρησιμοποιοῦν τή σημαία τīs χώρας τους, γιατί ἡ προστασία πού τους παρείχαν οἱ κυβερνήσεις τους ἦταν σημαντική. Κανένα γαλλικό πλοίο π.χ. δέν ταξίδευε τό 18ο αἰ. στήν περιοχή τīs Ἄρτας μέ ξένη σημαία. Ἀντίθετα, ξένα πλοῖα συχνά δανείστηκαν τή γαλλική σημαία, ἀνάλογα μέ τά συμφέροντά τους⁹⁰.

Ἀπό τīs σημαῖες πού ἐμφανίζονταν συχνά στά παράλια τīs περιοχῆς ἦταν ἡ αὐστριακή. Τά ναπολιτάνικα πλοῖα, πού ἡ παρουσία τους στήν περιοχή περιοριζέται στό χρονικό διάστημα τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ αἵωνα, χρησιμοποιοῦσαν συχνά τή σημαία τοῦ αὐτοκράτορα τīs Αὐστρίας⁹¹. Πολλά γενοβέζικα πλοῖα χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης τήν αὐστριακή σημαία ἰδιαίτερα ἀπό τότε πού, στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. ἐγκατέλειψαν τή γαλλική. Τά ἴδια πλοῖα ὕψωναν μᾶλλον σπάνια τή σημαία τīs Γένοβας στά ταξίδια τους στήν περιοχή, ἐνῶ πῶ συχνά ἔφταναν μέ σημαία τīs Ἀγγλίας, τīs Βενετίας και τīs Ἱερουσαλήμ⁹². Ἡ σημαία τīs Ἱερουσαλήμ ἦταν σ' ὄλο τό 18ο αἰ. μία ἀπό τīs σημαῖες εὐκαιρίας και τή χρησιμοποιοῦσαν πολύ τά ἐμπορικά πλοῖα τīs Μεσογείου και ἰδιαίτερα τῶν ἰταλικῶν πόλεων⁹³. Ἀκόμη στήν περιοχή τīs Ἄρτας κάνουν τήν ἐμφάνισή τους καράδια Καταλανῶν και Μαγιορκιανῶν μέ ἀγγλική σημαία⁹⁴.

Σημαντική ἦταν ἐπίσης και ἡ παρουσία πλοίων μέ ραγουζαῖκη σημαία στήν περιοχή. Τό 1749 ὁ γάλλος πρόξενος στήν Ἄρτα L. Bouille ἀναφέρει σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Rouille ὅτι ὁ πρόξενος Νεαπόλεως και Ραγούζης στήν περιοχή Ἄναστάσιος Πάνου φροντίζει ὥστε ἐμπορεύματα ντόπιων νά φορτώνονται «σέ καράδια ραγουζέικα, χωρίς νά λαμβάνει ὑπ' ὄψη τή διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ μῆς τέτοιας σημαίας και τīs γαλλικῆς» και συνεχίζει «Ματαίως προσπάθησα νά τους πείσω ὅτι τά ἐμπορεύματά τους δέν προστατεύονται διόλου μέ μιά τέτοια σημαία, ἀπό προσβολές μπερμπερίνων και ἄλλων κουρσάρων χριστιανῶν πριγκήπων, ἐχθρῶν τīs Πύλης, οἱ ὁποῖοι, ἐξαιτίας τīs προστασίας πού παρέχεται σ' αὐτή τή Δημοκρατία και τīs τουρκικῆς ἀδειας μέ τήν ὁποία ἐφοδιάζονται αὐτά τά πλοῖα, θά μποροῦσαν πολύ θαυμάσια νά τά παρεμποδίσουν»⁹⁵.

⁸⁹ Ἄρτης εὐρίσκειτο πρὸ ἡμερῶν εἰς τά ὕδατα τīs Αὐλῶνος ὡς ἀναφέρει ὁ ἐν Δυρραχίω πρόξενος και ὅτι τό πλοῖον τοῦτο ἠνάχησε δύο-τρία βενεταῖνικα ἐμπορικά» (βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Ἄρτα, τ. 1, σ. 246).

⁸⁹ Βλ. Σιορόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 374.

⁹⁰ Βλ. Σιορόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 243.

⁹¹ Βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Ἄρτα, τ. 2, σ. 47, 49. - Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 29-30.

⁹² Στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα πολλά γενοβέζικα πλοῖα χρησιμοποιοῦσαν τή γαλλική σημαία ἀργότερα ὁμως ἄρχισαν νά τήν ἐγκαταλείπουν γιατί οἱ δασμοί (προξενικό-κόττιμο) ἦταν ἀσύμφοροι γι' αὐτά. Βλ. Κρημνίδας Β., *Ἐμπόριο*, σ. 244. - Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 34. - Σιορόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 197, 287.

⁹³ Πά τή σημαία μαθαίνουμε ὅτι ἦταν τοῦ βασιλιά τῶν Δύο Σικελιῶν. (Βλ. Τρ. Π. Κωνσταντινίδης, *Καράδια, καπετάνιοι και συντροφοναῦτα 1800-1830*, Ἀθήνα 1954, σ. 67).

⁹⁴ Βλ. Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 34.

⁹⁵ Βλ. Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 63-64.

Μετά τό τέλος τῆς πρώτης τριακονταετίας τοῦ 18ου αἰ. ἔντονη εἶναι πλέον καί ἡ ἑλληνική ἐμπορική ναυτική παρουσία στήν περιοχή. Ἡ διάκριση τῶν ἑλληνικῶν πλοίων ὁμως δέν ἦταν πάντοτε εὐκολή. Τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρχε ἑλληνική σημαία ἐμπόδιζε τήν κατάταξή τους σέ ὀρισμένη κατηγορία. Γιά τό λόγο αὐτό συχνά τό ὄνομα τοῦ καπετάνιου ἢ τοῦ ιδιοκτῆτη, χρησιμοποιεῖται γιά νά χαρακτηριθεῖ ἕνα πλοῖο ὡς ἑλληνικό. Τά καράβια αὐτά ταξίδευαν κυρίως μέ τουρκική, ἀλλά καί μέ ἀγγλική ἢ αὐστριακή σημαία καθῶς καί μέ σημαῖες διαφόρων ἰταλικῶν πόλεων-κρατῶν⁹⁶. Ὁ γάλλος πρόξενος στήν Ἄρτα L. Bouille σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Rouille τό 1750 ἀναφέρει σχετικά: «Τό αὐτοκρατορικό πλοῖο πού ἀνεμένετο ἀπό τό Λιδόρνο καί γιά τό ὅποιο εἶχα μιλήσει στήν ἐκλαμπρότητά σας ἔφθασε, συνέλεξε ὅλα τά ἐμπορεύματα τῶν Ἑλλήνων πού εὐρίσκοντο ἐδῶ (στήν Ἄρτα) καί ἔφυγε πάλι γιά τό Λιδόρνο. Ἄν ἔβλεπε κανεῖς μέ τί καρδιά τό φόρτωσαν αὐτοῖ οἱ Ἕλληνες θά ἔλεγε ὅτι τούς τά μεταφέρει δωρεάν. Στήν πραγματικότητα πάνω ἀπό δέκα Ἕλληνες ἐνδιαφέρονται στήν ιδιοκτησία αὐτοῦ τοῦ πλοίου. Ὁ Ἕλληνας πρόξενος τῆς Ὀλλανδίας πού ἔχει τόν τίτλο τοῦ προτέκτορος τῆς Αὐτοκρατορίας (τῆς Αὐστρίας) ἐνδιαφέρεται ἐπίσης. Ὁ πλοίαρχος εἶναι Ἕλληνας. Δέν μπορεῖ ὁμως νά ἔχει ἄδεια στό ὄνομά του καί γι' αὐτό ἔβαλαν πλοίαρχο ἕναν Λιθορνεζό, πού δέν πλοιαρχεῖται ὁμως διόλου, πράγμα γιά τό ὅποιο εἶμαι πολύ καλά πληροφορημένος»⁹⁷.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ὅτι τήν περίοδο αὐτή ἡ γαλλική σημαία κυριαρχεῖ στίς μεταφορές ἀπό καί πρὸς τήν περιοχή τῆς Ἄρτας. Ἀκολουθεῖται ἀπό τή Βενετική, τήν Αὐστριακή, τήν Ἀγγλική, τήν Ραγουζαϊκή καί ἄλλες σημαῖες⁹⁸. Μετά τό 1740 ἑλληνικά πλοῖα μέ διάφορες σημαῖες ἀρχίζουν νά παίζουν σημαντικό ρόλο στή ναυτιλία τῆς περιοχῆς.

ii. Τύποι καραβιῶν καί χωρητικότητα

Ἀπό τά πλοῖα πού χρησιμοποιήσαν οἱ Εὐρωπαῖοι, καί κυρίως οἱ Γάλλοι, γιά τό ἐμπόριο στήν περιοχή τῆς Ἄρτας ἢ «ταρτάνα» (tartane) ἦταν ἐκεῖνο τό πλοῖο πού κυριάρχησε καί ἔλυσε πολλά ἀπό τά προβλήματα πού ἔθετε ἡ ἰδιομορφία τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Τῆς χρησιμοποιήσῃ της ὡς χρηστικῶν τύπων ἐμπορικοῦ πλοίου ἐπέβαλλε ὄχι μόνο τό γεγονός ὅτι ἦταν ἕνα πλοῖο ἐλαφρὸ καί, συνεπῶς, εὐκίνητο, ἀλλά καί τό ὅτι εἶχε κατασκευαστεῖ μέ τρόπο ὥστε νά ἔχει μικρὸ ἐκτόπισμα. Ἔτσι, μποροῦσε νά προσεγγίσει καί στούς πῶ μικροῦς μᾶλους, καί στά ἀβαθῆ νερά τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ἡ μέση χωρητικότητα τοῦ πλοίου αὐτοῦ ἦταν περίπου τούς 100 τόννους⁹⁹.

96. Βλ. Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 38, 39, 43, 81. Παναγιωτοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική ἐκμετάλλευση*, σ. 221. - Σιορδόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 368, 370.

97. Βλ. Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 72.

98. Μετά τήν περίοδο τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1768-1774 ἐμφανίζεται καί ἡ ρωσική σημαία ἀγά-ἀγά σέ ὀρισμένα πλοῖα. Ἄλλες σημαῖες εὐκαιρίας ἀναφέρονται τῆς Μάλτας καί κάποια ἀντάρακτη, πλαστή σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου (βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Ἄρτα, τ. 1, σ. 243).

99. Βλ. Κρεμμύδας Β., *Πελοπόννησος*, σ. 250-252. - Κ.Δ. Μέρτζιου, Ἄρτα, τ. 2, σ. 47. - Μάξιμου Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 45, 48, 49. - Σιορδόκας Γ., *Προξενεῖο*, σ. 351.

*Άλλα πλοία που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως για το εμπόριο της περιοχής ήταν ο «πίγκος» (pinque), το «μπάρκο» (barque) και η «πολάκα» (polarge)¹⁰⁰. Από την άποψη της χωρητικότητας η «πολάκα» ανήκε στα πλοία μεγάλης χωρητικότητας, το «μπάρκο», στή μεσαία κατηγορία, ενώ ο «πίγκος» στή μικρή κατηγορία. Όπως όμως συνέβαινε με τα πλοία όλων των τύπων, η χωρητικότητά τους δεν ήταν ορισμένη.

Στό 18ο αϊ. εμφανίζονται επίσης, από γαλλική πλευρά τό θαισώ (vaisseau), τό μπριγκαντίνι (brigantin), ή κορβέτα (corvette), τό σενώ (senault) και τό λεγόμενο ναβίρ (navire). Τά πλοία αυτά όμως ήταν μεγάλα και χρησιμοποιήθηκαν σέ μικρή έκταση¹⁰¹.

Τά πλοία τής τοπικής ναυτιλίας, τόσο στόν Άμβρακικό όσο και στό Ίόνιο πέλαγος που εξυπηρετούσαν τίς τοπικές μεταφορές ή έκτελούσαν τίς μεταφορές πρός τά Έπτάνησα, εΐναι συνήθως καΐκια, βάρκες, σακολέδες, άκάτια, γόνδολες, φελούκες, φρεγάτες, μονόξυλα και κυρίως θρατσέρες. Μεσολογγίτες «μαρτιγάνες» συναντάμε σπανιότερα και σέ μακρύτερα ταξίδια. Τά ποταμόπλοια εΐναι συνήθως βάρκες, καΐκια, μονόξυλα και γόνδολες. Η μικρή όμως χωρητικότητα τών πλοίων τής τοπικής ναυτιλίας και ή ύπικρότητα τών πλοιοκτητών ως ραγιαδών του Σουλτάνου, άποτελούσαν έμποδία, σχεδόν άνυπέρβλητα, για έναν άποτελεσματικό συναγωνισμό μέ τή ξένη ναυτιλία¹⁰².

Οι τύποι τών πλοίων, όπως και ή χωρητικότητά τους ήταν περίπου ίδιοι σέ όλες τίς ναυτικές χώρες, μόνο που άρκετά από τά πλοία αυτά εΐχαν διαφορετική σημασία από χώρα σέ χώρα¹⁰³. Ο τύπος, για παράδειγμα, τών ναπολιτάνικων πλοίων που ταξίδευαν στην περιοχή και χαρακτηρίζονταν στα έγγραφα γενικά «batiments» λόγω τής μεγάλης χωρητικότητάς τους μάς έπιτρέπουν να τά κατατάξουμε στα μεγάλα πλοία, ίσως «navires» ή «vaisseaux»¹⁰⁴.

100. Ο «πίγκος» ήταν τρίστον πλοϊον μέ πλατειά κοιλία. Η «πολάκα» ήταν πλοϊο μέ τρεις ίστους κατά τόν ναυτολόγον Jal ή λέξη «Polarge» παρεφθάη από τό ελληνικό «Πολλά Άκρα» γιατί άληθινά τά πλοία αυτά εΐχαν όξεία τήν πύραρον. Βλ. σχετικά Σάθα Κ., *Εϊδήσεις*, σ. 43, σμ. 1, σελ. 44, σμ. 2. - Κρεμμύδας Β., *Πελοπόννησος*, σ. 249-250.

101. Βλ. Κρεμμύδας Β., *Πελοπόννησος*, σ. 249, 252.

102. Βλ. Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική*, σ. 228-229. Πά τά πλοία που εΐχαν οι Έλληνες ο Μάξιμος Σ. (Βλ. *Έμπορικό ναυτικό*, σ. 38-39) αναφέρει σχετικά. «Ύπήρχαν και άλλα, ναυπηγημένα εκεί από Έλληνες ναυτικούς, μικρά ιστιοφόρα, που ήτανε εύκολο να κατασκευασθούν χάρη στην άφθονη και πολύ κατάλληλη για ναυπήγησης, ξυλεία τών δασών του ποταμού Λούρου και πολύ πιο εύκολα να ταξιδεύσουν χάρη σέ μία επίσης άφθονη, όσο και ειδικευμένη εργατική δύναμη που προσεφερέτο μέ όρους εξευτελιστικούς, άφού ματαιώς άναζητούσε εργασία σέ ξένα πλοία.

Τά ιστιοφόρα όμως αυτά, τά όποια ανήκαν σέ Έλληνες και έχρηματοδοτούντο συχνά από Τούρκους, που συνέβαινε κάποτε-κάποτε να εΐναι και συνιδιοκτήται, δεν ήτανε παρά σκάφη μικρής χωρητικότητας, δέκα τό πολύ είκοσι τόννων, ικανά βέβαια να πλεύσουν μέσα στους άπειρους μικρούς κόλπους τής παραλίας και τά στενά που τήν χωρίζαν από τά άπέναντι νησιά, ακατάλληλα όμως για μεγαλύτερα ταξίδια... Εκτός αυτό τά σκάφη εΐχαν τουρκική ύπικρότητα. Ήτανε έπιχειρήσεις Έλλήνων, ύπικρών του Σουλτάνου, πράγμα που δεν τά επέτρεπε να ταξιδεύσουν έξω από τά χωρικά ύδατα δεδομένου ότι ή σημαία τους δεν άπελάμβανε του δικαϊώματος τής άμοιβαϊότητας στα λιμάνια του έξωτερικού. Έπικίνδυνο λοιπόν, τόσο για τά έμπορεύματα που θά μετέφεραν όσο και μέ τά πληρώματά τους, να έπιχειρήσουν διαδρομές σέ ξένες χώρες, σέ ξένα λιμάνια, μέ σημαία τουρκική.

103. Για τά βενετικά πλοία π.χ. βλ. Κ. Σάθα, «Έμποριον και φορολογία εν Έλλάδι επί τουρκοκρατίας», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1957, σ. 284, 288.

iii. *Τὰ πληρώματα*

Ἄριθμός, ἡ μισθοδοσία, ἡ διατροφή καί οἱ συνθήκες ἐργασίας τῶν πληρωμάτων τῶν ἐμπορικῶν πλοίων εἶναι ἀπό τὰ πῶ σημαντικά καί πῶ δύσκολα στήν ἐπίλυση τους προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς οικονομικῆς ἱστορίας λόγω τῶν ἀνεπαρκῶν πληροφοριῶν πού ἔχουν διασωθεῖ.

Γενικῆς μόνο καί συγκριτικῆς πληροφορίας ἔχουμε γιά τή διατροφή καί τή μισθοδοσία τῶν πληρωμάτων τῶν γαλλικῶν ἐμπορικῶν πλοίων. Τό γεγονός ὅτι μισθοδοσία καί διατροφή βρισκόνταν σέ ἀρκετά ὑψηλό ἐπίπεδο ἀπό ἀποψη ποιότητας καί ποσότητας, σέ σύγκριση μέ τά ἑλληνικά, ἀγγλικά, ραγουζαῖκα κ.ἄ. πλοῖα ἔκανε τά ταξίδια πολυδάπανα, περιορίζει τά κέρδη, καί, συνεπῶς τόν ἀριθμό τῶν πληρωμάτων. Ἡ γενίκευση στή χρήση τῶν μικρῶν πλοίων εἶχε τήν αἰτία της καί στήν ἀνάγκη νά περιοριστοῦν οἱ δαπάνες τοῦ ταξιδιοῦ.

Στό ἑλληνικό ἐμπορικό ναυτικό τά πράγματα ἦταν ἐντελῶς διαφορετικά. Ἡ τροφοδοσία τῶν πληρωμάτων ἦταν πενιχρή. Οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τήν οἰκονομία αὐτή στήν διατροφή τῶν πληρωμάτων ὡς τό πῶ οἴγουρο κέρδος¹⁰⁵.

Ὡς πρὸς τή μισθοδοσία, ὁ Γάλλος πρόξενος στήν Ἄρτα L. Bouille διαπίστωνε τό 1746 ὅτι οἱ Ἕλληνες ναῦτες ἀποτελοῦσαν φτηνή ἐργατική δύναμη· αὐτό ἐπέτρεπε στά ἑλληνικά πλοῖα νά ταξιδεύουν μέ μικρά ἐξοδα, νά ρίχνουν τό ναῦλο καί νά συναγωνίζονται ἔτσι μέ ἐπιτυχία τά ξένα πλοῖα. Ἀναφέρει σχετικά σέ ἔκθεσή του: «Τά ἑλληνικά μεσολογγίτικα πλοῖα ... πῆραν ἐξ ὀλοκλήρου στά χέρια τους τήν ἀκτοπλοῖα αὐτῆς τῆς σκάλας (ἐν. τῆς Ἄρτας)... Σνάφη μεγάλα, μισθοί ναυτῶν χαμηλοί, τροφή ἀπό τίς πῶ λιτές, ναῦλα κατά συνέπειαν χαμηλά, προξενικά δικαιώματα κανένα οὔτε καί κότιμο ἢ ἀβαρεῖες ὑπὲρ τῆς παροικίας, πληρωτές ἀπό τοῦς φορτωτάς, πλοῖα ὁμοεθνή ἐφ' ὅσον ἐκεῖνοι πού ἔχουν στά χέρια τους τό ἐμπόριο, ἐδώ καί στή Μεσσήνη, εἶναι Ἕλληνες»¹⁰⁶.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες τίποτε δέν ἐμπόδιζε τά ἑλληνικά ἐμπορικά πλοῖα νά ἔχουν πολυἀριθμα πληρώματα. Ἀναφέρεται ὅτι τά μεσολογγίτικα πλοῖα εἶχαν τό 1748 15-18 ἀνδρες πλήρωμα¹⁰⁷.

iv. *Ὁ ναῦλος*

Οὔτε οἱ δαπάνες οὔτε τά κέρδη τοῦ ταξιδιοῦ ἐνός πλοίου μᾶς εἶναι ἀρκετά γνωστά. Οἱ λίγες πληροφορίες πού ὑπάρχουν ἀφοροῦν κυρίως τά γαλλικά πλοῖα. Τό 1725 ἀναφέρεται ὅτι ἕνα καράβι μέσης χωρητικότητας πληρωνόταν μέ 500 τσεκίνια γιά ἕνα ταξίδι ἀπό τήν Ἄρτα στή Μεσσήνη. Εἰδικότερα, τό καράβι εἰσέπραττε 3 πιάστρα γιά κάθε χιλιάδα δερμάτων cordouans καί 2 tarins¹⁰⁸ γιά κάθε μπάλλα ἐμπο-

104. Βλ. Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική ἐμετάλλευση*, σ. 228.

105. Βλ. Μάξιμος Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 26, 51.

106. Βλ. Μάξιμος Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 50.

107. Βλ. Μάξιμος Σ., *Ἐμπορικό ναυτικό*, σ. 53.

108. Παλαιό ναυπολιτάνικο νόμισμα (τοῦ 13ου-14ου αἰ.), ἴσο μέ τό 1/30 τῆς οὔγγιας. Βλ. G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie Meridionale au XIIIe et au XIVe siecles*, Paris 1902, σ. 401.

ρευμάτων. Στά 1740, οι τιμές των ναύλων είχαν πέσει αισθητά στην Άρτα εξαιτίας του ανταγωνισμού των ιταλικών και ραγουζαϊκών καραβιών. Χαμηλές ήταν επίσης οι τιμές και στά 1749, και πάλι από την ίδια αιτία: ένα σκούδο Μεσσήνης για κάθε χίλια δέρματα cordouans και ένα tarin για κάθε σάκκο με κερί (πάντα για τό δρομολόγιο Άρτας-Μεσσήνης)¹⁰⁹.

Σημαντικές πληροφορίες έχουμε ακόμη και για τις τιμές των ναύλων που άφορουν τη μεταφορά ξυλείας από την Ήπειρο στη Γαλλία, μόνο που οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τη χρονική περίοδο του τελευταίου τετάρτου του 18ου αι. Πιο συγκεκριμένα η τιμή του ναύλου κατά τη μεταφορά της ξυλείας από την Ήπειρο στην Τουλών κανονιζόταν με ποσοστά επί της αξίας της ξυλείας κατά κυβικό πόδι και κυμαινόταν ανάμεσα στα 20-32 και σπάνια 36 γαλλικά σολδία κατά κυβικό πόδι. Για τη μεταφορά καυσοξύλων από τη Πρέβεζα σε λιμάνια της Ανατολικής μεσογείου ο ναύλος υπολογιζόταν και ανάλογα με τον όγκο του φορτίου ή τη χωρητικότητα του πλοίου. Έτσι μιά γαλέρα για τὰ Χανιά μερικά φορτωμένη με καυσόξυλα πλήρωνε ναύλο 400 γροσια¹¹⁰.

Για τὰ έλληνικά πλοία ο ναύλος ήταν μικρός. Έπειδή δέν πλήρωναν όρισμένους δασμούς και είχαν μεγάλη οικονομία από τη μισθοδοσία και την τροφοδοσία των πληρωμάτων, τὰ έλληνικά πλοία μπορούσαν νά ταξιδεύουν μέ χαμηλό ναύλο και νά συναγωνίζονται τὰ ξένα έμπορικά πλοία¹¹¹.

v. Η σταλία

Τό χρονικό διάστημα της παραμονής ενός πλοίου σέ κάποιο λιμάνι για φόρτωση ή εκφόρτωση, γνωστό στη ναυτική γλώσσα ως «σταλία» όριζόταν μέ ειδικό όρο στό ναυλοσύμφωνο. Μαρτυρείται ότι τὰ πρώτα χρόνια του γαλλικού ξυλεμπορίου ή «σταλία» στην Πρέβεζα ήταν 50-60 μέρες, ενώ στα χρόνια των έντατικών εξαγωγών άναφερόταν ότι ή διαδικασία της φορτώσεως μπορούσε νά τελειώσει σέ λίγες μέρες. Πά τό χρονικό αυτό διάστημα άλλοτε δέν καταβάλλονταν χρήματα, άλλοτε «κατά τη συνήθεια των σταλιών» πλήρωναν δύο τσεκίγια για την κάθε μέρα. Συχνά όμως τό μικρό διάστημα της «σταλίας» δέν έπαρκοϋσε και οι Γάλλοι άναγκαστικά δέχονταν νά πληρώσουν ύπερσταλίες, δηλ. δικαιώματα στόν πλοιοκτήτη για την παράταση της ναυλώσεως και την καθυστέρηση, και οι όποιες υπολογιζόταν στο διπλάσιο περίπου της «σταλίας»¹¹².

vi. Η ασφάλεια

Άσφάλεια ήταν ή σύμβαση μέ την όποιαν άναλάμβανε κάποιος την ύποχρέωση, μέ προσδιορισμένη άμοιβή, νά ασφαλίζει άλλον από θαλάσσιον κίνδυνον, στόν όποιον

109. Βλ. Σιορόκας Γ., *Προξενεία*, σ. 365-366.

110. Βλ. Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική έμμετάλλευση*, σ. 231, 232, 298.

111. Βλ. Μάξιμος Σ., *Έμπορικό ναυτικό*, σ. 50, 51, 81.

112. Βλ. Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική έμμετάλλευση*, σ. 232-234. - Μάξιμος Σ., *Έμπορικό ναυτικό*, σ. 66, 73.

είναι έκτεθειμένη ή περιουσία του. Οί ναυτικοί τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας συνήθως ἀσφαλίζονταν στή Βενετία, πού ἦταν τό πρῶτο καί μεγαλύτερο ἀσφαλιστικό κέντρο τά νεότερα χρόνια, καί στά Ἑπτάνησα. Ἀσφάλειες φορτίων καί πλοίων ἐπίσης γίνονταν καί σέ γαλλικέσ ἐταιρεῖεσ¹¹³.

Ἡ τιμή ἀσφαλίσεωσ ὀρίζεται μέ ποσοστά ἐπί τῆς συνολικῆς ἀξίασ τοῦ φορτίου, πού δηλώνονται στό ναυλοσύμφωνο καί ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή καί τήν περίοδο (πολέμου-εἰρήνησ)¹¹⁴. Τά ἀσφάλιστρα πού πλήρωναν οἱ Ἕλληνεσ ἐμπορευόμενοι κυμαίνονταν σέ πλαίσια καθιερωμένα γιά τήν ἐποχή 3%-6%¹¹⁵.

2.5.2. Ἡ κίνηση στά λιμάνια τῆς περιοχῆσ

Ἡ κίνηση στά λιμάνια τῆς περιοχῆσ ἦταν συνάρτηση πολλῶν παραγόντων: τοῦ χαρακτῆρα τοῦ ἐμπορίου, τῆς παραγωγῆσ στήν περιοχή, τῆς ἐμπορικῆσ πολιτικῆσ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεωσ, τῆς ντόπιασ συμμετοχῆσ στίσ μεταφορέσ κλπ. Ὁ ἐπόμενος πίνακασ μᾶσ δείχνει τίσ ἀναχωρήσεισ γαλλικῶν καραβιῶν ἀπό τήν περιοχή τοῦ προξενείου τῆσ Ἄρτασ.

ΠΙΝΑΚΑΣ*

ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΑΛΛΙΚΩΝ ΠΛΟΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Ἔτοσ	Ἀριθμὸσ πλοίων	Ἔτοσ	Ἀριθμὸσ πλοίων	Ἔτοσ	Ἀριθμὸσ πλοίων	Ἔτοσ	Ἀριθμὸσ πλοίων	Ἔτοσ	Ἀριθμὸσ πλοίων
1702	1	1730	7	1745	3	1759	1	1778	4
1703	10	1731	5	1746	5	1763	3	1785	2
1704	8	1732	9	1747	2	1765	1	1786	2
1705	3	1733	3	1748	2	1766	1	1788	2
1706	16	1734	6	1749	3	1768	2	1790	2
1713	3	1737	1	1750	5	1769	11		
1714	8	1738	5	1751	14	1770	5		
1716	1	1739	9	1752	5	1772	10		
1717	1	1740	6	1753	8	1773	14		
1725	3	1741	18	1754	7	1774	41		
1726	3	1742	8	1755	4	1775	23		
1727	1	1743	5	1756	2	1776	9		
1728	3	1744	4	1757	1	1777	3		

* Τά στοιχεῖα γιά τή συμπλήρωση τοῦ πίνακα ἐλήφθησαν ἀπό τόν Γ. Σιορόκα, *Προξενεῖο*, σ. 450-461.

113. Βλ. Μάξιμοσ Σ., *Αὐγή*, σ. 53. - Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική ἐκμετάλλευση*, σ. 234-235. - Μάξιμοσ Σ., *Ἐμπορικὸ ναυτικὸ*, σ. 53.

114. Γιά τοὺσ τρόπουσ ρύθμισησ τῶν τιμῶν στά ἀσφάλιστρα βλ. γενικά: J. Tadic, *Τὸ λιμάνι τῆσ Ραγούζασ*, σ. 416.

115. Μάξιμοσ Σ., *Αὐγή*, σ. 53. - Γιαννακοπούλου Ε., *Γαλλοελληνική ἐκμετάλλευση*, σ. 235-236.

Τά φορτία καί οι τόποι προορισμοῦ τῶν παραπάνω πλοίων πού ἀναχώρησαν ἀπό τήν περιοχή τοῦ προξενείου τῆς Ἄρτας τόν 18ο αἰ. ἦταν:

Τά φορτία

Σιτάρι	136	ποσοστό	52,11%
Σιτάρι κ.ἄ.	31	»	11,88%
Ευλεία (ναυπηγήσιμη, κανοόξυλα κ.ἄ.)	34	»	13,00%
Ευλεία κ.ἄ.	3	»	1,15%
Κεχρί	11	»	4,22%
Καπνά	5	»	1,92%
Δημητριακά	2	»	0,77%
Βαμβάκι	1	»	0,38%
Βαρέλια	1	»	0,38%
Πορσελάνια γῆ	1	»	0,38%
Ύφασματα	1	»	0,38%
Λάδι	1	»	0,38%
Διάφορα	27	»	10,35%
Ἄδεια	7	»	2,68%
Σύνολο	261		

Σημ. Στίς ἐνδείξεις «Σιτάρι κ.ἄ.», «Ευλεία κ.ἄ.» καί «Διάφορα» ἀναφέρονται: μαλλιά 10 φορές, βαμβάκι 7, βαφές 2, θρώμη 2, cordouans 8, δέρματα 8, ἐλεφοκέραττα 1, καπνά 3, καπότα 7, κερί 11, κεχρί 4, κριθάρι 1, λάδι 1, λαχανικά 1, μετάξι 7, ρύζι 4, σίκαλη 1, σταρίδα 1, ὑφάσματα 1, χυμός λεμονιοῦ 1, φασόλια 2.

Οἱ τόποι προορισμοῦ

Μασσαλία	134	ποσοστό	53,60%
Μεσσήνη	26	»	10,40%
Λιδόρονο	20	»	8,00%
Τουλόν	16	»	6,40%
Μάλτα	11	»	4,40%
Κρήτη	7	»	2,80%
Ἀλεξάνδρεια	7	»	2,80%
Γένοβα	5	»	2,00%
Μπαρμπαριά (Τρίπολη κ.ἄ.)	6	»	2,40%
Ἑλληνικά λιμάνια	6	»	2,40%
Ἴταλικά λιμάνια	5	»	2,00%
Γαλλικά λιμάνια	4	»	1,60%
Διάφορα λιμάνια	3	»	1,20%
Σύνολο	250		

Ἄπο τοὺς παραπάνω πίνακες θά μπορούσαμε νά ὀδηγηθοῦμε στά ἐξῆς συμπεράσματα: α) Οἱ ἀναχωρήσεις τῶν γαλλικῶν πλοίων παρουσιάζουν μιά σταθερότητα, ἐκτός ἴσως τῆς περιόδου 1769-1778 ὅπου παρουσιάζεται αὐξηση τῶν ἀναχωρήσεων τῶν γαλλικῶν πλοίων. Ἡ περίσδος φαίνεται ἀνάμεσα στή λήξη τοῦ ἑπταετῆ πολέμου (1763) καί στήν ἐκρηξη τοῦ νέου ἀγγλογαλλικοῦ, τοῦ γνωστοῦ ὡς πολέμου τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1778, ἔδωσε ὠθηση στό γαλλικό ἐμπόριο τῆς Ἄρτας κι αὐτό παρά τή μεσολάβηση τῶν Ὀρλωφικῶν (1770) καί δ) Ὅτι τό σιτᾶρι ἀποτελοῦσε τή βάση τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῶν Γάλλων τῆς Ἄρτας, καθὼς καί τό σημαντικότερο φορτίο τῶν γαλλικῶν καραβιῶν, γιατί κάλυπτε βασικές ἐπιπαιστικῆς ἀνάγκες, κυρίως τῆς Προδηγίας, οἱ ὁποῖες γίνονταν πιεστικῆς ἐξαιτίας τῶν πολέμων καί τῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων.

2.5.3. Τά ἄλλα μεταφορικά μέσα

Ἐκτός ἀπό τή σημαντικὴ χρῆση τοῦ πλοίου ὡς μεταφορικοῦ μέσου, ἡ ἀνάγκη γιά μεταφορά τῶν προϊόντων ἀπό τόν ἐσωτερικό ἠπειρωτικό χῶρο στήν πιό κοντινὴ σκάλα καί ἡ ἀνάγκη γιά μεταφορά ἐνός μέρους τῶν εἰσαγόμενων προϊόντων πρὸς τίς ἄλλες ἀγορῆς τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας κ.ἄ. ὀδήγησαν στή χρῆση καί ἄλλων μεταφορικῶν μέσων.

Ἔτσι κατὰ τόν 18ο αἰῶνα, τόσο ὁ ἄνθρωπος ὅσο καί τά μεταφορικά ζῶα ἀνάλωναν τὴν ἐνέργειά τους γιά τή χερσαία διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἄνθρωποι καί ὑποζύγια, μετὰ ἀπὸ ἓνα ἐπίπνο καί πολλές φορές ἐξοντωτικό βᾶδην ἔφταναν στόν προορισμό τους. Τά διαφορετικὰ εἶδη τῶν ζῶων πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τή διακίνηση (ἄλογο, μουλᾶρι, γαῖδουρι, βόδι) ἀνταποκρίνονταν στήν ἀναγκαιότητα τῆς προσαρμογῆς τῶν ἐπικοινωνιῶν στή γεωγραφικὴ ἰδιομορφία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, στήν τεχνικὴ ὑποδομὴ τῶν δρόμων, στό κόστος, στήν ταχύτητα καί στίς ἐπιμέρους ἰδιαιτερότητες κάθε διαφορετικῆς μετακίνησης.

Πλάι στή μυικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ ζῶου, γιά τή μεταφορά τῶν προμηθειῶν σέ μικρὴ ἢ περιφερειακὴ ἀπόσταση, ἐκεῖ πού τό ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους καί ἡ τεχνικὴ ὑποδομὴ τῶν δρόμων τό ἐπέτρεπαν, τό φορτίο μεταφερόταν κατὰ τόν 18ο αἰῶνα καί μέ ἀμάξια (κάρα)¹¹⁶.

Παρά ὅμως τή σταδιακὴ ἐξέλιξη στόν τομέα τῆς ἀμαξοποιίας, οἱ μεταφορῆς στό ἐσωτερικό τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου παρέμεναν πολὺ δύσκολες ὡς τό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὸ ὀδικό δίκτυο ἦταν ἀκατάλληλο, ἐπίπνο καί περίπλοκο, ἐνῶ ἡ ἀνασφάλεια τοῦ ταξιδιοῦ (ληστές, στενωποί, κλιματολογικῆς συνθήκες, ἀρρώστειες, τοπικῆς διαμάχες, περιπλανώμενα σκυλιά...) ἦταν πάντα παρούσα στή σκέψη τοῦ διακινούμενου. Χαρακτηριστικὰ ὁ βασικός δρόμος Ἄρτας - Ἰωαννίνων - Μετσόβου - Τρικάλων πολλές φορές ἔκλεινε λόγω κακοκαιρίας. Σέ βενετικό ἔγγραφο τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1718 ἀναφέρεται: «Ἦκουσε καί αὐτός διὰ τά κανόνια καί τά εἶδε στά Τρίκαλα

116. Βλ. Δημήτριος Ἀνωγάτης-Πελέ, *Δρόμοι καί Διακίνηση στόν Ἐλλαδικό χῶρο κατὰ τόν 18ο αἰῶνα*, σ. 52-138. - Αμο Mehlan, *Δρόμοι*, σ. 367-407.

καί λέγει ὅτι προορίζονται διά τήν Ἄρταν... Περιγράφει τὸ εἶδος τῶν κανονιῶν καί ὅτι τά μετέφεραν ἐπάνω σέ κάρρα συρόμενα ἀπό 4 ἢ 6 ἵππους, ἀλλά λόγω τοῦ ὅτι εἰς τόν δρόμον πού ἔκαμε μεταξύ Τρικκάλων καί Ἰωαννίνων ἔπεσε πολύ χιόνι, δέν νομίζει εὐκολον τήν μεταφοράν, μολονότι ὁ Σερασκέρης ἐπέβαλεν εἰς τούς δημογέροντας τῆς Ἄρτης καί Τρικκάλων νά πληρώσουν ἀνθρώπους νά ἀνοίξουν τούς δρόμους...»¹¹⁷

(Ἡ συνέχεια στό ἐπόμενο τεῦχος)

---

117. Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἄρτα, τ. 1, σ. 309.

ΣΤ' ΟΝΕΙΡΟ ΚΑΙ Η ΧΙΜΑΙΡΑ

ΝΙΚΟΥ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ

Ανοιξη, μέρα χρόνος, μά και τήν άνοιξη χαρά Θεοῦ εκείνη τή χρονιά. Ἄπό τή γλύκα και τίς βροχοῦλες, από τίς δροσιές καθώς λέμε του Μάν κι από του ήλιου τά καμώματα, είχε θρασέψει ο τόπος όλος. Χλόισαν γύρω τά βουναλάκια και στά κλαριά τά νιά βλαστάρια γέρνανε από τούς άνθους, λυγίζανε τά κλώνια από τά ζουζούνια και τίς μέλισσες από τά πουλιά και τίς πεταλούδες πού γεύονταν τραγουδώντας τό μέλι απ' τούς άνθους και τή δροσιά απ' τά φύλλα. Μιά τέτοια μέρα, λένε, ένοιωσε ξαναιωμένος κι ο γέροντας ο μπάρμπα-Δήμος ο καημένος καλή του ώρα και άγιο νά είναι τό χώμα του, και κίνησε για τόν κάμπο, κι άς είχανε τά παιδιά του δίβολη γνώμη.

Ἄφησε πατέρα, του είπανε, ίσως νά μίν έχει στραγγίσει καλά ακόμα ο τόπος, ταχιά θά κατεβούμε έμεις ως εκεί κι αν καμώνεται τό χωράφι θά τό όργώσουμε, όσο για τή σπορά έχουμε ακόμα καιρό.

ἌΌμως, ο γέροντας τό είχε πάρει απόφαση. Τώρα εγώ κίνησα τούς είπε και τό 'χω και sé κακό νά πάρω τήν απόφασή μου πίσω. Ἐβαλε τά δυό τά καματερά του μπροστά τό Σάββα και τόν Κοκκίνη, φόρτωσε και τό αλέτρι στό γαιθάράκο τους κρέμασε και τόν τρουβά μέ τό ψωμί για τό γιόμα, έβγαλε μέ εύλάβεια από του γελέκου τό τσεπάκι τό ώρολόι και ικανοποιημένος από τήν ώρα μέ σέβαση και καμάρι τό 'κλεισε τό ματακοίταξε λίγο μέ περίσιο ενδιαφέρον, τό ματασεγούρεψε στην τσέπη μέ προσοχή μις και ή θηλιά από τήν καδένα όπουχε, ήτανε από καιρό ζαράλικη και πού μέ τό σήμερα και μέ τό αύριο δέν ξάδιασε νά πεταχτεί ως τό ρολογά στην ἌΡτα νά τή σιγουρέψει.

ἌΌς τό γιόμα, όλα πήγανε μία χαρά. Νοπούτσικο στό χωράφι τό χώμα άφηνε τό γενί νά μπει βαθειά στά σπλάχνα του, και στό γύρισμα τρίβονταν τό καημένο σαν τό πιέρι. Και... άιντε Κοκκίνη αυλάκι-αυλάκι και φρόνιμα τά ζωντανά τραβούσανε τό δρόμο τους κι ο ήλιος ανέβαινε και ή μέρα κόντευε. Κάπου κάπου όμως αναποδιάζανε κι αυτά, διαμαρτύρονταν σαν ή κακιά ή μύγα κάθονταν στό κορμάκι τους και τά κένταγε. Και τότε ήτανε πού τά καημένα σταματούσανε και τινάζονταν και γύριζαν μέ ζόρι πίσω τά κεφάλια τους για νά διώξουνε τόν οχτρό. Τότε ήτανε όπου δυσκολεύονταν και ο παπούς νά τά κρατήσει και πού όχι και λίγες φορές τόν παίρνανε ζβάρνα και τό 'φευγε ως και τό αλέτρι από τά χέρια.

ἌΌμως και παρ' όλα αυτά, καθώς μολόγησε ο ίδιος ή δουλειά κόντευε νά γίνει, και πριν από τό ήλιοβασιλέμα λογάριζε νά 'χει τελειώσει τό όργωμα και νά κινήσει στην ώρα του για τό χωριό.

"Όμως κάπου έκει καί γιά νά σιγουρευτεῖ καλύτερα κοντοκράτησε κάτι αὐλακίες δῶθε ἀπό τήν παραβόλα τό ζευγάρι κι ἄπλωσε τό χέρι στό γιλέκο νά πάρει τό ρολοῖ νά σιγουρευτεῖ καλύτερα γιά τήν ὥρα. Μά... τό ρολοῖ ἔλειπε καί ἡ τσέπη ἦταν ἀδειανή.

Μπά, εἶπε ξαφνιασμένος τί νά ἴγινε τάχα, πού πάει τό ρολοῖ. Ματαψάχτηκε καλύτερα σ' ὄλες του τίς τσέπες μήπως ἄθελά του κι ἀφηρημένος τό ἔβαλε σ' ἄλλη τσέπη, μά τίποτα. Κάπου μό ἔπεσε εἶπε καί παρατώντας ζεμένο στόν τόπο τό ζευγάρι πῆρε τό χωράφι ψάχνοντας καί τ' ὄργωμα ρωτώντας πού λένε, μά τίποτα. Ξανάφερε κι ἄλλες φορές πάνω κάτω σκυμμένος καί ρολοῖ πουθενά. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ ὥρα πέρασε ἡ μέρα βασίλευσε τά βόδια ζεμένα διαμαρτύρονταν μά ὁ μπάρμπα-Δῆμος βιαστικός καί σκανιασμένος ἔφερε γύρα τ' ὄργωμα ἀνασκαλεύοντας τό χῶμα μέ χέρια μέ ποδάρια μά ἡ μέρα ἔπεσε ὁ τόπος σκοτεινίασε καί ρολοῖ πουθενά.

Στό σπίτι, καταπρώτου δέν βάλανε κακό μέ τό νοῦ τους ὁ κόσμος, μά ὅσο ἡ νύχτα προχώραγε καί στή στράτα πού ἀγνάντευαν οὔτε ζευγάρι κώριζε, οὔτε καί ἄνθρωπος φάνηκε νά ἴρχεται δῶθε, ὅλα τά κακά κι ἀνάποδα τά βάλανε τά παιδιά μέ τό νοῦ τους. Καί κίνησαν γιά τό χωράφι καί τόν βρήκανε τόν πατέρα τους νά σουλατσάρει πέρα-δῶθε ἀκόμα σκυμμένος μέσα στό ὄργωμα καί τά βόδια νά παραστέκουνε στήν παραβόλα ζεμένα.

Σάν τόν ρωτήσανε κι ἐκεῖνος τούς μολόπησε τό πάθημά του, τά παιδιά δείξανε καταπρώτου κι ἐκεῖνα τό ἐνδιαφέρον ὀπόπρηπε, φέρανε κάτι φορές γύρα τό χωράφι σεργιανώντας πέρα δῶθε πάνω σ' ὄργωμα, μά καί ματαψάχνοντας πάλι δέν καταφέρανε νά βροῦνε τίποτα. "Αἰντε πατέρα τοῦ εἶπανε στερνά, τώρα νύχτωσε γιά τά καλά καί οὔτε πού βλέπουμε, οὔτε καί φέξη ἔχουμε μά οὔτε καί κάνα φαγώσιμο πράμα εἶναι νά τό ἴβρει τή νύχτα τό ζουλάπι καί νά τό φάει, σίδερο εἶναι μέ τήν αὐγούλα ταχιά θά ματάρθουμε καί ὀπωσδήποτε κάπου ἐδῶ μέσα εἶναι καί θά τό βροῦμε δέν πιστεύουμε νά τό κατάπιε ἡ γῆς. Ἐκτός, κι ἄν σοῦ ἔπεσε στό δρόμο καί δέν τό κατάλαβες.

"Όχι, τούς εἶπε μέ σιγουργιά ὁ γέροντας ἐδῶ μέσα μό ἔπεσε μά δέ τό δοκίθηκα ὁ καψμένος, πού κοντοστάθηκαν γιά λίγο ματάριξαν μιά ματιά, κοντά καί ὁ γέροντας μά καί σάν καί τί ἄλλο θά μπορούσε νά κάμει; Σκανιασμένος κι ἀμίλητος ἀκολούθησε τά παιδιά του στό σπίτι καί καθώς εἶπανε ταχειά οἱ δικοί οὔτε χασιά ψωμί δέν ἔβαλε στό στόμα του ἐκεῖνο τό βράδι ὁ πατέρας, οὔτε καί γιά κουβέντα καθώς φάνηκε εἶχε ὄρεξη.

Θέλεις σκανιασμένος εἶπανε συνατή τους στή φαμελιά, γιά τό ρολοῖ, θέλεις ἀποσταμένος ὅλη μέρα, ἄς μὴν τοῦ παραγένομε κι ἐμεῖς φόρτωμα, ἄς κοιμηθεῖ ἀπόψε νά ξαποστάσει καί αὔριο ἔχει ὁ Θεός ὅλα θά βροῦνε ξανά τό δρόμο τους. "Όμως, δέν ἦταν ἔτσι τά πράγματα, καθώς τά λογαριάζανε οἱ ἄλλοι. Ἐφεξε βέβαια ἡ καινούρια μέρα καί ματανύχτωσε καί μεταξημερώσανε κι ἄλλες ἀκόμα πότε βροχερές καί πότε ἡλιόλουστες καί ἡ φαμελιά ἔφαγε τ' ὄργωμα δάγκα πού λέμε, στό χωράφι καί... ρολοῖ δέν βρέθηκε.

Δέ μπορεῖ, κάπου ἀλλοῦ θά τό ἔχασες πατέρα, τοῦ ἴπανε στερνά ἀπαγοπτευμένα καί τά παιδιά. Κάπου στό δρόμο σου ξεθληκώθηκε ἀπό τήν καδένα καί σοῦ ἔπεσε δίχως νά τό καταλάβεις καί αἰντε τώρα νά βρεῖς τό ποῦ καί τό ποιός νά ἦτανε τάχα

ό τυχερός ό διγιάβάτης όπου του ’βρε καί τό σήμασε καί πού δέν θά τό κρύψει γιά νά τό ’χει ένα τέτοιο είδισμα μέ καπάκια μαλαματένια μέ δώδεκα κατακόκκινα ρουμπίνια καί μέ στάμπα όπου γράφει ’Αγκύρας.

“Αχ! αναστέναξε ό γέροντας, δέν τό ’χασα άλλοϋ, έκει μέσα στ’ όργωμα μου ’πεσε τό σκασμένο καί μέ φαρμάκωσε, καί τό ’να χέρι, πού λέει ό λόγος, νά ’χана στον πόλεμο τόσα χρόνια κείθε στη Μικρά ’Ασία δέν θά σκάνιαζα μου φαίνεται τόσο.

Μήν είσαι ιδιότροπος, τον αποπήρανε στό σπίτι ή φαμελιά του κι όλο βογγᾶς κι αναστενάξεις σαν καί νά ’χασες τό βλισίδι, ρολόϊ χιλιοχρονίτικο ήτανε πατέρα του είπε ό γυιός του, ταχιά πού θά κατέβω στό παζάρι θά πάω νά σου αγοράσω ένα καινούργιο καί τί λές εκεί θέ νά είναι καί καλύτερο.

Καί του πήρανε σέ καιρό όταν πουλήσανε τή σοδειά τά παιδιά ρολόϊ του πατέρα τους μικρότερο καί γυαλιστερό μά καθώς φάνηκε από τήν πρώτη κιόλας μέρα, ούτε πού τό χαμπέρισε ό γέροντας, έτσι έστεκε άπέιραχτο κι ακούρηστο άπάνω στό τραπέζι γιά καιρό.

Ευχαριστώ παιδιά μου τούς είπε, καλό είναι, μά δέν έδειξε καί καναν καημό γιά τό καινούριο του άπόκτημα.

Γιά καιρό από τά τότε καί δώθε σαν κουρασμένος στρατοκόπος από τή ζωή καί τά καμώματά της έστεκε μέ τής ώρες ό πατέρας στοχαστικός κι άδιάφορος περπατώντας κι άγναντεύοντας μέ τής ψυχής τά μάπα κάπου μακρυνά, πίσω από βουνά καί θάλασσες ξεφυλλίζοντας καθώς άφηνε νά φανεϊ τής νιότης τά περασμένα, κι ήτανε πολλά άτυχώς γιά κείνη τή γενιά τής μοίρας τά καμώματα τής τύχης τά γραμμένα.

Πάνω στῆς νιότης τον άνθό ντυμένος τότε τό χακί μ’ άλλα του τόπου του παλικάρια περπάτησε θυμᾶται στεργιές διγιάβηκαν θάλασσες καί μιάν αυγή βρεθήκανε κείθε στη Μικρά ’Ασία.

Τούς πήγε ή πατρίδα νά λευτερώσουνε καί τ’ άλλα μας τ’ άδέρφια όπουχανε κι εκείνοι αϊώνες σκλάβοι σῶν αγάδων τά παλιάσκερα καί θυμούντανε τήν πανώργια εκείνη μέρα πού ξεμπαρκάρανε στην πανέμορφη Σμύρνη στη γαλανόλευκη πολιτεία πού όμορφότερη καί πιο καλοδεχούμενη δέν είχανε ματαδεϊ του λοχία τά μάτια. Τί προκυμαία, τί δρόμοι, τί καταστήματα, τί σπίτια δίπατα καί τρίπατα, μά περισσότερο τί ήμερος καί καλοπροαίρετος, τί καλοσυνάτος κόσμος, όλοι μέ σεβασμό καί αγάπη στον ντόπιο καί στον ξένο καί οί νοικοκυρές καταδεχτικές καί πάντα μέ τό χαμόγελο στά χείλη λές κήτανε άδέρφια τους.

Θυμόντανε ό καημένος καί πότε αγάλιαζε ή ψυχή του κι έλαμπε όλόβολος από ευχαρίστηση, μά... καί πότε άδεκεϊ έσκυβε τό κεφάλι βαθιά συλλογισμένος καί σαν καί νά ξύπναγε από κακό όνειρο, σκοτείνιαζε ή όψη του καί αναστέναζε πικραμένος σαν θυμούντανε τά κακά εκείνα περασμένα. Τά ’βλεπε παραστατικά, τά ’βλεπε όλοζώντανα λές κι ήτανε τώρα, λές κι ήτανε σήμερα κι άς είχανε περάσει χρόνια, κι άς είχε περάσει μιά ζωή από τά τότε καί δώθε.

Θυμοϋνταν κι αναστέναζε εκείνα τής Χρυσαφένιας τά πανέμορφα παράξενα μάτια, τής κοπέλας μέ τό άγγελικό κορμί καί τής νεράιδας τή χάρη, μέ τήν άγνή ψυχή καί τήν περίσσια καλοσύνη πού όμοιά της δέν ματασουνάντησε σ’ όλη του τή ζωή.

Βοηθοῦσε... θυμᾶται τὸν πατέρα της ἢ κοπέλα στὸ μαγαζί. Στὸ κατάστημα πού ἔλαμπε στὸ διαμαντικό καί τὸ χρυσάφι, πού σέ προκαλοῦσε μέ τὰ ὠρολόγια καί τ' ἀσημικά.

Θυμᾶται ἀκόμα λές κι ἦτανε χθές τὸ πού στάθηκε ἓνα δειλινό, σάν εἶχε ἔξοδο ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, μπροστά στή βιτρίνα καί κοίταξε μέ περίσσιο μεράκι τὰ λογιῶ-λογιῶν ὠρολόγια τσέπης πού ἄλλα κρεμότανε μέ ἀσημένιες καδένες κι ἄλλα ἦταν μέ μαστοριά βαλμένα στή σειρά πάνω σέ γαλάζιο βελούδο, καί ζήλεψε ἡ καρδιά του καί ἀνάδωσε τὸ μεράκι του καί λογάργγιαζε μέ τὸ νοῦ του πὼς ἂν κοινομήσει ποτέ χρήματα, θά ῥθει νά πάρει κι αὐτὸς ἓνα ἀπὸ μεράκι, μά καί νά τὸ ῥχει θυμητικό καί σύντροφο ἐκεῖ στὰ μακρινὰ τὰ ξένα.

Νά ῥχει ἓνα σωστό, ἓνα ἀθάνατο πράμα ἔτσι καί γιὰ ἐνθύμιο ἀπὸ τὴ Σμῦρνη.

Ἡ κοπέλα μέσα ἀπὸ τὸ κατάστημα τὸν εἶδε πού καθηλωμένος στή βιτρίνα τὰ περιεργάζονταν μέ καημὸ καί ἐνδιαφέρον καί βγαίνοντας στήν πόρτα τοῦ πρότεινε μέ καλοσύνη, περάστε παρακαλῶ κύριε λοχία, περάστε μέσα. Ἔχουμε στὸ κατάστημα καθὼς θά δεῖτε κι ἄλλα ὠρολόγια καί καλύτερα καί φθηνότερα, μά... καί οὔτε εἶστε ὑποχρεωμένος νά πάρετε ἂν δέν βρεῖτε κάτι τοῦ γούστου σας, σᾶς παρακαλῶ περάστε.

Σέ μιά τόσο γλυκιά παράκληση, σέ μιά τόσο φιλική διάθεση ἀπὸ κείλη πού λές κι ἦτανε ἀγγελικά καί κόκκινα βαμμένα δέν μπόρεσε θυμᾶται νά ἀντισταθεῖ, ἀσυναίσθητα πέρασε ἀμίλητος τὸ κατώφλι σάν μαγεμένος ἀπὸ τὴν κόρη καί τὴν πραγμα-
τια της. Κοίταξε τὸ ἓνα ρώτησε γιὰ τὸ ἄλλο καί τελικά ἡ ἀπόφαση τῆς ἐπιλογῆς πάρθηκε ἀπὸ τὴν κοπέλα.

Αὐτὸ, καλέ μου, θά πάρεις, τοῦ εἶπε κάπως ἐπιτακτικά λές καί γνωρίζονταν ἀπὸ καιροὺς οἱ δύο τους, αὐτὸ θά πάρεις καί θά μέ θυμᾶσαι, σοῦ τὸ ὑπόσχομαι, τ' ὄνομά σου; Δημοσθένης. Ἄ! τί ραῖο μά καί ἀρχαῖο ὄνομα πολὺ ταιριαστό γιὰ ἓνα τόσο ὑπέροχο ἑλληνόπουλο, εἶπε ἡ κοπέλα κοιτάζοντας τὸν κύριο λοχία στὰ μάτια σὰ νά ἔθελε κι ἄλλα ἀκόμα πολλὰ νά ποῦνε οἱ δύο τους.

Ὅμως δίπλα στήν ἄλλη βιτρίνα ἔστεκε ὁ πατέρας καί παζάρευε δαχτυλῖδια μέ κάποιες τοῦ τόπου τους κυρίες.

Ἄσυναίσθητα ἄπλωσε ὁ Δῆμος τὸ χέρι καί τὸ πῆρε, μέ γειά σου τοῦ εὐχήθηκε ἡ κοπέλα κι ὡς ἐκεῖ ὅλα καλά. Μά σάν συνῆρθε ἀπὸ τὸ ἀναπάντεχο ἀπὸ τὸ ἀσυνή-
θιστο γιὰ τίς δικές του ἀρχές γλυκομούδιασμα τῆς καρδιάς, χαμήλωσε νικημένος τὸ κεφάλι μέ δυσπιστία καί ἀμφισβήτηση.

Δέν θά ἔθελα, καλή μου, τῆς εἶπε, καί τὸ λέω μέ ὅλη μου τὴν ψυχὴ νά βγῶ ἀπὸ τὴ θέλησή σου, μά εἶμαι πολὺν καιρὸ μακριὰ ἀπὸ δικούς καί πατρίδα καί τὰ οἰκονο-
μικά εἶναι λιγοστά καί μετρημένα. Καλὸ εἶναι, μοῦ ἀρέσει, μά καί γιὰ ἓνα λόγο ἀκόμα, μοῦ τὸ διᾶλεξες ἐσύ, καλή μου ἀρχοντοπούλα, μά γιὰ νά ἰδοῦμε φτάνουν τὰ χρήματά μου νά τὸ ἀγοράσω.

Ἐλπίζω, κύριε Δημοσθένη, καί τοῦ φάνταξε τόσο πολὺ ἐκεῖνο τὸ κύριε μπρο-
στά ἀπὸ τὸ ὄνομά του πού ποτέ του δέν τὸ ξέχασε, ἐλπίζω κι αὐτοῦ νά τὰ βροῦμε, ἦταν ἡ ἀπάντηση καί πράγματι τὰ βρῆκανε.

Ἐγράψε στὸ χαρτί, ἑκατὸ δραχμές, πολὺ καλὴ τιμὴ σ' ἀλήθεια γιὰ κείνο καί γιὰ τότε. Ὅμως ἐσύ, κύριε Δῆμο μου, τοῦ εἶπε κοιτάζοντάς τον στὰ μάτια μέ περίσ-

σιο ένδιαφέρον και τό κράτησε εκείνο τό «μου» και τό φώλιασε βαθιά στην ἄδολη καρδιά του γιατί ἦταν ἡ πρώτη πού τοῦ τό εἶπανε φορά χείλια νεράιδας κοραλένια, μά... σχεδόν και ἡ στερνή. Ἐοῦ θά δώσεις τώρα ὅτι σοῦ περσεύει, ὅσο γιά τ' ἄλλα μὴν ἔχεις πρόβλημα, ὅταν θά ξαναοικονομήσεις ξαναπέρνα. Καί ὄχι, πρὸς Θεοῦ, ὄχι μόνο γι' αὐτό κύριε λοχία ἀλλὰ κά σάν ξένος πού εἶσαι σέ τόπο μακρινό ἀπό δικούς και φίλους πιστεύω πὼς μιά τοῦ Θεοῦ καλημέρα εἶναι εὐχὴ εἶναι τῆς ψυχῆς ἀνάσα, ἔπειτα νέοι ἄνθρωποι εἴμαστε και μᾶς κολακεύει τῆς ζωῆς και τῆς νιότης τό χαμόγελο.

Ἐβγαλε τό πορτοφόλι του θυμᾶται και μέτρησε ἀρκετές δραχμοῦλες ἴσια πού φτάνανε νά ξεχρεωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγορά πού ἔκαμε, μά δέν τίς ἔδωσε ὅλες του τίς οἰκονομίες κράτησε ἴσια γιά χαρτοφάκελα και τσιγάρες. Σέ μέρες λογάργιασε και ὑποσχέθηκε πού θά πάρει τό μισθό, και μέ τὴν ἔξοδο θά ξαναπερνοῦσε γιά νά δώσει κι ἐκεῖνα τά λίγα ὑπόλοιπα πού χρωστοῦσε. Μά και τοῦ ἦτανε καημός νά ἰδεῖ ἀπὸ κοντά και γιά μιά φορά ἀκόμα ἐκεῖνον τὸν ἄγγελο πού τυχαῖα και ἀπρόσμενα τοῦ ἀναστάτωσε τὴ ζωὴ, τὴ γέμισε ένδιαφέρον και ἀγάπη ἔστω και μέ τῆς συναλλαγῆς τό ἔμπορικό ένδιαφέρον, και πού αὐτό τό κράταγε μυστικό και ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του.

Τῆς Κυριακῆς τό δειλινό θυμᾶται μέ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τό στρατόπεδο κατεβήκανε μ' ἕναν φίλο δεκανέα και κάνανε κάποιες βόλτες σὴν πανέμορφη γεμάτη ἀπὸ κόσμο προκυμαία και ἡ καρδιά του ἔνοιωθε τόσο ὄμορφα, τόσο περήφανα πού τοῦ φαινότανε πὼς τά παπούτσια του δέν πατούσανε στό κῶμα και συλλογιούνταν και κουβέντιαζε μέ τό συνάδελφο και καλοτυχίζανε τὸν ἑαυτό τους πού βρεθήκανε σέ τόσο ὄμορφο τόπο και ἀνάμεσα ἀπὸ τόσο καλόκαρδο και καλοδεχούμενο ἀπὸ τόσο νοικοκυρεμένον ἀρχοντικόκομο.

Και, κάπου ἐκεῖ στό πέρα δῶθε θυμᾶται σταμάτησε ξαφνικά δίπλα τους ἕνα μόνιπο και μιά χαδιάρια, μά ὄχι και τόσο ἄγνωστη φωνὴ τὸν καλοῦσε μέ τ' ὄνομά του. Κύριε Δημοσθένη, κύριε λοχία, σᾶς καλησπερίζουμε, τί κάνετε, ἔχουμε βλέπω ἔξοδο σήμερα, πὼς πάει ὁ περίπατος;

Ἦτανε ἡ Ὁρολογοῦ, ἦτανε ἐκεῖνο τό θεσπέσιο πλάσμα πού μέ τὴν ἔμπορική συναλλαγὴ και τὴν ἅγια, τὴν πολιτισμένη διάθεση, ἔδωσε νόημα και κουράγιο σὴν ζωὴ τοῦ στρατιώτη.

Στό σπίτι τῆς ἐξεδέλφης μου τῆς Γιούλιας ἀπὸ ἴδω, πηγαίνουμε, νά σᾶς κάνουμε γιά λίγο συντροφία πολὺ θά τό θέλαμε, μά ἀργήσαμε και μᾶς περιμένουμε, ἐλπίζω κάποια ἄλλη φορά νά σᾶς ἔχουμε σὴν παρέα μας.

Ὁ ἄμαξιάς τράβηξε καλινάρι και φύγανε τῆς Ἀνατολῆς ἐκεῖνοι οἱ ἀλλιώτικοι, ἐκεῖνοι οἱ ἄκακοι και ἀπονήρευτοι ἄνθρωποι.

Παραξενεμένα κοιτάχτηκαν στά μάτια τά παιδιά ἀπὸ τό ἀναπάντεχο, ἀπὸ τό βαθιά ἀνθρώπινο φέριμο ἐκείνου τοῦ καλοσυνάτου, τοῦ πολιτισμένου ἐκείνου κόσμου, κουνήσανε μέ θαυμασμό και ἱκανοποίηση τά κεφάλια και μέ μιά πρωτόγνωρη γιά τούς τσολιάδες μας ἀνάσα ζωῆς τραβήξανε μιάς και τό καινούργιο πού συμβουλευτήκανε ρολοῖ τούς ἔλεγε μαζευτεῖτε, γιά τούς στρατῶνες.

Ἡ ἐπόμενη μέρα ξημέρωσε γρήγορα και ἡ ἑβδομάδα πέρασε στό στρατόπεδο τοῦ Πεζικοῦ μέ τά ἴδια σχεδόν ένδιαφέροντα γιά τὸν κάθε στρατιώτη.

Ὁ Δῆμος, λίγο ἀπό μεράκι μὰ περισσότερο ἀπό ἐνδιαφέρον πού ξυπνοῦσε ἢ προέλευση μὰ καί ὁ χρόνος, κοίταζε καί ξανακοίταζε τὸ ὥρολόι καί τὸ ρωτοῦσε σάν νά ἦτανε φίλος κι ἀδερφός γιὰ τὸ χρόνο πού ἀδιάκοπα κύλαγε καί λογάριζε ὁ καημένος τὸ πόσες γυροβολιές ἀκόμα θά ἔπρεπε νά κάμουνε οἱ δεῖχτες ὥσπου νά ῥθει ἡ εὐλογημένη ὥρα πού θά πάει νά ξεπληρώσει τὴν οἰκονομική του ὑποχρέωση καί πού θά σταθεῖ γιὰ μιά ἀκόμα φορά κοντά κι ἀντίκρι σ' ἐκεῖνον τὸ ζωντανό, τὸν πανόργιο ἄγγελο πού τοῦ ζέστανε τὴν ψυχὴ, τοῦ γλύκανε τὴν ξενιτιά καί τοῦ ἀλάφρωσε τοῦ στρατοῦ τὴν τυράγνια.

Ὅμως δέν τοῦ ἦτανε γραφτό νά δώσει οὔτε καί νά πάρει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τῆς ἀγγελικῆς ἐκείνης ψυχῆς τὸ θεῖο ἀπόθεμα.

Τρίτη θυμᾶται δειλινὸ ξαφνικὰ καί ἀπρόσμενα τοὺς φορτώσανε σέ βαγόνια ὅπως ὅπως καί κοντὰ στὴν αὐγὴ τοὺς ξεπεζέψανε μακριὰ σ' ἓναν ἔρημο τόπο ὅπου τὸ μάτι δέν ἀντίκριζε οὔτε θάλασσα μὰ οὔτε σπίτια καί κόσμο. Καί ἀπὸ ἐκείνη τὴν αὐγὴ ἀπὸ κείνη τῆ μέρα ὅλα ἄρχισαν νά γίνονται περιπέτεια καί φαρμάκι, πόλεμος καί ταλαιπωρία γιὰ τοὺς τσολιαδες μας καί τὸν κοσμάκη, κακοπέραση καί ἀγρύπνια, σκοτωμοί, πεζοπορίες ἄσωτες καί ἡ σάλπιγγα λές καί δέν ἔμαθε ἄλλο τί νά λέει ἀπὸ τὸ προχωρεῖτε καί... προχωρεῖτε.

Καί... τί τὰ θές τί τὰ γυρεύεις. Τὰ ὑπόλοιπα ἀλοῖμονο... γνωστά. Ἰδέα, στρατός, λαός, ἔθνος, πανάρχαιες δοξασμένες πατρίδες, ὅλα συμφορά, ὅλα ξεπουλημένα ἀπὸ κακογνωμιά μὰ καί περισσότερο ἀπὸ ξένα καί γιὰ ξένα συμφέροντα, στὸν ἐξανδραποδισμό καί τὸ θάνατο.

Ὅσοι τυχεροὶ γλυτώσανε ἀπὸ τοῦ χάρου τὸ δρεπᾶνι γυρίσανε καλοῦ-κακοῦ στὸν τόπο τους. Ὅμως γυρίσανε φέρνοντας ξωπίσω καί κάποιες χιλιάδες ψυχές ἄμοιρες, ξεριζωμένες πού τί νά πρωτοθυμηθεῖ ὁ δόλιος ὁ ἄνθρωπος καί γιὰ ποιὸ κακό ἀπὸ τὰ παθήματά τους νά πρωτοκλάψει.

Φέρανε μαζί τους κάποιες θύμψες πού γιὰ τοὺς καλότυχους, γιὰ ὄσους βρέθηκαν μακριὰ καί ἔξω ἀπὸ κείνον τὸν κολασμένο χορὸ τοῦ ξεριζωμοῦ καί τοῦ θανάτου δέν ἦταν καί κάτι τὸ πολὺ τραγικὸ, ὅμως γιὰ τοὺς ἄλλους γιὰ τοὺς ντόπιους ἦτανε ἡ πατρίδα, τὸ σπίτι, ἡ οἰκογένεια, ἦτανε ἡ ζωὴ, ἡ ὑπόσταση καί τὸ μεγαλεῖο τῆς, ἦτανε τὸ ὅτι ἱερό καί ὅσιο ἔχει τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς ἡ ὑπόσταση. Ἦτανε ἀτυχῶς ἡ δυστυχία ζυμωμένη μὲ τὸν πόνο, τὸν ἐφιάλτη καί τὴ νοσταλγία.

Τώρα... ὅσο γιὰ τὸ λεβεντόπαιδο τὸ λοχία, ὅσο γιὰ τὸ μπάρμπα-Δῆμο πού τὸ τυχερὸ του ἦτανε νά ῥξει ξανά τῆς ἐπιστροφῆς τὸ δρόμο, εἶναι ἀλήθεια πὼς κάτι μὲ τὸν καιρὸ ἀπὸ κείνον τὸν ἐφιάλτη, ἀνάμεσα σέ χωριὸ καί συγγενεῖς, σέ σπίτι καί οἰκογένεια ψευτογιάτρεψε ὁ χρόνος. Ὅμως κάποια ἄλλα ἀτυχῶς ἀπὸ κείνα τοῦ παιδεμοῦ καί τῆς λαχτάρας τὰ περασμένα, ποτὲ τους δέν μπορέσανε νά γίνουν ξεχασμένα, τὰ συλλογιούντανε καί τὰ ζοῦσε.

Τὰ ἄνοιθε βαθιὰ κι ἀδιάκοπα καί τὰ συκνοκουβέντιαζε ὁ στοχασμός καί ἡ ψυχὴ του μ' ἐκεῖνο τῆς Ἀνατολῆς τὸ τίποτα πού χρόνια τώρα χτύπαγε εὐλογημένο θυμητᾶρι συντονισμένο μὲ τῆς καρδιᾶς του τὸ πύρωμα στοῦ γελέκου του τὸ τσεπάκι.

Ἐκεῖνο πού οἱ ἄλλοι οἱ ἀπέξω ἀπὸ τῆς νιότης τ' ὄνειρο καί τῆς κόλασης τοῦ πολέμου τὸ δαιμονισμένο χορὸ, τὸ βλέπανε καί τὸ ἀξιολογοῦσανε σάν ἓνα τίποτα.

Ὅμως γιὰ τὸ λοχία, γιὰ κείνονε πού στῆς ζωῆς του τὴν ἄνοιξη μοιράστηκε

κάποιες ἔστω πρόσκαιρες κι ἄπιαστες χαρές, μά καί τοῦ πικροῦ πολέμου τίς ἄσωτες λαχτάρες καί τ' ἄμετρα καρδιοχτύπια, ἦτανε, νά ἦτανε ὁ ἔρωτας, ἦτανε τό πρῶτο τῆς ψυχῆς του σκίρτημα, τό πρῶτο καρδιοχτύπι. Ἦτανε τό εἶναι του παγιδευμένο σέ στιγμές, σέ ὥρες, σέ μέρες πού ὁ λογισμός ἀγκαλιά μέ τό παράλογο χορεύανε μέ πυρωμένη τήν καρδιά καί τά μάτια ὀλάνοιχτα στῆς δυστυχίας τόν ὄλεθρο τοῦ χαλασμοῦ τό πικρό τραγούδι. Καί στενοχωρεθῆκανε στερνά στό σπίτι μικροί μεγάλοι σάν τόν εἶδανε νά ὑποφέρει τόν παππού καί πού καί πότε νά συλλογιέται νά στοχάζεται καί νά ἀναστενάζει λές κι ἔχασε ἄνθρωπο.

Καί τόν κουβεντιάσανε τά παιδιά καί τόν παρατηρήσανε γιά τά καμώματά του καθώς λέγανε μά κι ἐκεῖνος ὁ καημένος προσπαθοῦσε νά τό ξεχάσει μά ἀτυχῶς, ἦτανε τόσο πολλὰ ἐκεῖνα τῆς νειότης του τά περασμένα καί τόσο βαθιά χαραγμένα στῆς ψυχῆς του τό ὀλοκάθαρο δευτέρι πού ἄθελά του τοῦ βγαίνανε μπροστά καί ἄθελά του πιανότανε καί χόρευε κι αὐτός ἀνάμεσα στήν ἀχλή τοῦ πικρόγλυκου ὄνειρου του, τό μαῦρο χορό τῶν κολασμένων. Ὡσπου κάποιο βράδυ, καθώς εἶπανε οἱ δικοί του, τούς καληνύχτισε καλόκαρδα ὅπως τό συνήθιζε πάντα, ἔπιασε τό κρεβατάκι του καί κοιμήθηκε, κοιμήθηκε ὁ μπάρμπα-Δῆμος βαριά κι ἀσέκωτα ἐκεῖνον τόν αἰώνιο ὕπου πού τελειωμό δέν ἔχει. Ἡ γιαγιά πού παραξενεμένη πῆγε τήν αὐγή κοντά του, τόν βρῆκε λένε μέ τά μάτια κλειστά, χέρια σταυρωμένα καί μ' ἓνα εὐτυχίας χαμόγελο ζωγραφισμένο στό πρόσωπο λές κι ἦτανε ἐκείνη ἡ στιγμή πού ὁ ἄγγελος Κυρίου τοῦ ἄνοιγε τοῦ παραδείσου τήν πόρτα τῆ μυργιόχρωμη καί τοῦ ἔγνεφε νά περάσει.

Σκάνιασε ἡ καημένη ἡ γερόντισσα, πῆρε ἀπό τά θαμπά της μάτια δυό δάκρυα, ἔκαμε τό σταυρό της, ἔσκυψε κι ἀσπάστηκε ἀδεκεῖ τοῦ συντρόφου, τοῦ νοικοκύρη, τοῦ δουλευτή τό ἅγιο λείψανο καί σάν σηκώθηκε τοῦ εἶπε μέ πόνο: Στό καλό, Δῆμο μου, καί μὴν ξεμακρύνεις, κάπου κοντά νά μέ καρτερεῖς δέν θ' ἀργήσω νά ῥθω κοντά σου.

Σέ καιρό καί ὅλως ἀναπάντεχα, ὀργώνοντας ὁ γυιός τό χωράφι ξανάφερε μέ τό γενί τό ὠρολόι τοῦ μπάρμπα-Δῆμου ξανά στήν ἐπιφάνεια καί τό χαρήκανε τόσο πολύ στήν οἰκογένεια ἐκεῖνο τό εὔρημα ὄσο λίγα πράγματα στή ζωή τους, τό καθάρισαν ἀπό τή σκουριά πού τοῦ φόρτωσε ἡ γῆς καί ὁ χρόνος καί τό ἀπιθώσανε μέ σεβασμό δίπλα στά εἰκονίσματα σάν κάποια ἅγια παρακαταθήκη ὄσπου στήν κατάλληλη ὥρα, τότε πού καί ἡ γερόντισσα ἡ μάνα τους κίνησε κι ἐκείνη γιά τό μεγάλο ταξίδι, τῆς τό ἐμπιστευθήκανε.

Καί ἦτανε λέει, τό καλύτερο ὅπου θά μπορούσε νά προσφέρει δῶρο στό μακαρίτη ἡ φαμελιά του ἀπό τόν ἀπάνω κόσμο. Τό ρολοῖ του, τή ζωή καί τή ματαιότητα ἀντάμα.

ΠΑΡΟΤΡΥΝΣΗ ΑΠ. ΠΑΥΛΟΥ ΣΕ ΠΑΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ 666 (Έφεσίους 6/12)

ΛΑΜΠΡΟΥ ΑΠ. ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

Στήν ἐφημερίδα *Τό Κομπότι*, φύλλο 185/5-6/2000 γράφεται: «Στά τέσσερα στολίδια τῆς πλατείας μας, Ἀνδριάντας Ν. Σκουφᾶ, παλαιό κωδωνοστάσιο, Δημομαρχειό καί Ἄη-Γιώργης, ἐρχονται νά προστεθοῦν καί τά δύο παραδοσιακά καφενεῖα τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας... μετά τήν ἀνακαινήσή των».

Ἐπισκέπτης ἀγαπητός μου τῶν Γραμμάτων, ἐνθουσιασμένος ἀπό τά ἔξι στολίδια τῆς Καμόπολης, ἔπε με μεγάλη εὐχαρίστηση τόν πρωινό του καφέ στό καφενεῖο τοῦ κυρ-Γιώργη Σταμάτη, ἀποθαυμάζοντας τήν ὁμορφιά τοῦ καταστήματος, τήν εὐγενική ἐξυπηρέτηση καί τή φιλόξενη διάθεση τῶν Κομποταίων, μού εἶπε: «μπράβο της ἡ Ἐκκλησία τῶν Κομποταίων». – Καί γιά τόν ἐκκλησιασμό τῶν πιστῶν νέο μεγαλόπρεπο ναό ὕψωσε, τοῦ εἶπα. – Κι ἐγώ, μού ἀπάντησε, Χριστούγεννα καί Πάσχα δέν ἔχω λείπει ποτέ. Τά Χριστούγεννα θέλω νά χαίρομαι μέ τούς πολλούς ἐκεῖνο τό «κέλι γῆς εἰρήνη». Τό Πάσχα μ' ἐνθουσιάζει ἐκεῖνο τό «Ἀναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί: Πάσχα Κυρίου Πάσχα» τότε ἀπάνω ἡ ὁμορφιά τοῦ ἀστροφώτιστου οὐρανοῦ, κάτω ἡ ὁμορφιά τοῦ λαμπροφορεμένου μας λαμπαδηφόρου πλῆθους, πού λάμπει ἀπό χαρά, μέ κάνουν μιάς ἄλλης ζωῆς ἄνθρωπο. Ὅταν ἄκουσα ἐκεῖνο τό «Χριστούγεννα Πάσχα δέν ἔχω λείπει ποτέ», ἦρθε στό νοῦ μου τό θλιβερό κομποταϊκό: «ἀπό κρέας, ἐμεῖς, Χστοῦ Λαμπρή - Χστοῦ Λαμπρή καί κἀνα κοψίδι τίς Ἀποκριές νά τό γλείφουν κ' οἱ γριές», μέ συνετάραξε. Μεγάλη ἡ φτώχεια, φοβερός ὁ ὑποσιτισμός, πρόωροι οἱ θάνατοι ὡς τό 1928, πού ἔφυγε ὁ Τσιφλικιάς. Πέρασαν χρόνια νά χορτάσουμε ψωμάκι! Τό κρέας μόνο στόν ὕπνο μας τό βλέπαμε, οἱ Κομποταῖοι, ἀπό τό 1871. Τότε εἶχε χάσει τήν ἐλευθερία του τό Ἐλευθεροχώρι, τό «τερπνότερο τῶν πέριξ, χωρίον πλούσιον διά τε τά ὕδατά του καί τήν ἄρδευσή του» ὅπως τό εἶδε ὁ Μάξιμος Ραῦμπῶ. (Μ. Ρ., *Ἀπομνημονεύματα*, ἔκδοσης 1822, σελ. 241).

Φυσικό ἦταν καί τό «Χριστούγεννα Πάσχα» τοῦ ἀγαπητοῦ μου ἐπισκέπτη, νά τό θεωρήσω, τί ἄλλο; ἔλλειψη πνευματική ἀξιολόγων γνώσεων. Σιωπώντας, θυμήθηκα τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη τά λόγια, πού εἶχα διαβάσει στό βιβλίον του *Ὁράματα καί Θάματα*, ἔκδοσης 1983, σελ. 96-97: «Εἰς τό σκολεῖον, ὅπου πᾶτε, Θεολογίαν σπουδάσετε καί Φιλοσοφία ἢ τό ἓνα; Λέγει: Φιλοσοφίαν μόνον. Τοῦ λέγω ἔχεις ἓνα μόνον ποδάρι καί εἶσαι μισόθησος».

Ὅσο γιά τό «μπράβο της ἡ Ἐκκλησία!», εἶναι πασίγνωστο ὅτι, γενικά ὅλη ἡ

Ἐκκλήσια τῆς Ἑλλάδος, χωρίς ν' ἀποτελοῦν ἐξαιρεση καί οἱ Ἐκκλησίες τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν χριστιανικῶν δογμάτων, δέχεται ἀδιάκοπα μετὰ χαρῆς τὰ ἀμέτρητα «μπράβο» καί τὰ «εὖγε», καί καμαρώνει ἱκανοποιημένη τοὺς ἐπίγειους θησαυροὺς τῆς ἀμέτρητα κινητὰ καί ἀνίκητα, ἀνεκτίμητης ἀξίας. Ὅμως βαρὺς ὁ λόγος, «μισόθησκος», γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο, ἀλλὰ καί τὸ «ἐπίγειοι θησαυροί», πού τοὺς ἀφανίζει ὁ σκῶρος, ἡ σαπίλα, ἡ σκουριά, οἱ κλέφτες, τί ἄλλο; ἔλλειψη ἰσότητος, φιλάνθρωπιας, δικαιοσύνης σημαίνουν πλοῦτο καί φτώχεια. Καί δέν εἶναι μοναδικό τὸ φαινόμενο νὰ βλέπεις δυὸ ὠραῖα παραδοσιακά, ἀνακαινισμένα καφενεῖα γεμάτα θαμῶνες καί πίσω ἀπ' αὐτὰ ἓνα μεγάλο ναό, ἱστορικό, ἀρχαιολογικό, διατηρητέο μνημεῖο τοῦ 1741, προγονικῆς κληρονομιάς, ἀλειτούργητο, κλειδωμένο, ἐγκαταλειμμένο. Νὰ βλέπεις μπροστά τους μιά διάπλατη πλατεία μετὰ τὸ καλλιμάζο-μαρο ἀγαλμα τοῦ ἐθνεγέρτη Ν. Σκουφᾶ, νὰ κουβεντιάζει μετὰ τὸν οὐρανὸ καί νὰ θυμᾶται τὸ ὀλόλαμπρο ἀστέρι τῆς Βηθλεέμ, κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο ἄγγελοι καί ποιμένες ἐψάλλαν καί δόξαζαν τὸ Θεὸ γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς νύχτας τοῦ παραδόξου θεάματος, ὅπου ὁ βασιλιάς τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς ζεσταίνεται μετὰ τὸ χνῶτο τῶν ζώων σὲ μιά φάτνη. Καί σ' ἐνθουσιάζει ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων σὲ πλημμύρα φωτὸς τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Πάσχα, νὰ ψάλλουν λαμπροστόλιστο τὸ «Χριστὸς Ἄνεστη» σάν ἓνας ἄνθρωπος, χωρίς διάκριση στρατηγῶν ἢ στρατιῶν, πλοῦσιου ἢ φτωχοῦ, δίκαιου ἢ ἀδίκου, τῆς ὕλης ἢ τοῦ πνεύματος, «μᾶς ἄλλης ζωῆς», τὴν ὅποια ὁ ἐπισκέπτης μου τὴ ζοῦσε μιά φορὰ τὸ χρόνο! Ἡ ἀγανάκτησή του καί ἡ πίκρα του, μετὰ τὴν ὅποια ἀπέρριψε προσφορά τῶν δυὸ τελευταίων βιβλίων μου: Ἀντίχριστος ἢ ὁββ, ἀριθμοῦ, πού στήν Ἀριθμοσοφία τοῦ πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογίας Ν. Λούδαρη φέρεται μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἔννοια τῆς «κοινωνικῆς καταστροφῆς», ἐκδόσης 1999, Ἰωάννινα καί Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐκδόσης 2000, Ἰωάννινα, μετὰ ὁδήγησαν ν' ἀντιληφθῶ, ὅτι ὁ ἐπισκέπτης μου ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους φιλοσόφους, γνώστης τῆς συντελούμενης μετὰ γοργὸ ρυθμὸ κοινωνικῆς καταστροφῆς τῆς γενιάς μας, ἀλλὰ καί γνώστης τῆς πίκρας ὅσων ἀπὸ τοὺς βαφτισμένους προστρέχουν στίς χριστιανικῆς ἐκκλησίες σὲ κοινὴ προσευχή, νὰ ξεδιψᾶσουν μετὰ τὸ «νεράκι τὸ ζωντανό» τοῦ θείου λόγου τοῦ Ἰησοῦ, νὰ τὸ ἔχουν μέσα τους ἅμπλα δροσερό γιὰ τοὺς ἄλλους, καί φεύγουν μετὰ στεγνὴ τὴ γλώσσα «μισόθησκου» γιὰ νὰ βρῶσκουν ἐκεῖ στό πυκνὸ τὸ σκοτάδι τὸ μαῦρο θρύσες ἔρμες, στεγνές, ξηραμένες: Τοῦ ἔσφιξα τὸ χέρι μετὰ συμπόνια καί τοῦ εἶπα: Πῶργο μου, τὸ κατάλαβα, καί ἄς εἶναι ἀργά: εἶσαι ὁ ἄνθρωπος «μᾶς ἄλλης ζωῆς» γι' αὐτὸ δέν θέλεις: «οὔτε τὸ διάολο νὰ ἰδεῖς, οὔτε τὸ σταυρὸ σου νὰ κάμεις». Μακάρι, οἱ Ἀθάνατοι τῶν Ἀκαδημιῶν, μαζί ἐξουσιαστὲς λαϊκοὶ καί ἐπίσκοποι κληρικοὶ καί ἄνθρωποι πνευματικοὶ νὰ ὑψώσουν σημαία σωτηρίας ἀπὸ τὴν «κοινωνικὴ καταστροφή», σύμφωνα μετὰ τὴν παρότρυνση τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς Ἐφεσίους: «ὅτι οὐκ ἔστιν ὑμῖν ἡ πάλῃ πρὸς αἶμα καί σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκοτότος τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανοῖς». Δηλαδή, ὄχι πόλεμο αἱματηρὸ, ἀλλὰ μετὰ λόγῳ φλογερὸ, πόλεμο πνευματικὸ, ἐνάντια στὰ ἀπὸ δροσφόρου πνευματικὰ δημιουργήματα, πού φέρουν τὰ τηλεοπτικὰ κανάλια μετὰ τρόπο ὑπουλο, δόλιο, πονηρὸ στίς κατοικίες, στὰ σχολεῖα, στὰ καφενεῖα, παντοῦ στόν κόσμο ὅλο, ἀπὸ κόσμο κακὸ ἄσχημο, ἀνήθικο, διαβολικὸ πλασμένο, σύμφωνα μετὰ

τούς σκοπούς και τούς σχεδιασμούς του Ἀντιχρίστου, του 666. Ἡ λάμψη του φλογεροῦ λόγου του Ἰησοῦ θά φωτίσει και οἱ δορυφόροι του Ἀντιχρίστου θά πέσουν λαμπαδιασμένοι στή γῆ, καίοντας ὁ ἕνας τόν ἄλλον, ὅπως γράφει σέ θεόπνευστη ἐπιστολή του ὁ ἀπόστολος Πέτρος. Ὁ οὐρανός ἀπάνω θά λάμψει καθαρός γαλανός και ἡ γῆ κάτω θά ξανανιώσει «ὡς διά πυρός», γράφει στήν Ἀποκάλυψή του ὁ Ἰωάννης. Νέος κόσμος (ἡ «Συντέλεια τοῦ αἰῶνος»), μιᾶς «ἄλλης ζωῆς», κόσμος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, πνευματικός (πνεῦμα και ἀγάπη ὁ Θεός), ὅπως ἐξήγησε ὁ Ἰησοῦς και γράφει ὁ Ἰωάννης. Ἕνας κόσμος ἀθάνατος, ἀναμάρτητος, στή γῆ κάτω, και ἀγγελικός ἀπάνω στά οὐράνια τά μέρη τοῦ Θεοῦ τῶν ζώντων (τῶν δικαίων). Ὁ κόσμος, πού θά τό ἔχει κάθε μέρα γιορτή, κάθε μέρα Λαμπρό, τό «Ἐπί γῆς εἰρήνη, λαμπρυνθῶμεν λαοί» νά τό ψέλνει στή γῆ μ' ἕνα στόμα μιᾶ ψυχῆ.

ΟΙ ΛΟΥΣΤΡΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΛΟΥΣΤΡΑΚΙ

ΠΕΤΡΟΥ ΣΠ. ΣΚΟΥΤΕΛΑ

Ενα λιόχαρο κυριακάτικο πρωινό, έδω και πολλά χρόνια στήν πόλη τῆς Ἄρτας. Παντοῦ κυριαρχοῦσε ἡσυχία καί μόνο οἱ καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν χτυποῦσαν χαρμόсуна γιά τό γιορτάσιμο τῆς ἡμέρας καί καλοῦσαν καί τούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι ἄραϊά στούς δρόμους καί στά γιορτινά τους ντυμένοι προσέρχονταν.

Καί μόνο οἱ λιγοστοί λουστροί (πέντ' ἔξη τόν ἀριθμό) μέ τά ρούχα τῆς δουλειᾶς προσέρχονταν γιά τό φτωχό μεροδούλι, πού στίς γιορτές ἀβγάτηνε.

Ἄπό νωρίς τό πρῶί, πρόβαλαν ἕνας-ἕνας στή γωνιά τοῦ θρόνου, μέ τό κασελάκι τους στόν ὦμο καί μέ τό καρεκλάκι τους παραμάσκαλα καί πιάναν τή θέση τους πάνω στό πλατύ πεζοδρόμι τοῦ κεντρικοῦ δρόμου «Σκουφᾶ» (σ' ἕνα οἰκοδομικό τετράγωνο πιο κάτω ἀπό τήν κεντρική πλατεία τοῦ «Μονοπλιού»).

Ἐβάζαν, λοιπόν, μέ προχειρότητα τά μικρά τους σύνεργα (βούρτσες, βουρτσάκια, πάστες, βερνίκια, πανιά κ.λπ.) σ' ἐτοιμότητα γιά τή δουλειά πού σέ λίγο θά ξεκίναγαν, θά παῖρναν τόν πρωινό τους καφέ ἀπ' τό πιο κοντινό καφενεῖο, θ' ἄλλαζαν τίς πρῶτες τους κουβέντες μεταξύ τους καί μέ τούς γνωστούς περαστικούς κι ἀμέσως μετά μπαῖναν μέ φούρια καί μέ κέφι στήν ἀναζήτηση πελατείας καί μέ τό δικό τους τρόπο: (Ἐἶτε μέ τόν περιοδικό ρυθμικό χτύπο τῆς βούρτσας πάνω στό κασελάκι εἶτε διά ζώσης: «Περάστε κύριοι! Ἄλλος κύριος γιά γιάλισμα!»).

Κι ὅταν πληθθαῖναν οἱ περιπατητές στό δρόμο κι «ἄναβε» γιά τά καλά ἡ δουλειά, τούς ἔβλεπεσ ἀνασκουμπωμένους νά δουλεύουν ἀσταμάτητα.

Τά μουντζουρωμένα χέρια τους (ἀπ' τά βερνίκια) νά πηγαينوέρχονται μέ τίς βούρτσες, μέ σβελλάδα καί μαεστρία, πάνω στό σταμένο παπούτσι τοῦ πελάτη στό κασελάκι καί τά μάτια τους νά στροβιλίζουν ἐδῶ κι ἐκεῖ τριγύρω γιά τό καπάρωμα νέου πελάτη. Κι ἡ δουλειά (βερνίκωμα καί γιάλισμα) γινόταν στά πεταχτά· γρήγορα, συνειδητά καί παστρικά.

Καί τό συρταράκι στό κασελάκι ὄλο κι ἀνοιγόκλεινε πού δέχονταν τόν μικρό τους «κόπο». Τίς ὄρες ἀναδουλειᾶς τίς γέμιζαν μέ ἱστοριοῦλες, ἀνέκδοτα καί καλαμπούρια.

Δύο οἰκοδομικά τετράγωνα πιο πάνω πρὸς τήν ἐκκλησία τ' Ἄι-Γιώργη καί σέ μιᾶ γωνιά τοῦ ἴδιου πολυσύχναστου δρόμου, ἕνα ἀγοράκι τῶν δεκαπέντε περίπου χρόνων, ἔκανε ἐρασιτεχνικά τήν ἴδια δουλειά. Κι ἦταν τό μικρό καί γνωστό στούς Ἄρτινούς περιπατητές λουστράκι. Ἕνα παιδάκι γουστοζικο, συμπαθητικό καί δουλευτάρικο. Ἕνα σκλαβάκι τῆς φτώχειας καί τῆς ἀνέχειας, πού πάλευε γιά νά ζήσει ἀλλά καί νά βοηθήσει κιόλας. Μέ μιᾶ ντυμασιά καί ποδησιά πού φανέρωναν τή

φτώχεια. Φορούσε ένα τριμμένο και μπαλωμένο παντελονάκι (από σαμαροσκούτι τ' άργαλειού) πού έφτανε λίγο κάτω από τό γόνα, ένα παλιό άμπέχωνο γιά σακκάκι και παπούτσια κι αυτά φθαρμένα και μέ φόδες, αλλά γιαλισμένα όμως.

Εύκολα έπανε κουβέντα μέ τούς πελάτες του και δέν τού έλειπε και τό γέλιο.

- «Δουλεύω -τούς έξομολογούνταν- μόνο τά Κυριακάτικα πρωινά γιατί τίς άλλες μέρες πηγαίνω σχολείο. Κι αυτό τό κάνω γιά νά βοηθάω και τήν ξενοδουλεύτρα κι ανήμπορη μάνα μου πού έχει ν' αναθρέψει κι άλλα τρία μικρότερα αδερφάκια μου. Τόν πατέρα μου τόν έχασα στον τελευταίο πόλεμο κι έτσι έμεινα έγώ προστάτης τής οικογένειας.. Κι αν κανείς τού 'λεγε «μπράβο, παιδί μου, πού δουλεύεις και μίν τό βάλεις κάτω και σκύψεις τό κεφάλι;!». 'Ο έξυπνούλης μικρούλης τήν είχε έτοιμη τή «διπλωματική» του. άπάντηση:

- «Εύχαριστῶ κύριε! Τό κεφάλι μου τό σκύβω, ὅπως βλέπεις, μόνο πάνω στή δουλειά μου».

Άν κάποια Κυριακή τό μικρό λουστράκι είχε αναδουλειά στή γωνιά τού δρόμου, περιόδευε μέ τό κασελάκι του στό χέρι στους γύρω καφενέδες και σ' άλλα πολυσύχναστα στέκια. Τόν μικρό του «κόπο» και τό χαρτιλίκι του τά 'βαζε στή βαθιά του τσέπη μ' ένα μεγαλόστομο εύχαριστῶ.

Τό καλό αυτό χριστιανόπουλο δέν ξεχνούσε και τή μέρα πού ήταν Κυριακή.

Όταν τό άπομειήμερο τελείωνε τή δουλίτσα του, περνούσε από τό παρεκκλήσι τής γειτονιάς, άναβε ένα ψυχοκέρι, προσεύχονταν κι ανηφόριζε γιά τό σπιτοκαλυβάκι του πού ήταν πάνω στή Βαλαώρα* και κάτω άπ' τή Στρατώνα. Ήταν ένας τόπος βακούφικος όπου παραχείμαζε ή όρεινή φτωχολογιά, σέ πρόχειρα καλύβια.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΣΩΤΗΡΗΣ ΖΥΓΟΥΡΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗ Ι. ΠΑΥΛΙΔΗ

Ενας από τους σεμνούς, αξιοπρόσεχτους ποιητές τής συντροφιάς τών οκτώ Ἀρτινῶν δημιουργῶν πού παρουσιάσαμε κατά τήν Πρώτη Λογοτεχνική συνάντηση στίς 5-11-1999 εἶναι καί ὁ Σωτήρης Ζυγούρης.

Μέ τό παρόν κείμενο, τό ἀφιερωμένο στήν ποιητική του δημιουργία (ιδιαίτερα στό *Ἡμερολόγιο Ἀναμνήσεων*, Ποιητική Συλλογή, Ἄρτα 1999), ἐπιδιώκεται μιά εὐρύτερη τώρα προσέγγιση στούς ποιητικούς του προσανατολισμούς, μέσω τῶν φιλόξενων στηλῶν τοῦ περιοδικοῦ “Ὁ Σκουφᾶς”.

Ὁ Σωτήρης Ζυγούρης ἀπό τή γειτονική μας πανέμορφη Ροδαυγή εἶχε δύσκολη ἀνάβαση στή ζωή. Ἐπέτυχε νά σπουδάσει Πολιτικές Ἐπιστήμες μέ τίς δυσχέρειες πού ἀντιμετώπισαν ὅλοι, ὅσοι ἐξήσαν μέσα στό πικρό, ἀνηλεές σφυροκόπημα τῶν ποικίλων στερήσεων καί ἀπογοητεύσεων. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν πνίγηκε μέσα στόν ἀσφυκτικό κλοιό τῆς βιοπάλης, δέν ἄφησε νά μαραθεῖ ἡ ψυχή του στά σκοτάδια τῆς ἀπελπισίας.

Παρακινημένος ἔντονα ἀπό διώματα ἀδικίας, ἔνδειας, παραγκωνισμοῦ, στέρησης ἀφορήτου ἀπό τή μιά. Ἐπηρεασμένος ἔντονα καί σαφῶς ἀπό τήν ἄλλη ἀπό τά σύγχρονά του ἐπαναστατικά κηρύγματα, ἀπό τίς ποικίλες ὑποσχέσεις πού διακηρύχθηκαν στό παρελθόν γιά ἐπικράτηση: τῆς εἰρήνης, ἀδελφοσύνης, ἰσότητας, δικαιοσύνης, βάλθηκε νά ὑπηρετήσει αὐτές τίς ιδέες. Θαρρῶ πῶς ἐπηρεάστηκε ἐπίσης ἀπό τήν ποίηση τοῦ Μαγιακόφσκι καί τοῦ Ρίτσου. Δέν ἐπεξήτησε ὅμως ποτέ τό καθαρό προσωπικό ὄφελος. Εἶναι αὐτή ἡ καθαρά ἀνιδιοτελής, ρομαντική διάθεση πού τήν πληρώνουν ἀκριδιά ὅσοι τῆς ἀφοσιώνονται μέ ἀγνότητα προθέσεων.

Στήν ποίησή του θεωρῶ ὅτι διαφαίνονται δύο πόλοι: ἀπό τή μιά τό πολιτικό κηρύγμα, τό ἰδεολογικό πιστεύω, πού δέν εὐστοχεῖ πάντα ἀποτελεσματικά, γιατί Ρίτσοι δέ γεννιοῦνται κάθε ἡμέρα. Καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ καθαρή λυρική ἐκφραση, ὁ λόγος ὁ ποιητικός πού ἀνοίγει ὀρίζοντες. Δεῖτε ἀπό τήν πρώτη κατηγορία δείγματα:

*Ἡ δύναμή σου προλετάριε χωρική
βρίσκεται στά χέρια σου.
Σ' αὐτά τά χέρια δέν ταιριάζουν ἀλυσίδες.*

Ἴδου ἄλλο ἔνα:

*Ἐχει μεγάλη σημασία
νά κρατᾶς ἀνοιχτά τά μάτια*

στή θύελλα του κόσμου
νά κρατᾶς σφιγμένη τή γροθιά
στό ἀγώνισμα τῆς ταξικῆς πάλης.

Θεωρῶ πῶς χρειάζεται ὑψηλός ἀναβαθμὸς ποιητικῆς ἐμπνοῆς γιὰ νά μὴν ὑποκίψει κανένας στὰ δεσμά τῆς ὁποιασδήποτε ἰδεολογίας. Γιατί ἡ ποίηση εἶναι ἔννοια, ἀποστολή πού ἀγκαλιάζει τὸ καθολικὸ κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἄς στραφοῦμε ὥστόσο καλύτερα στό δεύτερό πόλο τῆς ποίησης τοῦ Ζυγοῦρη, στό γνήσιο λυρισμὸ του καί πού ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο του. Ἴδετε λ.χ. ἓνα πρῶτο δείγμα, τόσο ἀποκαλυπτικό:

*Ἡ περιουσία μου μιά γωνιά στή λακᾶδα
μέ σεντόνι τὸν ἀντικατοπτρισμό
πού μέ κάνει νά δῶ τὸν συνάνθρωπο ἀδελφό.*

Προχωρώντας ὁ ποιητὴς στό δρόμο τῆς φυσικῆς ἔκφρασης, αὐτῆς πού ἀναπηδᾷ ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, μᾶς χαρίζει στίχους στοχαστικούς, φορτωμένους μνῆμες. Ἴδου τὰ ἀποτελέσματα:

α) Ἀπὸ τὸ ποίημα «Συλλεΐτουργο»:

*Καλαμποκίσιο τὸ ψωμί, κομμένο σέ δώδεκα φέτες
ἀπὸ τὰ κουρασμένα χέρια τῆς μάνας.
Κατεβασμένες οἱ μαῦρες μαντῆλες
πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη, σθημένο τὸ χαμόγελο.
Τὸ μέτωπο καί τὸ βλέμμα κλεισμένα
στό τετράγωνο εἰκόνημα τῆς Παναγιάς.*

β) Ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἡ Δοκιμασία»:

*Ἡ πίκρα μας διαρκεῖ ὅσο κι ἡ νύχτα
Ἦστερα δυὸ στάχνα φῶς καρφιτώνονται
στό πέτο τοῦ σακκακιοῦ μας.*

Λυρισμὸς πού μᾶς ἀκουμπᾷ ὅλους καί χύνει βάλαμο στὴν ψυχὴ μας. Στὰ ποιήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἓνα κομμάτι ὄνειρου ἐνεδρεῦει καί μᾶς ὑφαρπάζει.

Πότε φτάνει στὴν οὐσία, στὴν ἀποκαλυπτικὴ ὁλοκλήρωσή του ὁ Ζυγοῦρης; Ὅταν ὑπηρετεῖ τὴν ἀληθινὴ, μυσταγωγικὴ οὐσία τοῦ λυρισμοῦ. Ἀνατρέχω στοὺς ἀκόλουθους στίχους:

α) Ἀπὸ τὸ ποίημα «Οἱ ρίζες τοῦ τραγουδιοῦ»:

*Φωτογραφίζομαι δίπλα στίς εἰκόνες τῶν Ἀγίων
Οἱ ἄγιοι νοιώθουν ἀδικημένοι δίπλα μου.*

6) 'Από τό ποίημα «'Ενα τραγούδι»:

Θέλω νά γράψω ένα τραγούδι
 άπλό σάν τό τραπέξι τής κουζίνας
 γερό σάν τό άτσάλι
 γιά νά άντέχει στή δοκιμασία
 'Ενα τραγούδι σίγουρο
 Σάν τό παιδί στήν άγκαλιά τής μάνας.

Στό άκόλουθο ποίημα άς προσεχθεϊ ή έμβέλεια, ή άκτινωτή πολυσημία τής εσώτατης κραυγής πού έκπέμπει τό ποίημα «'Όταν λιγοστεύει τό φώς». Τό παραθέτω όλόκληρο:

Σκληροί μήνες
 'Ο 'Ιούνης, ό 'Ιούλης, ό Αύγουστος
 σέ μιά κοινωνία πού κυβερνά
 ή τρέλα, ή άρρώστια, ό θάνατος.
 Δύσκολες μέρες
 'Η Παρασκευή, τό Σάββατο, ή Κυριακή
 'Όταν έξαντλείται ή δύναμη, τό θάρρος, ή ύπομονή.
 Βαριές ώρες τό θράδυ
 'Η ένατη, ή δεκάτη, ή ένδεκάτη
 'Όταν στό σπύτι λιγοστεύει
 Τό φώς, τό ψωμί, τό άλάτι.

'Αληθινά γεμίζουν εϋγνωμοσύνη τά μάτια μας άπό τήν πλούσια δωρεά του ποιητή.

Κλείνοντας τήν περιδιάβαση αυτή στήν πολύσημη ποίηση του Σ. Ζυγούρη δέν άντέχω στόν πειρασμό νά μήν παραθέσω όλόκληρο τό ποίημά του «Πολύ κουράγιο θά χρειασθεϊ»:

'Αχ, πολύ θά νοσταλγήσει ό κόσμος
 τό βιολί μέσα στήν έρημο
 πολύ θά περπατήσει κι ό τραγουδιστής
 μέχρι πού νά 'θρει τή φωνή του
 νά 'θρει κι ό προλετάριος
 μέσ στό καπέλο του μιά κούπα φώς.
 'Αχ, πολύ κουράγιο θά χρειαστει
 ν' άνθίσουν δυό λιανοτράγουδα
 μέσ τής κυρά-Ζωής τόν κήπο
 ν' άνηφορίσουν τρεϊς σταλαγματιές νερό
 μέσα στής φυλακής τόν τοίχο.

Ὁ Σ. Ζυγούρης ἔχει πονέσει βαθιά, τραντάχτηκε σύγκορμος ἀπό τόν ἀτελεύτητο καημό τῆς διωτῆς, ἀπό τήν πείνα γιά ὅ,τι ὀρθώνει τήν ἔννοια ἄνθρωπος.

Εἶμαι σίγουρος πώς ἡ ἀτραπός τῆς ἔμπνευσῆς του θά μᾶς χαρίσει ὑψηλότερα ἀκόμη δείγματα ἄκρατου, πηγαίου λυρισμοῦ.

Χαίρω ἀκόμη διότι τό περιοδικό μας τοῦ “Σκουφᾶ” ὑποσχέθηκε νά φιλοξενήσει ἐκτεταμένα ποιήματα τοῦ Σ. Ζυγούρη.

ΔΟΞΑΣΤΙΚΟ

Εὐλογημένος
μπροστά στό παράθυρο
ὁ ἔρχομός
τῆς πρώτης μέρας
τῆς ἀνοιξης
ὁ Ἥλιος ὁ πρῶτος πού φωτίζει
τά ὠραῖα κορίτσια.
Εὐλογημένη
ἡ βάτος πού ὠχριᾷ
στούς πρόποδες τοῦ ἐλαιώνα
ἡ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντα
στό βάθος πού ἀργοσβήνει
τῆς ἡλιατίδας τό πέρασμα
μέσα στό σύννεφο
τό δειλινό τοῦ Αὐγούστου.
Εὐλογημένο
τό παιδί πού γελάει στήν πόρτα
τήν ἐνάτην τήν ὥρα
τό γάλα στό μπρίκι πού σιγοβράζει
τῶν φύλλων τό θρόισμα -
τό πρωτοβρόχι στά ματόκλαδα
τοῦ φθινοπώρου
τό ντιντίσιμα τῆς καμπάνας
καί ἡ πρώτη ὥρα
τοῦ ὄρθρου.
Εὐλογημένο
τό ρυάκι πού λαξεύει τό βράχο
καί τόν τρυπάει
τό φορτίο τῆς μέλισσας πού γυρίζει
ἀπό ἄνθος σέ ἄνθος
τό ἀγγιγμα τῆς παπαρούνας
ἀπ' τό χέρι τοῦ Μάν.
Εὐλογημένος
ὁ δεκαπεντασύλλαβος τοῦ ποιητῆ
καί τό φῶς τῆς ἀνάστασης.
Εὐλογημένος
ὁ κόσμος ὁ μέγας!

ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ

I

Τό στέγαστρο
οί σκελετοί τῶν δέντρων,
ὁ φανοστάτης,
Ἡ σκιά τῆς λυπημένης γυναίκας
μέσ στον καθρέφτη,
ὁ ἐργάτης.
Τό κωδωνοστάσιο,
ἡ σιωπή τῆς συνοικίας,
ὁ ἄνεργος.
Τό φῶς τῆς ἡμέρας,
ἡ μισάνοικτη πόρτα,
ὁ ἄνεμος.

II

Ὁ ἀνθισμένος πορτοκαλέωνας,
ἡ μέλισσα πνιγμένη στό ἄρωμα.
Ἡ ἀγροικία ἀσβεστωμένη,
ὁ Ἥλιος, τό θαῦμα.

III

Ἡ εἴσοδος φωτισμένη.
Τό ψωμί, τό βιβλίο, ἡ κιθάρα.
Ἡ ὥρα περασμένη.
Ἡ ἐφημερίδα, τά κλειδιά, τά τσιγάρα.

IV

Ἐνα πουλάκι ἀπό ψηλά
βλέπει τή δυστυχία
καί σιωπᾶ.
Ἡ ἀγαθή μορφὴ τῆς μάνας
κουρασμένη.
Ὁ μετανάστης εὔχεται
χροινά εὐτυχισμένη.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΑΓΑΠΗΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΤΟΛΗ

Τοῦ σύμπαντος χῶρος
 εἶναι ἐδῶ
 κομῆτες οἱ ψυχές μας.
 Γιά λίγο σμίξανε
 φῶς πού στά δικά μας
 ἔλαμψε τά μάτια.
 Καί πορευτήκαμε
 σέ δρόμους χωριστούς.
 Πάνω στή γῆ
 γνωστό εἶναι τό περπάτημα.
 Μά τῶν ψυχῶν
 πῶς τάχα νά 'ναι;

ΛΙΤΣΑ ΤΟΛΗ-ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΤΟΝ ΑΓΑΠΗΜΕΝΟ ΠΕΤΡΟ

Γιά σένα ὁ χρόνος
 πάνω στή γῆ μαρμάρωσε.
 Ταξίδι δίχως γυρισμό.
 Τί νά σημαίνει χρόνος;...
 Τή λύτρωση
 πού βρίσκουν οἱ ψυχές;

Μπορεῖ καί νά 'ναι ὄνειρο.
 Ἴσως καί νά 'ναι μνηήμες αἰώνων
 πού μέσα μας κουβαλάμε.
 Τή μοίρα τῆς ζωῆς νά δείχνουν.
 Μπορεῖ τή λύτρωση νά ψάχνουμε
 μέσ τή ζωή νά βροῦμε...

Ὑπέρβαση τῆς ὑπαρξης.
 Μέσα ἀπό τό χρόνο
 νοιώθω πῶς ἀφουγκράζεσαι
 ὅλη μου τή ζωή.

ΛΙΤΣΑ ΤΟΛΗ-ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΗ

Ἐγὼ ὁ Ἄνθιμος, ἀγιορείτης καλόγερος
στό φοβερό μοναστήρι τῆς Σιμωνόπετρας
νά ἔμαι γοναπιστός ἐνώπιόν Σου Κύριε
ξομολογιέμαι καί δέομαι ἐκ βαθέων.
Πενήντα χρόνους στή δούλεψή Σου Κύριε,
εἰσάκουσόν μου Κύριε, εἰσάκουσόν μου,
στά πόδια Σου ἀπόθεσα τά εὔοσμα νιάτα μου
μέ το μεταξι τῆς κόμης μου κέντησα τή μορφή Σου,
τίς προσδοκίες μου πότισα μέ τό μέλι τῶν λόγων Σου.
Πενήντα χρόνους στή δούλεψή Σου Κύριε,
νά ἔμαι ρυτιδιασμένος στό προσκυνητάρι μου
μετρῶ στή μιὰ χούφτα τά ἴχνη τῆς κόμης μου
σπὴν ἄλλη κρατῶ τήν στάχτη τῶν προσδοκιῶν μου,
εἰσάκουσόν μου Κύριε, εἰσάκουσόν μου,
τώρα ἡ ἀνάσα Σου παγερή ὡς ἄνεμος ἀλπικός
καί ἡ ὄψη Σου σκληρή ὡς πέτρα τοῦ Σινᾶ,
πενήντα χρόνους στή δούλεψή Σου Κύριε,
γιατί ἐγκατέλειψες Κύριε τούς ἐλπίζοντες ἐπί Σέ
πενήντα χρόνους στή δούλεψή Σου Κύριε,
πῶς ἄλλαξες Κύριε, πῶς ἄλλαξα Κύριε...
Συχώρεσέ με Κύριε, συχώρεσέ με...

ΠΕΤΡΟΣ ΔΡΥΜΩΝΑΡΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 2000

Γυρνᾶς στό πεζοδρόμιο καί σκύβεις
νά δέσεις τά κορδόνια τῆς στράτας
νά φροντίσεις τό μεροκάματο τῆς ζωῆς
νά γιορτάσεις τόν Ἅγιο Βασίλη.

Φέτος τά Χριστούγεννα ἤλθαν μέ φῶς
μέ ζέστη καί ἀγάπη.
Μόνο ἓνας ζητιάνος ἔψαχνε στά σκουπίδια
νά βρεῖ τόν Χριστό μαζί μέ τά ἀποφάγια
γιά νά χορτάσει τῆς ψυχῆς του τήν πείνα.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΕΛΩΠΙΟΣ

ΠΛΗΡΩΜΗ

Θά πληρώσεις πολύ ἀκριβά
γιατί ἀγάπες χωρίς ὅρια
γιατί δέν ἔσκυψες στή γῆ, νά φιλήσεις τό κῶμα τῆς ἀνοιξης
καί τά μάτια σου νά πάρουν τό χρῶμα τῆς ψυχῆς τῆς.

Θά πληρώσεις γιατί κέρδισες
σ' ἓνα παιγνίδι χωρίς ὅρια
σέ μιά μάχη θανάτου.

Θά ξεπληρώσεις μέ πόνο τήν χαρά πού ἔδωσες
τήν χαρά πού πῆρες
μιᾶς ζωῆς πού ξέχασες τό πλήρωμα.

Θά πληρώσεις ἔτσι ἀπλά καί ἀνεξήγητα
ὅπως ἀνεξήγητη εἶναι ἡ ἀγάπη
καί τό δέσιμο μέ τήν ζωή καί τόν θάνατο.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΕΛΩΠΙΟΣ

Η ΜΑΝΑ

“Όταν σέ βλέπω μάνα μου λυπᾶμαι
στήν πολυθρόνα στή γυρμένη καί κυρτή
τό χαμόγελο τό γλυκό σου πῶς θυμᾶμαι
πού ’ταν παράδεισος, ἀτέλειωτη γιορτή.

Πῆγες μακριά ἀπ’ τῆς ζωῆς τά μεγαλεῖα
στό μπαστουνάκι σου γυρμένη περπατᾶς
πέρασες μέσα στήν πικρή μελαγχολία
μέσ στά ἐρείπια τῆς νιότης σου πατᾶς.

Τό πρόσωπό σου σκυθρωπό καί ταραγμένο
γιόμισαν χιόνια τά ὠραῖα σου μαλλιά
καί τό ἀδύναμο κορμί σου κουρασμένο
ἔφυγε πιά ἀπ’ τῆς ζωῆς τήν ἀγκαλιά.

Μές στό χειμῶνα σου τυλίχτηκες καλή μου
τρέμω στή σκέψη μήπως καί χαθεῖς,
νιώθω ἀπέραντη στοργή μέσ στήν ψυχή μου
γι’ αὐτό λυπᾶμαι πρῶτος πού θά μαραθεῖς.

Ἡ συντροφιά σου πιά δέν εἶναι ὅπως πρῶτα
στήν παρουσία σου συχνά τό πῶς πονῶ
γλυκιά μου μάνα ἀργοσβήνουνε τά φῶτα
μά στά σκοτάδια σου θά ἐπικοινωνῶ.

Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ

Πλάνα λόγια
 στή γλώσσα χορεύουν
 τριγύρω ψάχνουν λαιμαργα
 κι όρμούν·
 εύθύβολα τά χτυπήματα,
 άλωτές συνειδήσεων
 ύπνωτίζεται τό άκροατήριο
 τίποτε δέν κινείται, ούτε φοβάται
 μήτε γνωρίζει,
 σήμα κινδύνου ή τό τέλος;
 Όργή!
 μαντεύεις τόν ήλιο
 νά χάνεται πίσω άπ' τά περιβόλια
 τό σκοτάδι νά κυκλώνει τήν άνατολή·
 δέν θά καλπάσει τό άπι
 όμως τό καρβαλάς
 μέ τό στήθος γδυτό στόν άνεμο
 γραπώνεσαι τή χείτη
 άς μένει άκίνητο·
 ή γελαστή άνοιξη
 κολλημένη πάνω σου
 κεραυνοβολεί τό κορμί σου
 τά σφικτοδεμένα στήθη
 γυμνά, σπινιά
 σέ κρατούν· στάσιμο
 μά σέ κρατούν.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΠΟΥΖΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ του ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

- 25/3/2000

Ἡ χορωδία Παραδοσιακοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ "Σκουφᾶ" ἔλαβε μέρος καί παρουσίασε ἑορταστικό πρόγραμμα στήν ἐκδήλωση πού διοργάνωσε ὁ Πολιτιστικός Σύλλογος «Μακρυγιάννης».

- 20/4/2000

Πραγματοποιήθηκε στήν Αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς Στέγης τοῦ "Σκουφᾶ" ἔκθεση Ζωγραφικῆς τοῦ συμπατριώτη μας Ζωγράφου κ. Δημήτρη Τσιρογιάννη.

- 28/4/2000

Μεγάλη Παρασκευή στήν Ἴ�κολουθία τοῦ ἐπιταφίου ἡ χορωδία τοῦ "Σκουφᾶ" ἔψαλε τά ἐγκώμια στόν Ἱερό Ναό Ἁγ. Γεωργίου Ἄρτας.

- 5/5/2000

Τό χορευτικό τοῦ "Σκουφᾶ" ἔλαβε μέρος καί παρουσίασε χορευτικό πρόγραμμα στό Βουργαρέλι ἐπί εὐκαιρία τῆς ἐπετείου τοῦ βομβαρδισμοῦ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τό 1943.

- 28/5/2000

Ὁ "Σκουφᾶ" ὀργάνωσε στήν Αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς του Στέγης ὁμιλία-διάλεξη ἀπό τόν συμπατριώτη μας Λογοτέχνη κ. Σταῦρο Ἰντζεγιάννη μέ θέμα «29 Μαΐου 1453. Ἡ Πόλις ἔαλω». Στό δεύτερο μέρος τῆς ἐκδηλώσεως ἡ Χορωδία τοῦ Συλλόγου παρουσίασε πρόγραμμα μέ ἐπίκαιρα τραγούδια.

- 21/6/2000

Πραγματοποιήθηκε στό θέατρο Κάστρου ἡ ἐπίσημη ἐκδήλωση τῶν μικρῶν χορευτικῶν τμημάτων τοῦ "Σκουφᾶ".

- 7/7/2000 ἕως 9/7/2000

Ὁργανώθηκε ἀπό τόν "Σκουφᾶ" στό Κάστρο τῆς πόλης μας Πανελλήνιο Φεστιβάλ Παραδοσιακῶν

Χορῶν (Παράδοση-Χορός-Τραγούδι) γιά 5η συνεχῆ χρονιά.

Τήν πρώτη μέρα παρουσίασαν πρόγραμμα ἰσχυρῶν:

- Συλλόγου Φίλων Βυζαντινῆς Μουσικῆς Αἰγυπτιακῆς.

- Χορωδία-Πολυφωνικό Κέντρο Ο.Τ.Ε. Ἰωαννίνων.

- Μαντολινάτα Μ/Φ Ὁμίλου «Ὁρφεύς» Λευκάδος.

- Χορωδία Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Μ/Φ Συλλόγου "Σκουφᾶ".

Τή δεύτερη ἡμέρα παρουσίασαν Πρόγραμμα τά χορευτικά:

- Ἐκπολιτιστικοῦ Γυμναστικοῦ Συλλόγου Πετροτσάσιαν Δράμας.

- Λυκείου Ἑλληνίδων Τριπόλεως.

- Πολιτιστικοῦ Ὁργανισμοῦ Δήμου Καλαμαριάς.

- Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Ἐπαρχίας Κραναιᾶς Κεφαλλονιάς "Ὁ Μπάλλος".

Τήν τρίτη ἡμέρα παρουσίασαν πρόγραμμα ὁ Μ/Φ Σύλλογος Ἄρτης "Σκουφᾶς" καί τό συγκρότημα Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ μέ τόν Πέτρο Λούκα. Τραγουδῆσαν ἡ Παγώνα Ἀθανασίου καί ὁ Ἀντώνης Κυρίτσος.

Ἐπίσης τό χορευτικό συγκρότημα τοῦ "Σκουφᾶ" συμμετεῖχε καί παρουσίασε τό πρόγραμμα σέ Βόνιτσα-Ἀμφιλοχία-Μελίκι Ἡμαθίας.

- 1/11/2000 ἕως 5/11/2000

Τό θεατρικό τμήμα τοῦ "Σκουφᾶ" ἀνέβασε στήν Πνευματική Στέγη τοῦ Συλλόγου τό θεατρικό ἔργο τοῦ Φρεντερίκου Γκαρθία Λόρκα, «Γέρμα». Σκηνοθεσία Βαγγέλη Τραϊφόρου. Ἀπόδοση Θανάση Σκουμπέλου. Μουσική ἐπιμέλεια Ντίνου Καλούδη. Μουσική διδασκαλία Ντίνου Πλακιά.

Καλλιτεχνική επιμέλεια Έβυ Νώνη. Ήχος-φωτισμός Μπάμπης Τσώλης.

- 22/12/2000

Ο "Σκουφάς" οργάνωσε εκδήλωση στην Πνευματική Στέγη του μέ εορταστικό πρόγραμμα που παρουσίασαν οι χορωδίες:

- Παιδική Βόνιτσα.

- Αρμονία Πρέβεζας.

- Χορωδία Δημοτικού Τραγουδιού του "Σκουφά".

- 24/12/2000

Η χορωδία Δημοτικού Τραγουδιού του "Σκουφά" παρουσίασε στο Γηροκομείο Άρτας εορταστικό πρόγραμμα για την ψυχαγωγία των εκεί διαβιούντων Γερόντων. Παρευρέθησαν ο Μητροπολίτης Άρτης κ.κ. Ιγνάτιος, ο Δήμαρχος κ. Κων/νος Βάγιας και ο Άντιδήμαρχος και Πρόεδρος του "Σκουφά" κ. Βασίλειος Καρατσιώλης.

- 27/12/2000

Η χορωδία του "Σκουφά" παρουσίασε πρόγραμμα στην Αμφιλοχία ύστερα από πρόσκληση της Δημάρχου της πόλεως κ. Μαρίας Σωτηρίου.

- 14/1/2001

Πραγματοποιήθηκε στην Πνευματική Στέγη του "Σκουφά" η Γενική Συνέλευση των Μελών του. Έγκρίθηκαν ο Άπολογισμός 2000 - Προϋπολογισμός 2001 και εκλέχτηκε η Τριμελής Έξελεγκτική Έπιτροπή για τό 2001.

- 24/1/2001

Ο "Σκουφάς" παρουσίασε εορταστικό Άποκριτικό πρόγραμμα με τό παραδοσιακό Γαϊτανάκι.

- 3/3/2001

Ο "Σκουφάς" διοργάνωσε επιστημονική ήμερίδα με θέμα «Κοινωνικά προβλήματα στην εποχή της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης» με όμιλητές τούς καθηγητές του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων Π. Νούτσο και Νικ. Ψημμένο και τούς Διδάκτορες Φιλοσοφίας Βασ. Μπαλάσκα και Χρ. Μαραζόπουλο.

- 25/3/2001

Ο "Σκουφάς" διοργάνωσε όμιλία-διάλεξη με τον Πρωτοπρεσβύτερο κ. Γεώργιο Μεταλλινό καθηγητή Πανεπιστημίου Άθηνών με θέμα «Καριοφίλι και Πετραχήλι».

Μετά την όμιλία η χορωδία Δημοτικού τραγουδιού του Συλλόγου τραγούδησε έπετειακά τραγούδια και άκολούθησε η άπονομή των Άγγραφιώτειων Βραβείων στους:

- Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Άργολίδος κ.κ. Ίάκωβον.

- Δημήτριον Παυλίδην τέως Λυκειάρχην

- Πρόεδρον του Τ.Ε.Ι. κ. Γεώργιο Μάνο

- Ίωάννη Νικολάου

- Special Olympic

- Α.Θ.Ο.Α.

- Περιφερειακή Έφορεία Προσκόπων Άρτης - Χορωδία Δημοτικού τραγουδιού του Μ/Φ Συλλόγου "Σκουφάς" ως και τούς πρωτεύσαντες μαθητές των Λυκείων της Άρτας κατά τό σχολικό έτος 1999-2000.

Έπίσης άπονεμήθησαν τά Μπαρμπαστάθεια βραβεία σε τέσσερις μαθητές που έπρωτεύσαν σε διαγωνισμό Μαθηματικών.

- 22-31/3/2000

Πραγματοποιήθηκε στην Πνευματική Στέγη του "Σκουφά" έκθεση ζωγραφικής και γλυπτικής των άποφοίτων και τελειοφοίτων της Α.Σ.Κ.Τ. Άγγ., Χαράς Θάνου, Βαγγελ. Μπόμπορη, Παρασ. Σιώκα, Δημητ. Τσιρογιάννη, Δημητ. Χριστογιάννη.

*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΩΝ

Γ. Ν. Γαλάνης, *Έπικαιρότητα και Πολιτική Ψυχολογία*, έκδόσεις Τυπωθήτω, Άθήνα 1999.

Γ. Ν. Γαλάνης, *Εισαγωγή στην Ψυχολογία της καθημερινής διαπροσωπικής επικοινωνίας. Έπιλεγμένα θέματα*, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999.

(Πλούσια βιβλιοκριτική στο γερμανικό επιστημονικό περιοδικό *Zeitschrift für Politische Psychologie*, 2+3/2001, σελ. 152-154).

*

ΕΝΙΣΧΥΣΑΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΑΣ

Πηνή Παπαβασιλείου-Συγγούνα, δρχ. 10.000, εις μνήμη της άδελφής του Εύτυχίας Παπαβασιλείου

Ίωάννης Σιμόπουλος, δρχ. 20.000

Λίτσα Τατσιοπούλου, δρχ. 50.000, εις μνήμη συζύγου της Πέτρου

Σοφία Παυλάκη, δρχ. 5.000

Κων/νος Ξανθόπουλος, δρχ. 10.000

Γεώργιος Παναγιωτόπουλος, δρχ. 5.000

Δημήτριος Παπιάς, ιερεύς δρχ. 3.000

Χριστοφ. Κουτρούμπας, δρχ. 5.000

Έλ. Λάμπρου, δρχ. 5.000

Νικόλαος Πίσσερης, δρχ. 10.000

Δημ. Παπακοσμάς, δρχ. 50.000

Άλεξ. Γεωργάνος, δρχ. 5.000

Νικόλ. Άλαχμανέτης, δρχ. 10.000, εις μνήμη Κ. Ντούβαλη

Σπύρος Παπακώστας, δρχ. 100.000, εις μνήμη τῶν
γονέων του Νικολάου καί Μαρίας
Κων/νος Μαργώνης, δρχ. 15.000
Κων/νος Σιάζος, δρχ. 10.000
Κων/νος Κουτρούμπας, δρχ. 10.000
Βνα. Παπασπύρου, δρχ. 10.000
Ἄρης Γαλανός, δρχ. 20.000, εις μνήμη Κων. Τσέτη
Ἡλίας Καρανίκας, δρχ. 20.000
Κων/νος Μπανταλούκας, δρχ. 20.000, εις μνήμη
συζύγου του Ἄννας
Δημήτριος Τρουβᾶς, δρχ. 50.000
Σπυρίδ. Παπαγεωργίου, δρχ. 19.000
Παναγιώτης Δήμου, δρχ. 5.000
Ἀναστάσιος Τσέτης, δρχ. 10.000
Σωτήριος Φλόκας, δρχ. 5.000
Ἰδρυμα Κων/νου-Ἐλέν. Οὐράνη, δρχ. 500.000,
οἶκον. ἐνίσχυση ἔτους 2000
Δημήτριος Χριστίδης, δρχ. 3.000
Νικηφόρος Παπαθεοδώρου, δρχ. 5.000
Χρῆστος Σιμόπουλος, δρχ. 8.000
Χρῆστος Τζούμας, δρχ. 10.000
Ἀντιγόνη Παπακώστα, δρχ. 50.000

Κων/νος Μπανιάς, δρχ. 3.000
Βασιλική Καρατζένη, δρχ. 15.000, εις μνήμη τοῦ
πατρός της Δημητρίου Καρατζένη
Ἰδρυμα Κων/νου-Ἐλένης Οὐράνη, δρχ. 600.000,
οἰκονομική ἐνίσχυση ἔτους 2001
Πόπη Ματσούκα-Ζαχαρή, δρχ. 30.000, εις μνήμη
συζύγου της Βασιλείου Ζαχαρή καί τῶν ἀδελ-
φῶν της Ἀλέκου καί Γεωργίου Ματσούκα
Πόπη Ματσούκα-Ζαχαρή, δρχ. 20.000, εις μνήμη
Γιάνν. Ζαχαρή
Γεώργιος καί Σταυρούλα Ἀναγνωστοπούλου,
δρχ. 30.000, εις μνήμη Πέτρ. Τατσιοπούλου
Γεώργιος Ράπτης, δρχ. 5.000
Σπύρος Κουτογιάννης, δρχ. 10.000
Νικόλ. Καλοσπύρος, δρχ. 5.000
Μαίρη Ἀθ. Ἰσκου, δρχ. 20.000, εις μνήμη Χριστοῦ
Δ. Πάνου, ἀντί στεφάνου
Ἑρρικέτη Ριγανέλα, δρχ. 20.000, εις μνήμη Χρή-
στου Δ. Πάνου, ἀντί στεφάνου
Νικόλαος Διαμαντής, δρχ. 20.000
Γεώργιος Γαλάνης, δρχ. 5.000
Λάμπρος Τσιρογιάννης, δρχ. 10.000

ΜΟΛΙΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΑΝ

ΠΕΤΡΟΥ Ε. ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ

ΠΥΡΡΟΣ

Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Δ' ΕΚΔΟΣΗ

ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΗΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»

ΚΩΣΤΑ ΧΑΡΙΛ. ΒΑΓΙΑ

**ΤΑ ΕΣΠΕΡΙΔΟΕΙΔΗ ΣΤΗΝ
ΑΡΤΑ**

**ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΙΣΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ**

Μέ βάση κείμενα και μαρτυρίες

ΑΡΤΑ 2001

«ΣΚΟΥΦΑΣ»

Περιοδική Έκδοση του Μ/Φ Συλλόγου Ἄρτας «Ὁ Σκουφᾶς»
Διεύθυνση: Πρὸς τὸν Σύλλογο «Ὁ Σκουφᾶς» – Ἄρτα,
Πλατεία Ἐθν. Ἀντιστάσεως – 47 100

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Ἐκδίδεται ἐπὶ 44 χρόνια
μέ τις ἐνισχύσεις τῶν συνδρομητῶν
καὶ τῶν φίλων του.

Δέν ἐπιβαρύνει
οὔτε τὸν δημοτικό, οὔτε τὸν κρατικό
προϋπολογισμό.

Ἐνισχύστε τὸν «Σκουφᾶ».

ΣΤΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΟΥ «ΣΚΟΥΦΑ»

Πλατεία Ἐθν. Ἀντιστάσεως, Ἄρτα. Τ.Κ. 47 100
(τηλέφωνα: 0681/27767, 28171, 74767)

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ

- Τὸ «Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καὶ Πρεβέζης»
τοῦ Σεραφεῖμ Ξενοπούλου, Μητροπολίτου ἄλλοτε Ἄρτης
- Ἡ «Ἀμβρακία» τῆς Χρυσ. Τζουβάρ-Σούλη
- Ἡ «Ὀλυμπιάς» τοῦ Πέτρου Γαρουφαλᾶ
- Τὰ «Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου γιά τό Δεσποτάτο τῆς Ἠλείρου»
- Ἡ «Ἱστορία τοῦ Συλλόγου “Σκουφᾶς” 1896-1996» τοῦ Γιαν. Τσούττινου
- Τὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Μόραλη «ΑΝΑΜΟΝΗ» σέ offset, 0.40x0.50

Παρακαλοῦνται οἱ συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ μας νά
στέλνουν μόνο ἀδημοσίευτη ἐργασία τους. Νά εἶναι δέ
δακτυλογραφημένη ἀπό τή μία ὄψη τοῦ χαρτιοῦ. Οἱ χει-
ρόγραφες ἐργασίες δέν θά δημοσιεύονται, γιατί προκύ-
πτουν πολλά προβλήματα μέ τὰ τυπογραφεία.

Διεύθυνση γιά ἀποστολή συνεργασίας: Σύλλογο «ΣΚΟΥ-
ΦΑ» Ἄρτας (γιά τό περιοδικό «Σκουφᾶς», Ἄρτα, Πλα-
τεία Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως – 47 100).